

T.C.

**İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı**

**Yüksek Lisans Tezi
Şemsettin Sami'nin Milliyetçilik Anlayışı**

**Eri Syzo
2501111157**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nam**

İstanbul, 2015

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı :Eri SYZO Numarası :2501111157
Anabilim/Bilim Dalı :Tarih Tez Savunma Tarihi :10.07.2015
Danışman :Yrd.Doç.Dr.Mehmet NAM Saati :14:00
Tez Başlığı :”Şemsettin Sami’nin Milliyetçilik Anlayışı”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.Mustafa SELÇUK		Kabul
2-Yrd.Doç.Dr.Mehmet NAM		Kabul
3-Yrd.Doç.Dr.Recep ÇELİK		Kabul

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Yrd.Doç.Dr.Bülent YILDIRIM		
2-Yrd.Doç.Dr.Suat ZEYREK		

Şemsettin Sami'nin Milliyetçilik Anlayışı

Eri Syzo

ÖZ

Buradaki çalışmamızın amacı sadece 'olmuş bitmiş'i incelemek değil tarihi varlığı, içerdiği özellik ve süreçler çerçevesinde anlamak ve açıklamak çabasını da barındırır. Sistemli bir şekilde bir şahsiyeti incelemek için, toplumun koşullarını da araştırmak gerekir. Böylelikle, insanı sadece birey olarak değil toplumun parçası olarak değerlendirmek elzemdir. Zira Şemsettin Sami hem fert olarak topluma etki etmiş ve hem de toplumun etkisi altında kalmış bir şahsiyettir. Faaliyetleri ve eserlerinin belli bir dönemin özelliklerini taşıdığı aşikârdır. O Türk ve Arnavut dünyası dışında da etkili olmuş bir kişidir. Özellikle, milliyetçilik akımlarının olduğu dönemde, yaşamış bir isimdir. Bu tezde, bütün bu ortam, koşul ve süreçler doğrultusunda, Şemsettin Sami'nin milliyetçilik düşüncesi anlaşılmalı ve açıklanmalı, söz konusu literatüre katkıda bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şemsettin Sami, Arnavut, Arnavutluk, Milliyetçilik, Osmanlı, Türk, Türkiye.

The Understanding of Nationalism of Şemsettin Sami

Eri Syzo

ABSTRACT

The aim of this study is not just to examine the events that has ended up during the history but it is at the same time an effort to understand and to explain it. In order to have a sistematical examination over a personality it is obligatory to have as well an examination over the time and the circumstances that he lived. It is worthy to consider a person or personality as a strong part of his society. Şemsettin Sami is one of the personalities that had and was tremendously influenced by the society. It is obvious that Şemsettin Sami's work and activities have the characteristics of the period that he lived in. He is a personality that had a big influence even on the other societies beside that of Turkish and Albanian societies. Particularly he is a person who lived during the nationalists movements.

The work in this thesis is about to understand and examine the nationalist attitude of Şemsettin Sami considering the time circumstances and historical occurrences during his living period.

Keyword: Şemsettin Sami, Albanian, Albania, Nationalism, Ottoman, Turkish, Turkey.

ÖNSÖZ

Şemsettin Sami, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda milliyetçi ayaklanmalarla uğraştığı bir dönemde, Arnavut kimliğinin ön plâna çıkarılması adına yaptığı çalışmalar ile günümüzde Arnavutluk'ta milli bir kahraman olarak anılmaktadır. Dolayısıyla edebi şahsiyetinin bilimsel incelemenin dışında kaldığı söylenebilir. Hâlbuki Türkiye'de durum daha farklıdır. Şemsettin Sami'nin şahsiyet ve eserleri üzerinde yoğunlaşmış olan birçok eser ve çalışma mevcuttur. Türkiye'de, Arnavutluk'ta vesair yerlerde yapılan Şemsettin Sami çalışmalarını incelediğimizde bunun bir Yüksek Lisans tezine konu olabileceğini düşündük. Arnavutluk vatandaşı olmanın sağladığı avantaj ile bu iki milletin Şemsettin Sami algısı üzerine köprü oluşturarak, milliyetçilik üzerindeki anlayış ve düşüncesini aramak ve sistematik bir biçimde incelemek gayemiz oldu. Bu çalışmanın önemli olduğu kadar zor bir çalışma da olacağını başından farkındaydık. Fakat Arnavutça'yı bilmem ve Türkçe'yi de öğrenmemle her iki topluma da bu konu ile fayda sağlayacağım düşüncesi bana güç verip çalışmayı bitirmemi sağladı.

Türkiye'de bulunmamın ve yüksek lisans tez çalışmamı bu şahsiyet üzerinde yapmanın gurur vesilesi olduğu kadar ağır bir yük olduğunu da çok iyi müşahade etmekteyim. Nitekim toplumlar halen milliyetçi söyleminin tesirinde buldukları için milli kahraman hayalini sıradan insan seviyesine indirgemek bazen önyargıların oluşmasına yol açabilir. Ancak tarih incelemesi ve tarih yazımı, gerçeklere dayanmalı ve bilimsel niteliği kaybetmeden yapılmalıdır. Bu konuda benden yardımlarını esirgemeyip, görüş ve tavsiyeleriyle tezimin yazılmasında büyük katkıları olan hocam Mehmet Nam'ın desteği üzerimdeki yükü hafifletmiştir. Bu konuda göstermiş oldukları sabrı da hayatım boyunca unutamam.

Eseri hazırlarken Arnavutça ve Türkçe kaynakları kullanmaya, bunlar arasında karşılaştırma yaparak çalışmamızda tarafsız bir gözle meseleyi anlamaya gayret gösterdik. Ayrıca İngilizce kaynaklardan da yararlanarak Şemseddin Sami algısının bir dış gözlemine de yansıtma çalıştık. Şemseddin Sami'nin kendi eserlerini analiz ederek

çalışmamızda bunlardan alıntılar yaptık ve konunun daha gerçekçi sunumunu gerçekleştirmeye çalıştık.

Bu tezin yazımında Türkiye’de literatür arama ve temininde “İslam Araştırma Merkezi Kütüphanesi”, “Atatürk Kitaplığı”, “İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi”, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, “Bilim ve Sanat Vakfı Kütüphanesi”, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi” ve “Başbakanlık Osmanlık Arşivi” adlı merkezlerden yararlanılmıştır. Arnavutluk’ta ise “Arnavutluk Milli Kütüphanesi”, “Arnavut Dili Enstitüsü Kütüphanesi”, “Tiran Tarih Fakültesi Kütüphanesi”, “Arnavutluk Ana Merkez Arşivi” kitap ve belge temin edilen yerler olmuştur.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1.BİR OSMANLI AYDINI: ŞEMSETTİN SAMİ	6
1. HAYATI VE ESERLERİ	7
1.1. HAYATI	7
1.2. ESERLERİ	15
1.2.1. Edebi Eserleri	15
1.2.2. Tiyatro Eserleri	16
1.2.3. Gazete ve Dergi Yazıları	19
1.2.4. Tercüme ve Dil Çalışmaları	20
1.2.5. Müstakil Eserleri	25
1.2.6. Arnavutça Eserleri	31
2.OSMANLI DEVLETİ'NDE ARNAVUT TOPLUMU VE MİLLİYETÇİLİK 35	
2.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE ARNAVUTLARIN YERİ	36
2.2. OSMANLI DEVLETİNDE MİLLİYETÇİLİK VE ETKİLERİ	46
2.2.1. Osmanlı Toplum Yapısında Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Balkanlara Etkisi	53
2.2.2. Topluluktan Topluma: Arnavutluk	62
2.3. ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUMU VE BUNA ETKİ EDEN OLAYLAR	77
2.3.1. Prizren Birliği	82
2.3.2. Makedonya Sorunu, Reformlar ve Peja Birliği	85
2.3.3. Arnavut Cemiyetleri	86
3.ŞEMSETTİN SAMİ'NİN MİLLİYETÇİLİK ANLAYIŞI	89
3.1. ŞEMSETTİN SAMİ'YE GÖRE MİLLİYETÇİLİK ÇAĞINDA ARNAVUTLARIN DURUMU	97
3.2. ŞEMSETTİN SAMİYE GÖRE DİN VE MİLLET KAVRAMI	104

3.3 Şemsettin Sami'ye Göre Arnavut Milliyetçiliğın Tarihi Kökleri	108
3.4. ŞEMSETTİN SAMİ'YE GÖRE MİLLET-DİL İLİŞKİSİ	113
SONUÇ	123
KAYNAKÇA	127
EKLER	147

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

s. : Sayfa

S. : Sayı

C. : Cilt

yy. : Yüzyıl

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.y. : Aynı Yerde

No: : Numara

B.O.A. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

D.İ.A. : Diyanet İslam Ansiklopedisi

İ.A. : İslam Ansiklopedisi

Y.E.E. : Yıldız Esas Evrak

YPRKTKM : Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

MF.MKT : Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif

Y.MTV : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

HR.SYS : Hariciye Nezareti Siyasi

GİRİŞ

Şemsettin Sami, milliyetçilik söylemlerinin yükseldiği bir dönemde yaşamış Osmanlı aydınıydı. Osmanlı Devleti'nin en zor döneminde Türk ve Arnavut milli kimliğine ilişkin faydalı eserler yayınlamıştır. Bunların çoğunluğu günümüzde bile hala başyapıt olma özelliğini korumaktadır. Ayrıca basın dünyasında da önemli bir yer tutmuştur. Şemsettin Sami'yi anlamak için, bugünkü Türk ve Arnavut toplumlarındaki hâkim düşünce ve görüşlerine aşina olmak gerektiği aşikardır.

Birinci bölümde Şemsettin Sami'nin hayatını ve eserlerini de sunarak kendisinin Osmanlı toplumundaki yerini, yetiştiği süreci ve Osmanlı aydınının özelliği içinde Şemsettin Sami'nin şahsiyetini sunduk.

Çalışmamızın ikinci bölümü Şemsettin Sami'nin geldiği ülkenin özelliklerini yansıtmaktadır. Böylece geliştiği toplumun genel durumunu açıklamaya çalıştık. Ayrıca, Osmanlı hâkimiyetinin getirdiği ve başlatmış olduğu yeni süreçler konumuzu meşgul etmektedir. Çünkü Şemsettin Sami'nin hayatını, eserleri ve şahsiyetini incelemek, bahsettiğimiz dönemi incelemekten geçer.

Çalışmayı okuyucuya yabancı tutmamak için Şemsettin Sami'nin sadece şahsiyet ve eserleri üzerinde değil dönemin tarihsel gelişimi ve toplumsal zihniyetini oluşturan milliyetçilik sürecini de daha iyi anlamak için arka plan çalışması gerekli idi. Böylelikle, ikinci bölümden itibaren Milliyetçilik düşüncesinin açıklanmasına ve Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçiş süreci ile Arnavutluk'un yapısını incelemeyi uygun gördük. Özellikle, Arnavutların, Osmanlı Devleti ile bütünleşme sürecini daha iyi anlamak için çalışmamızın uzun bir bölümünü buna ayırma gereği duyduk.

Şemsettin Sami'nin Arnavut milli kimliğinin oluşum sürecine katkısı büyüktür. Hatta milli kimliği kuran isimdir diyebiliriz. Aynı zamanda Türk kültürüne katkısı da yadsınamaz. Şemsettin Sami figürü üzerinde yapılan çalışmalar dil ve edebiyat konularında ağırlıklı olup milliyetçilikle ilgili konular daha azdır. Bu çalışma sürecinde bahse konu eksikliği görüp tespit ederken Sami'nin Türk ve Arnavut kimliğine ilişkin

katkısına tanık olduk. İki millet arasında bulunan güçlü bağları Şemsettin Sami karakterini daha da sağlamlaştırmaktadır. Berlin Kongresi sonrası dönemde Osmanlı Devleti için zor bir coğrafyaya dönüşen Rumeli’de haksızlıklara karşı yayınlarda gördüğümüz yegane isimlerden biridir. Sosyalist rejim döneminde Arnavutluk’ta yapılan çalışmalarda Şemsettin Sami’yi marksist yorumuyla anlama, inceleme ve anlatma eğilimi görülmektedir. Arnavut milli uyanışına verdiği değer ve katkılar sıralamakla bitmezken Türk kültürüne ilişkin katkıları üstünkörü incelenerek geçilmektedir. Dolayısıyla ikinci bölümde Şemsettin Sami’nin düşüncelerine yön veren dönemi ve koşullarını sunmayı uygun gördük. Özellikle bu dönemde Arnavut toplumunun geçirdiği evreler ile Şemsettin Sami’ye temel oluşturan havayı yazmanın onun milliyetçilik düşüncesini anlamada önemi açık olduğundan bu bölümde ana eksenini bunun etrafında topladık.

Üçüncü bölümde ana gayemiz olan Şemsettin Sami ve milliyetçilik düşüncesini işledik. Osmanlı Devleti’nin son devrinde Arnavut milli hareketlerinin hem Şemsettin Sami üzerindeki tesirini hem de onun bu harekete olan etkisini tartıştık. Bu iki sürecin açıklanması aynı zamanda çalışmamızın çözüm arayacağı sorunları ve tartışmaları da açıklamaktadır. Son bölümde ayrıca doğrudan Şemsettin Sami’nin milliyetçilik düşüncesiyle bağlanan çalışmaları inceledik. Bunların arasında en geniş eseri Arnavutça olarak basılan ve Arnavut milliyetçiliğinin temeli olan “Arnavutluk nedir, neydi ne olacak” başlıklı çalışmadır. İçeriği bugünkü Arnavut milliyetçiliğinin şeklini anlamamızda yardımcı olmaktadır.

Şemsettin Sami’nin milliyetçilik düşüncesini onun yazılarından sıkça atıflar vererek açıklamaya özen gösterdik. Onun milliyetçilik düşüncesi ve Arnavut kimliği inşası ile Türk milleti üzerindeki görüşlerini sınıflandırarak millet kavramı, dil, tarihsellik ve Arnavutların konumu ve önemi üzerinden ele aldık. Konuya girmeden önce Şemsettin Sami’nin fiilen ve yazılarıyla yön verdiği Arnavut milli anlatımlarını geniş bir şekilde sunduk.

Arnavutluk'ta, Şemsettin Sami'ye ilişkin yapılan çalışmaların oldukça mitleştirildiği görülür. Tespit ettiğimiz Esat Reso'nun *Pikëpamjet filozofike, politike dhe shoqërore të Sami Frashërit*, (*Şemseddin Sami'nin toplumsal, siyasi ve felsefi görüşleri*), Zija Xholi'nin *Sami Frashëri* adlı eseri genel itibariyle Şemsettin Sami'nin *Arnavutluk Nedir, Ne İdi, Ne Olacak* adlı eserinden hareket ederek onun bazı görüşlerini ön plana çıkarmaktadır. Söz konusu çalışmalarda onun Osmanlı Devleti'ndeki rolüne dair bilgiler seçilerek ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmalar, sosyalist tarih yazımı nedeniyle milliyetçilik sınırlarını zorlamamıştır. Bu da milliyetçilik düşüncesi üzerinde önemli eserler veren bir Arnavut aydını olan Şemsettin Sami'nin anlaşılmasına yol açmıştır. Böylelikle Arnavut tarafı, seçici olmakla beraber Şemseddin Sami'nin Osmanlı ve Türk toplumundaki rol ve önemini de gözardı etmiştir. Sosyalist dönemi tarih yazımı bu konu üzerindeki etkisini günümüze dek korumuştur.

Türkiye'de Şemsettin Sami'ye dair yapılan çalışmalar Arnavutluk'ta yapılan çalışmalardan daha fazladır. Tespit ettiğimiz, çeşitli ansiklopedilerde yer alan Abdullah Uçman, Ömer Faruk Akün ve Ahmet Şemseddin'in *Şemseddin Sami* adlı makaleleri biyografi niteliğindedir. Biyografi niteliğinde yazılan ve daha çok edebi eserlerine yer veren eserler ise Yüksel Topaloğlu'nun *Şemseddin Sami Süreli Yayınlarında Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları* ve *Şemseddin Sami* adlı eserleri, Şecaattin Turan'ın *Şemseddin Sami* adlı eseri olmuştur. Biyografi niteliği taşıyan ve başvurduğumuz diğer bir eser Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun *Şemseddin Sami Hayatı ve Eserleri* adlı çalışması olmuştur. Konu hakkında sıkça faydalandığımız ve özellikle Şemseddin Sami'nin dil üzerinde yaptığı çalışmaları inceleyen eserler Agâh Sırrı Levend'in yayınladığı *Şemseddin Sami* adlı eserleri olmuştur. Son olarak Şemseddin Sami'nin biyografisini vermenin yanında onun islami görüşlerini inceleyen, faydalandığımız diğer bir eser Ethem Çalık'ın *Şemseddin Sami ve Meddeniyet-i İslamiyye* adlı eseri olmuştur.

Çalışmamıza önemli fikirler sunan çalışmalar, Şemseddin Sami'nin fikirlerini irdeleyen Hasan Kalessi'nin *Şemsettin Sami Frashëri'nin Siyasî Görüşleri* adlı makalesi ile Bilmez Bülent Can'ın *Şemsettin Sami mi, Yoksa Sami Frashëri mi?* ve *Şemseddin Sami mi Yazdı Bu "Sakıncalı" Kitabı?* adlı makaleleri olmuştur. Bu çalışmalar

Şemseddin Sami'yi fikri bazda inceleyerek onun Osmanlı Devleti ile Arnavut milliyetçiliği arasındaki bağına incelemeye çalışmıştır.

Türkiye'de çeşitli üniversitelere bağlı Sosyal Bilimler Enstitülerinde hazırlanan tez çalışmaları da tespit ettiğimiz diğer çalışmalar olmuştur. Bu noktada Ege Üniversitesi'nde Muammer Öztürk'ün doktora programında hazırladığı *Şemseddin Sami'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma* adlı çalışması ile Seyfettin Tunç'un yüksek lisans programında hazırladığı *Şemseddin Sami'nin "Kamus-ı Fransevi"sindeki edebi terimler üzerine bir araştırma* adlı çalışması Şemseddin Sami'nin edebi yönünü incelemiştir. Ayrıca Fırat Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak Ali Durmuş'un hazırladığı *Şemseddin Sami'nin Esatir Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Dinler Tarihi Açısından Değerlendirmesi* adlı çalışması, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Sibel Işık Kır'ın yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Edebiyatçı Yönüyle Şemseddin Sami* adlı çalışması, Şerife Tuba Derin'in *Şemseddin Sami Usul-i Tenkit ve Tertip* adlı çalışması ve Furquan Hameed'in *Şemseddin Sami'nin dilciliği ve Nev Usul-ı Sarf-ı Türki adlı grameri* adlı çalışmaları Şemseddin Sami'nin edebi kişiliğini ortaya koyan diğer çalışmalar olmuştur. Çalışmamıza yakın olarak tespit ettiğimiz tez çalışması Endri Ziu'nun *The emergence of Albanian national identity and three figures: Şemseddin Sami, İsmail Kemal, Fan S. Noli* adlı çalışması olmuştur. Bu tezde Şemseddin Sami'nin de Arnavut milliyetçiliğinde sunduğu fikirler ortaya konmuştur.

Tespit ettiğimiz kadarıyla Arnavutluk ve Türkiye'de Şemseddin Sami üzerine yapılan çalışmalar birkaç istisna dışında onun milliyetçilik düşüncesine vurgu yapmaktan uzaktır. Bu eserler daha çok Şemseddin Sami'nin oluşturduğu kültür milliyetçiliğinin bazı temalarına değinmiştir. Bununla birlikte Arnavutluk'ta yapılan çalışmalar 1960 yılından itibaren komünizmin güç kaybetmesiyle Arnavut milli kimliğini hatırlatmaya yöneliktir. Bunlar daha çok Şemseddin Sami'nin *Arnavutluk Nedir, Ne İdi, Ne Olacak* adlı eserinden yola çıkmış ve Arnavutların Osmanlı Devleti'nden ayrı olarak bağımsızlık fikrini taşıdığı ispatına yönelmiştir. Bu süreçte

Şemsettin Sami de mitleştirilen bir Arnavut aydını olmuştur. Türkiye'deki çalışmalar ise onun biyografisine ve edebi eserlerine yoğunlaşmıştır. Çalışmamız bu konuda önemli bir eksiklik olan Şemsettin Sami'nin milliyetçilik düşüncesini incelemeye çalışmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti ile ona bağlı bir azınlık toplumun aydını olan Şemsettin Sami'nin bu konudaki görüşlerinden bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Bu sonuç ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı geliştirilen özerklik ve bağımsızlık fikirlerinde Müslümanların yerinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Arnavutlar nezdinde Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda kurduğu düzenin nasıl sarsıldığına ışık tutacaktır.

1. BİR OSMANLI AYDINI: ŞEMSETTİN SAMİ

1. HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Türk düşünce, siyaset, kültür, sanat, sözlük, dil ve edebiyatı ve aynı şekilde Arnavut düşünce, siyaset, dil ve edebiyatı üzerine çalışan Şemsettin Sami¹, 1 Haziran 1850'de Yanya (Janine) vilayetinin Ergiri (Gjirokastra) sancağına bağlı Permedi kazasının Dağlı nâhiyesinin merkezi Fraşer'de doğdu.² Dağlık bir yerde bulunan Fraşer köyünde en çok yetiştirilen ağaçlarından birisi Fraşer ağacıdır.³ Köy de bu ağaçtan ismini almıştır. Babası, Fraşer'in Tımar Beyi olan Halit Bey'dir. Halit Bey'in babası Berat'tan göç ederek Fraşer'e yerleşmiş olan Tımar Beyleri'nden Durmuş Bey'dir.⁴ Şemsettin Sami'nin annesi ise Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazıt döneminde *İmrahorluk*⁵ görevini yürüten İlyas Bey'in soyundan Emine Hanım'dır.⁶ Şemsettin Sami'nin anne tarafından en eski ataları, Görice Tımar Beyi olan Koca İmrahor İlyas Bey'dir.⁷ İlyas Bey II. Murat'ın Balkan seferinde müslüman olarak padişahın hizmetine girmiş, İstanbul'un fethinde bulunmuş ve Fatih'in izniyle Yedikule'deki kiliseyi camiye çevirmiştir.⁸ Bugün "İmrahor Camii" diye anılan cami budur. Halit Bey ve Emine

¹ Arnavut kaynakları ve tarihinde Şemseddin Sami, Arnavut ismi olan Sami Frashëri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soyad Arnavutluk'un güneyinde çok ünlü bir soyaddır. Bu soyadın etimolojisi, bölgede yetiştirilen Frasher ağacından gelmektedir. Bu tezde Türkçe/Osmanlıca kaynaklarda kullanıldığı gibi Şemseddin Sami kullanılmıştır.

² Abdullah Uçman, "Şemsettin Sami", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 523; Ömer Faruk Akün, "Şemseddin Sami", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1970, c. XI, Milli Eğitimi Basımevi, İstanbul 1970, s. 411.

³ Kristo Frashëri, **Abdyl Frashëri (1839-1892)**, Shtypëshronja 8 Tetori, Tiran 1984, s. 30.

⁴ Yüksel Topaloğlu, **Şemsettin Sami**, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012, s. 27.

⁵ Bu terim için Arapçada Emir Bey, Fransızçada Mirahur ve Osmanlı Devleti'nde İmrahor tabiri kullanılmıştır. Orta Çağ devletlerinde, sarayın ve sultanın hayvanlarından sorumlu olan kişiye imrahor denilirdi. Abdülkadir Özcan, "Mirahur", **D.İ.A.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2010, c. XXX, s. 141.

⁶ Hikmet Turhan Dalıoğlu, **Şemseddin Sami Hayatı ve Eserleri**, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1934, s. 5.

⁷ İlyas Bey için bkz. Şemseddin Sami, **Kamusü'l-A'lam**, Mihran Matbaası, İstanbul 1899, c.II, s. 1028.

⁸ **A.y.**

Hanım 1835 yılında evlenmiş⁹ ve bu evlilikten sekiz çocuk dünyaya gelmiştir. Bunlar sırasıyla Abdül (1839-1892), Nefise (1841-1894), Şerif (1843-1874), Naim (1846-1900), Şahinisa (1848-1871), Sami (1850-1904), Tahsin (1853-1876) ve Mehmet (1856-1918) tir. Şemsettin Sami'nin hayatı üç aşamadan oluşur. Fraşer'de geçirdiği çocukluk dönemi, Yanya'da geçirdiği gençlik dönemi ve son olarak İstanbul'da geçirdiği dönemdir.¹⁰

İlk eğitimine başladığı Fraşer'de Kalkandelenli Mahmut Efendi'den Arapça ve Farsça dersi aldı. Dokuz yaşındayken babasını, iki sene sonra annesi kaybeden Şemsettin Sami diğer yetim kardeşleriyle hayatına devam etti.¹¹ Ailenin sorumluluğunu en büyük kardeş Abdül Bey üstlendi. İlk öğrenimini Fraşer'de aldıktan sonra tahsiline devam için Abdül Bey'in H.1281 (M.1864)'de ailesini Yanya'ya nakletmesiyle, büyük kardeşi Naim ile birlikte buradaki Zossimaia Skoli adlı Rum lisesine devam etti.¹² Sami, Yanya'da özel olarak Müderris Yakup Efendi'den ders aldı ve okulun sekiz yıllık öğrenimini yedi yılda tamamlayarak 14 Temmuz 1868'de diploma aldı.¹³

Bu okulda Rumca, Eski Yunanca, Fransızca, İtalyanca'nın yanısıra coğrafya, tarih, matematik, astronomi, hikmet, kimya gibi dersleri de iyi dereceyle bitirmiştir. Onun daha sonra yayımlayacağı hava, su, ziraat, teknik, musikî, insan, kültür, medeniyet ve benzeri konulu makalelerin, cep kitaplarının, ansiklopedilerin, sözlerin ve daha pek çok şeyin arka planının bu yıllarda alınan eğitimle bütünleştiği kuşkusuzdur.¹⁴ Sami, gerçekten de bu okula çok şey borçludur. Şemsettin Sami bu mektepte eğitimini tamamladıktan sonra kısa bir müddet vilayet kaleminde (diğer bir nakle göre, küçük bir memuriyet ile Görice'de) vazife almıştır.¹⁵ 1872'de İstanbul'a giden Şemsettin Sami, kardeşi Naim ile birlikte Matbuat Kalemi'nde çalışmaya başladı ve hiç vakit kaybetmeden yazı ve neşir hayatına girdi.¹⁶ Bu tarihten itibaren bazı eserler tercüme

⁹ Ethem Çalık, **Şemseddin Sami ve Meddeniyet-i İslamiyye**, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 10.

¹⁰ Zija Xholi, **Sami Frashëri**, Shtypëshronja 8 Tetori, Tiran 1978, s. 10.

¹¹ Akün, **a.g.m.**, s. 411.

¹² Akün, **a.g.m.**, s. 412.

¹³ Agâh Sirri Levend, **Şemsettin Sami**, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 35.

¹⁴ Şemseddin Ahmed "Şemseddin Sami ", **Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi**, c. VIII, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, s. 129 .

¹⁵ Akün, **a.g.m.**, s. 412.

¹⁶ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türki**, Önsöz: Faruk Timurtaş, Çağrı Yayınlar, İstanbul 2002, s. 2.

etmeye başladı. 1289 (1872) senesinde *Tarih-i Mücmel-i Fransa* adlı tercümesi ile ilk kitabını yayınladı.¹⁷ Aynı yılda *Hadika* gazetesinde gazetecilik hayatına başladı.¹⁸ Burada çalıştığı sırada Türk edebiyatının ilk romanı sayılan *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı yayımladı.¹⁹ 1873 Mart başında *Hadika*'nın kapatılmasıyla *Sirâç* gazetesine geçti.²⁰

1290 / 1873 yılında *İhtiyar Onbaşı* adlı bir dramı ve *Galetee* adlı meşhur bir hikayeyi çevirerek yayımladı. O, bu yıllarda *Besa yahut Ahde Vefa* adlı trajedisini kaleme aldı.²¹ Bu trajedi, oyun olarak 1874 Nisan ayından itibaren Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenmeye başlamıştır.²² Trablusgarp vilâyet gazetesini çıkarmak için İstanbul'dan tecrübeli bir gazeteci istenince Matbuat Müdüriyeti tarafından Trablusgarp'a gönderildi (1874).²³ Bu göreve atanan Şemsettin Sami Yanya'ya uğrayarak Korfu, Brindisi, Napoli, Mesina, Malta yoluyla Trablusgarp'a gitti.²⁴ Sami, 8 yıldır çıkmakta olan *Vilâyet* gazetesini, 1874 tarihini taşıyan 256. sayısından başlayarak yönetti.²⁵ Yaklaşık olarak bir yıl kadar burada kalan Şemsettin Sami, Türkçe-Arapça yayımlanan *Vilâyet* gazetesinin başyazarlığını yaptı²⁶. Şemsettin Sami'nin Trablusgarp görevine sürgün şeklinde gönderildiğine dair iddialar bulunmaktadır. Ömer Faruk Akün bir makalesinde olayı şöyle açıklar: “Kendisinden bahseden müelliflerin hemen hepsinin Şemseddin Sami'yi, Abbülâziz zamanında me'muriyet ile gittiği Trablus'a, Sultan II. Abdülhamid tarafından sürgün olarak gönderilmiş gibi göstermeleri tamâmen yanlış olduğu gibi, bâzılarının da Abdülhamid'in onu Trablus zindanlarına attırduğundan bahsetmeleri (Albert Gjika, *L'Albanie et la question d'Orient*, Paris, 1908 s.278) sadece garaz ve hayal mahsûlü bir uydurmadan ibârettir”.²⁷

¹⁷ Şemseddin Ahmed “Şemseddin Sami”, *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, c.VIII, Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s. 129 .

¹⁸ Agah Sırrı Levend , *Şemseddin Sami*, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s. 19.

¹⁹ Şemseddin Sami, *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat*, Elcevaib Basımevi, İstanbul 1289/1872, s. 179.

²⁰ Levend, *a.g.e.*, s. 55-59.

²¹ Şemseddin Sami, *Besa Yahut Ahde Vefa*, İstanbul 1292/1875, s. 1.

²² *A.y.*

²³ Akün, *a.g.m.*, s. 441.

²⁴ Uçman, *a.g.m.*, s. 520.

²⁵ Akün, *a.g.m.*, s. 441.

²⁶ Yüksel Topaloğlu, *Şemseddin Sami Süreli Yayınlarında Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 30.

²⁷ Akün, *a.g.m.*, s. 412.

Şemsettin Sami 1876 yılında Rodos'ta halen sürgünde olan Ebüzziya Tevfik adına imtiyazını aldığı *Muharrir* dergisini Muarrem 1293/1876 tarihinde çıkarmaya başlar.²⁸ Ebüzziya Tevfik sürgünden dönene kadar *Muharrir'in* ilk dört sayısını yayımlar.

Basın faaliyetinin ilk önemli girişimi olan *Sabah* gazetesi on paraya satılmak üzere 12 Safer 1293 / 9 Mart 1876 yılında çıkar.²⁹

Sabah gazetesini çıkarttığı günler Abdülaziz dönemidir. 1876 tarihli 256. sayıyı çıkardıktan sonra *Sabah'tan* ayrılır.³⁰ *Sabah* gazetesini yaklaşık bir sene çıkartan Şemseddin Sami, Şubat 1877 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği'ne atanan Sava Paşa'nın mühürdarlığı göreviyle Rodos'a gider.³¹ Burada beş ay görev yaptıktan sonra istifa ederek sıla için Yanya'ya gider.³² Bu sırada Türk-Rus Savaşı çıkmıştır. Şemsettin Sami burada Abidin Paşa'nın reisliğinde teşekkül etmiş olan Sevkiyat-ı Askeriye Komisyonu'nun birkaç ay başkâtipliğini yapar.³³ Ayastefanos Antlaşması ile savaşın sona ermesinin ardından İstanbul'a döndüğünde bu defa *Tercümân-ı Şark* gazetesinin başyazarı olur.³⁴ Mihran Efendi'nin 7 Rebiülahir 1295 / 10 Nisan 1878 yılında çıkarmaya başladığı *Tercüman-ı Şark* gazetesinin 74. sayısı ile birlikte yazarlığını da yapmaya başlar. Bu sıralarda Arnavutluk konusu gündemdedir ve Sami bu konuyu kaleme alır.³⁵

Berlin Kongresi'nde alınan kararlara göre Arnavutluk topraklarının bir kısmının Yunanistan'a bırakılmasını öngören Ayastefanos Antlaşması hükümlerine bir tepki olarak ortaya çıkan, liderliğini ağabeyi Abdül Bey'in yaptığı *Prizren Arnavut İttihadı* (Lidhja Shqiptare e Prizrenit) grubuyla o da yakından ilgilenir.³⁶ O sıralarda Rumeli ve Balkan meseleleriyle ilgili yazdığı siyasi yazılarda Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'nden

²⁸ Çalık, a.g.e., s. 12.

²⁹ BOA, YPRKTKM, Dosya 1.

³⁰ Levend, a.g.e., s. 60.

³¹ Topaloğlu, a.g.e., s. 32.

³² Dağlıoğlu, a.g.e., s. 17.

³³ Şemseddin Ahmed, a.g.m., s. 130.

³⁴ Şemsettin Sami, **Kamus-i Türk-i**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 6.

³⁵ Uçman, a.g.m., s. 520.

³⁶ Kristo Frashëri, a.g.e., s.156.

ayrılmak gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtmiştir.³⁷ Arnavutluk meselesini birtakım siyasi manevralarla halletmeyi tasarlayan II. Abdülhamid'in izniyle kurulan *Cem'iyyet-i İlmiyye-i Arnavûdiyye'nin* kurucuları arasında Abdül Bey ve Sava Efendi ile birlikte Şemsettin Sami de yer alır.³⁸ Ağabeyi Abdül Bey, aşırı tarafın önderlerinden olmasına rağmen bizzat toplantılarda bulunmayan Şemsettin Sami, birliğin amaçlarını basın yoluyla yayma ve İstanbul gazetelerinde Arnavut davasına dair çıkan eleştirilere cevap verme misyonunu üstlenir.³⁹ Arnavutların kültürel açıdan kalkınmasını sağlamak amacıyla kurulan bu dernekte faaliyet gösteren Şemsettin Sami, önce Arnavut Dili'nin "Alfabesi'ni ve daha sonra da "Gramer'i" ni meydana getirmekle Arnavutlara en büyük hizmette bulunmuştur. Makedonya Müfettiş-i Umumisi Hilmi Paşa bir raporunda Şemsettin Sami'nin Arnavut milliyetçiliği üzerine etkisini bildirmiş ve onun "*Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak*" kitabının tesirinden bahsetmiştir.⁴⁰

8 Zilkade 1295 / 3 Kasım 1878 tarihli 180. son sayısıyla birlikte *Tercüman-ı Şark* gazetesi kapanır⁴¹. Bu olayla Sami'nin gazetecilik faaliyetleri de son bulur. Bundan sonra Mihran Efendi ile birlikte kurduğu *Cep Kütüphanesi* serisinden *Meddeniyyet-i İslamiyye, Esatir, Kadın, Gök, Yer, İnsan, Yine İnsan, Emsal, Letaif, Usul-i Tenkit ve Tertib, Lisan* kitapçıklarını ve ayrıca Fransızcadan tercüme ettiği *Şeytanın Yadigarları* ile *Sefiller'i* yayımlar.⁴²

Şemseddin Sami 1298 / 1880'de II. Abdülhamit'in iradesiyle saraya alınarak Mabeyn-i Hümayun'da kurulan *Teftiş-i Askerî Komisyon-ı Âlisi'nin* kitabetlerinden birine kâtip olarak atanır.⁴³ Daha sonra 1309 / 1892'de ise aynı komisyonun başkâtipliğine getirilir.⁴⁴ Onun bu görevi ölümüne kadar devam eder. Bazı kaynaklara

³⁷ A.y.

³⁸ Uçman , a.g.m., s. 520.

³⁹ Şemsettin Sami Neologos adlı Yunan gazetesiyle tartışmaya girer. Bu yazılarında Şemseddin Sami, Yunanların Arnavut topraklarına işgaline karşı bir tepki gösterir. Yunanlar, Arnavutların dini kimliğini kullanarak Yunan olduklarını belirtmiştir. Bk. Terceman-ı Hakikat, 28 aralık/9ocak 1878 15 muharem 1296.

⁴⁰ TDV İSAM Arşivi, 13/818.

⁴¹ Levend, a.g.e., s. 61.

⁴² Uçman, a.g.m., s. 520.

⁴³ Topaloğlu, a.g.e., s. 32.

⁴⁴ Akün, a.g.m., s. 412.

göre II.Abdülhamit, bu yolla göz altında bulundurmak istediği Şemsettin Sami'yi maaşlı olarak evinde “ikamete memur” etmiş ve dışarıyla bağlantısını kesmiştir. Şemsettin Sami, evinde “ikamete memur” edildiği bu görev boyunca tüm enerjisini ve dikkatini Türk kültürü, dili, edebiyat sözlüğü gibi önemli konulara vermiştir. Sami'nin Fransızca'dan Türkçe'ye *Kamus-ı Fransevi'si*, yine Türkçe'den Fransızca'ya *Küçük Kamus-ı Fransevisi*, halen önemini muhafaza eden *Kâmusu'l-A'lamı*, *Kâmus-i Arabisi*, milli duyuşun bir tezahürü ve Türkçenin ilk ciddi sözlüğü olan *Kamus-ı Türkisi* ve burada adlarını anmadığımız sözlük, dil bilgisi ve imla kitapları, şerhleri, çevirileri, 1890'lı yılların sonlarında *Sabah* gazetesinde Türk edebiyatı ve Türkçenin temel sorunları üzerine yazdığı kapsamlı ve ciddi makaleleri ve daha buna eklenebilecek pek çok eseri, bu süre zarfında kaleme alınmıştır.

Görevini yerine getiren Şemsettin Sami, dönemin padişahı II. Abdülhamit tarafından bu göreve tayin edildikten sonra maddi olarak da ödüllendirilmiştir. Bu çerçevede Abdülhamit onu 1300 / 1883'te “saniye sınıf-ı sanisi rütbesiyle”, 1302 / 1885'te "üçüncü rütbeden Osmanlı nişanıyla, yine bu sene" tamamlanan *Kamus-ı Fransevi'*ye ödül olarak “ula sanisi rütbesi ve iftihar madalyasıyla”, 1303 / 1886 'da "üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı” ve 1311 /1894'te “ula evveli rütbesiyle” taltif etmiştir.⁴⁵

Şemsettin Sami, 1301 / 1883 yılında Edremitli Kazasker Saadettin Efendi'nin kızı Emine Hanım'la evlenir. Bu evliliğin ardından kayınpederi Saadettin Efendi'nin Kandilli'deki yalısına taşınır. Burada yaklaşık on sene kaldıktan sonra Erenköy'de inşa ettirdiği köşküne taşınır. Şemsettin Sami'nin ilk eşi Emine Hanım'la evliliğinden ikisi kız dört çocuk dünyaya gelir. Bunlar Samiye Hanım, Ali Sami Bey, Sadiye Hanım ve Sadi Bey'dir. Samiye Hanım, Raşit Bey'le 13 Kasım 1901'de evlenmiştir. Raşit Bey 1919-1922 arasında Tevfik Paşa kabinesinde Maliye, Maarif, İaşe, Nafta ve Evkaf nazırlıklarında bulunmuş, 1922-1949 arasında 27 yıl Galatasaray Lisesi'nde tarih ve coğrafya öğretmenliği yapmış, 1951'de vefat etmiştir. Samiye Hanım 1949 yılında vefat

⁴⁵ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c.III, İstanbul 1993, s. 542-544.

etmiştir. Samiye Hanım'la Raşit Bey'in Mehmet Erer ve Emin Erer adında iki oğlu vardı. Daha sonra Ali Sami Yen olarak tanınacak Sami Bey ise sadece Türkiye'nin önemli klüplerinden Galatasaray'ın kurucusudur. Ali Sami Yen Stadyumu onun adına yaptırılmıştır. Ali Sami, Tekel Genel Müdürlüğü'nde bulunmuş, 1952'de vefat etmiştir. Fahire Hanım'la evlenmiş ama çocukları olmamıştır. Sadiye Hanım ise Doktor Suphi Neşet Beken ile evlenmiş ve bir kızı olmuştur. Sadi ise Galatasaray Lisesi'nde okurken 1911'de 18 yaşında ölmüştür.

Şemsettin Sami'nin eşi Emine Hanım, böbrek yetmezliği rahatsızlığından dolayı 1310 / 1892 yılında vefat eder. Bunun üzerine Şemsettin Sami, bir yıl sonra 1311 / 1893'te kısa bir süre önce vefat eden ağabeyi Abdül Bey'in dul kalan eşi Belkis Hanım'la evlenir. Arnavutluk'un kuzeyinde Malesia bölgesinde Lek Dukagjini'nin kanunlarına göre kardeşlerden birinin ölmesi durumunda, sağ kalan kardeşin, ölenin dul kalan eşiyle evlenmesi gerekmektedir.⁴⁶ Şemsettin Sami bu kanuna dayanmıştır. Abdül Bey, ölmeden önce çocukları Mithat'la Emine'yi ve eşini Şemsettin Sami'ye emanet etmiştir. Bazı kaynaklar, Sami'nin Belkis Hanım'la olan evliliğinden de İskender adlı bir çocuğunun daha dünyaya geldiğini kaydetmektedirler.⁴⁷

Şemsettin Sami, 1893'de "ula sınıf-ı evveli" rütbesi ile başkatipliği görevini yaptı.⁴⁸ 1896'da Kamusi Arabi adlı lügat kitabı yayımlanır. 1898'de Kamus-i Fransev-i II. baskısını yapar.⁴⁹

Şemsettin Sami hayatın son yılları Teftiş Askeri Komisyonu'da devam etti.⁵⁰ 1904'de Şemsettin Sami vefat etmiştir.

Şemsettin Sami'nin en büyük ağabeyi olan Abdül Bey Arnavut milliyetçiliğinin önderi olarak bilinmektedir. Yanya'da milletvekili olarak seçilen Abdül Fraşeri, 1877-78 Rus Harbi sonunda Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarının parçalanarak, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşılması söz konusu olunca, Arnavutların

⁴⁶ Studimet Albanologjike, **Kanuni i Leke Dukagjinit** (*Lek Dukagjini'nin Kanunları*), Kuvendi Basimevi, Tiran 2012, s. 125.

⁴⁷ Dağlıoğlu, **a.g.e.**, s. 5.

⁴⁸ Şecaattin Tural, **Şemseddin Sami**, Şüle Yayınları, İstanbul 1999, s. 18

⁴⁹ Ethem Çalık, **a.g.e.**, s. 14.

⁵⁰ Agah Sırrı Levend, **Şemseddin Sami**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s.45.

yaşadıkları yerlerin komşu ülkelere verilmesini protesto etmek üzere bir kurul toplamıştır. Büyük devletlere başvurduğu gibi, Berlin Kongresi'ne de başvuruda bulunmuştur.⁵¹ Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayan savaş, Arnavut aydınları arasında Arnavutluk'un parçalanma tereddütlerini artırmıştır. 24 Nisan 1877'de Rus Çarı bir beyanname çıkararak Balkanlarda yaşayan bütün Hıristiyan milletleri Rus ordularına katılmaya davet etmiştir.⁵²

Savaş bittikten sonra galip taraf olan Rusya, Rumeli topraklarının kendi lehine parçalanmasını talep etmiştir. Bu durum Avrupa'nın dengesini bozacağından, Avrupa Devletleri oluşan bu olumsuz durumu kendi lehlerine çevirmek amacıyla ve yeni bir değerlendirme yapmak üzere Berlin'de toplandılar. Berlin Kongresi'nde toplanan Büyük Devletler büyük bir Yunan devletinin kurulmasını ve Rus hâkimiyetinin durdurulmasını istediler.⁵³ Avrupalı devletlerin aracılığıyla yapılan antlaşmada Tesalya kıtasıyla Epir'in Narda bölgesi Yunanistan'a bırakılmıştır. Ancak Yunanlılar bununla yetinmeyerek Yanya ile birlikte bütün Epir'i almak isteyince, Abdül Bey ve arkadaşları çeteler kurarak Yunanlılarla çarpışmışlardır. Sonunda Yanya'nın Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmasını sağlamışlardır. Sırbistan'a ve Karadağ'a bırakılan yerleri kurtarmak için Prizren'de bir kurul toplanmıştır. Bu birlik Arnavutluk tarihinde Prizren Birliği olarak adlandırılmıştır. Şemsettin Sami bu dönemde abisi Abdül Bey'in Yanya'da yerleştiği zaman ticaretle kazanmış olduğu bütün servetini Arnavutluk meselesinin çözümüne harcadığını belirtir.

Arnavutluk'ta Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan isyan hareketleri ve bu isyan aracılığıyla Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanacağını düşünen Abdül Fraşeri'nin davranışları, II.Abdülhamit'i kuşkulandırmış ve onu yakalatarak İstanbul'a getirtmiştir. Yapılan muhakemede, Abdül Bey idam cezasına çarptırılarak Prizren Kalesi'ne hapsedilmiştir. 3 yıl sonra Balıkesir'e getirilmiş ve 2 yıl da burada kaldıktan sonra, Gazi Osman Paşa'nın aracılığıyla affedilmiştir. İstanbul'da Şehremaneti Meclisi üyeliğine

⁵¹ Kristo Frashëri, **a.g.e**, s. 118.

⁵² **Historia e Shqipërisë Vëllimi II**, Toena , Tiran 2012, s. 139.

⁵³ **Historia e Shqipërisë Vëllimi II**, s. 139.

atanmış olan Abdül Bey, 2 yıl kadar bu görevde bulunmuş ve 11 Ekim 1892'de vefat etmiştir.

Şemsettin Sami'nin diğer ağabeyi Naim Bey de aşırı bir Arnavut milliyetçisidir. O, Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığında bulunmuş ve 7 Ekim 1900'de İstanbul'da vefat etmiştir.

1.2. ESERLERİ

1.2.1. Edebi Eserleri

Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat

Şemsettin Sami'nin edebi eserlerine baktığımızda, Tanzimat devrine kadar Türk edebiyatında roman tarzında kaleme alınan ilk eser, Şemsettin Sami'nin "*Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*" adlı eseridir.⁵⁴ Hicri 1290 yılında yayınlanan⁵⁵ bu eserde Fitnat genç bir kızdır. Üvey baba elinde büyümüş annesi ise hamile iken babasından ayrılmıştır. Annesi tütüncü Hacı Mustafa ile evlendikten birkaç sene sonra ölmüştür. Genç kız Tal'at isimli bir delikanlıya âşık olmuştur. Çok sert bir adam olan üvey babası Fitnat'ı mahalle mektebine gönderdikten sonra eve kapatarak dışarı çıkmasına müsaade etmemiştir. Sürekli dikiş-nakışla meşgul olan kız sokağa çıkma müsaadesi alamadığından görüşmeleri imkânsız olmuştur. Buna rağmen Fitnat Şerife hanımdan nakış dersi almaktadır. Bunu bilen Tal'at Bey'in aklına bir fikir gelir. Şerife hanımdan nakış dersi alan Fitnat ile görüşme şansını elde etmek için Tal'at Bey kadın kıyafetine bürünüp

⁵⁴ **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, (1872) . Farklı tarihlerde yeni harferle değişik baskıları için bkz. Şemseddin Sami, **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Haz. Sedit Yüksek, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara 1964; Şemseddin Sami, **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Mehmet Emin Ağar (yay. Haz), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1990 ; Şemseddin Sami, **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Yakup Çelik (yay. Haz.) Enderun Kitabevi, İstanbul 1999 ve Şemseddin Sami, **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Kemal Bek (yay. Haz) Bordo Siyah, İstanbul 2003.

⁵⁵ BOA, **MF.MKT**, 10/14.

Ragibe adıyla bir kız olarak Şerife Hanımın dersine katılır. Bir erkek olduğunu fark edemeyen Şerife Hanım onu Fitnat'la tanıştırmakta gecikmez. Fitnat ise onun kendisine âşık olan bir genç olduğu konusunda şüphelenmekten geri durmaz. Bu şüpheyi Ragibe (Talat) kendisine çok benzeyen bir erkek kardeşinin olduğunu söyleyerek ortadan kaldırmak ister. İki gencin bu mutluluğu pek uzun sürmez. Çünkü üvey babası Fitnat'ı Ali Bey adında zengin bir adamla evlendirmek ister. Fitnat başka birini sevdiğini ve onunla evlenmek istediğini söylese de Hacı Baba aldırmayarak onu kendi elleriyle Ali Bey'in evine bırakır. Tanımadığı bir adamla evlendirilmeye dayanamayan Fitnat intihar eder.

Ali Bey aslında Fitnat'ın gerçek babasıdır. Boşadığı eski karısının hamile olduğunu bilmemektedir. Karısı Zekiye bu boşanmadan sonra kocasını bir daha görmemiş ve kızına onun öldüğünü söylemiştir. Hacı Mustafa adında bir tütüncüyle evlendikten bir yıl sonra kendisi ölür. Ölmeden önce Fitnat'ın boynuna bir muska takan Zekiye, bu muskanın 18 yaşında açılmasını vasiyet eder. İşte Ali Bey Fitnat'a sarılmak isterken tesadüfen bu muskayı açar ve korkunç sırrı öğrenir. Hemen kendini odaya kilitlemiş olan Fitnat'a “kızım” diye koşar. Bu dayanılmaz olayın acısıyla Ali Bey aklını yitirir. Tal'at son kez yine genç kız kılığına girerek Ali Bey'in evine gider ve Fitnat'ın cesediyle karşılaştığında bu acıya dayanamayarak orada ölür. Bu eserinde toplumdaki örf ve âdetleri eleştiren Şemsettin Sami, aşk teması ile aynı zamanda insan hürriyeti fikrini birleştirmeye çalışmıştır.⁵⁶ İstanbul'da cereyan eden vak'ada evlenme geleneğini, bir toplum sorunu olarak ele aldığı gibi, bunun doğurduğu sonuçları göstererek topluma ders vermeyi istemiştir.⁵⁷

1.2.2. Tiyatro Eserleri

Besa Yahut Ahde Vefa

⁵⁶ Tural, a.g.e., s. 31.

⁵⁷ Çalık, a.g.e., s. 21.

Tiyatro eserleri ile de bilinen Şemsettin Sami'nin "Besa Yahut Ahde Vefa" adlı oyunu Arnavut dilinde "yemin" anlamına gelmektedir.⁵⁸ Osmanlı sahnesinde oynatılan bu tiyatro eserinde Şemsettin Sami Osmanlı halkına Arnavutların örf ve adetlerini tanıtmaya çalışmıştır. Arnavutluk'un güney bölgesinde gerçekleşen olay Fettah adlı birinin Arnavut yemini etmesi ve yerine getirmesini anlatır. Şemsettin Sami'nin bu piyesinde, Arnavut karakterler sahneye konarak Arnavutların "besa" denilen yemini sergilenmiş ve onların milli karakteri ortaya konmuştur. Piyeste, bir çoban olan Zübeyr, kızı Meruşe'yi yeğeni Recep'le evlendirmek ister ve düğün hazırlıklarına girişir. Bu esnada Tepedelen beylerinden Demir Bey'in adamlarından Selfo da Meruşe'ye göz diker ve Demir Bey'i aracı koyarak kızı babasından ister. Demir Bey, kız tarafının talebi reddedememesi için adamlarına Zübeyr'in kızının kaçırılmasını emreder. Selfo adamlarıyla Meruşe'yi kaçırmak üzereyken Zübeyr gelir. Mücadele sırasında Zübeyr, Selfo tarafından öldürülür. Kocasının öldürülmesi ve kızının kaçırılması üzerine Vahide hanım intikam almak için Selfo'nun evinin önünde tuzak kurar.

Selfo'nun babası olan Fettah kan davası yüzünden yirmi yıl dağlarda saklandıktan sonra vatan hasretine dayanamayarak köyünün yolunu tutar. Tam evine varmak üzere iken bir yorgunluk hisseder ve silahları çıkararak uyumaya başlar. Tam uyuduğu esnada Fettah Ağa'nın düşmanı olan bir köylü yaklaşarak silahları toplar. Çaresiz kalan Fettah Ağa köylü tarafından öldürülmek üzereyken Vahide Hanım Fettah Ağa'nın hayatını kurtarır. Kadına karşı borçlu kalmak istemeyen Fettah Ağa, onun derdini öğrenir ve onun intikamının artık kendi intikamı olduğunu söyleyerek bilmeden oğlunu öldüreceğine yemin (besa) eder. Daha sonra kendi oğlunu öldüreceğini öğrendiğinde, yemininden dolayı sözünden dönmesi geçtir. Arnavut örflerine göre verilen "besa" yemininin, yerine getirilmesi zorunluluktur. Fettah Ağa evine gider gözyaşları içinde kendi oğlu Selfo'yu öldürür. Acıya dayanamayan Fettah Ağa intihar eder.

Seydi Yahya

⁵⁸ Şemsettin Sami, **Besa Yahut Ahde Vefa**, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1292/1875.

Şemsettin Sami'nin ikinci tiyatro eseri “Seydi Yahya”dır.⁵⁹ Endülüs Halifesi molla Ebu Hasan'ın amcasının oğlu olan Seydi Yayha aynı zamanda Raze kalesi komutanıdır. Yahya, kaleyi kuşatan İspanyollarla savaşmaktadır. Kale ya teslim olacak ya da halk açlıktan kırılacaktır. Yahya teslim razı olmaz. İki yaşındaki kızı Halime'yi kölesi olan Osman'a emanet eder. İspanyolların baskısı her geçen gün artmakta, fakat Yahya kaleyi teslim etmek niyetinde olmadığından düşman kaleyi içeriden fethetme yollarını aramaya girişir ve sonunda kalenin içinden kendilerine yardım edecek bir işbirlikçi bulmakta gecikmezler. Bu hainin adı Zeyd'dir ve nöbetçi olduğu bir gece kalenin kapılarını İspanyollara açar. Kalenin düşman eline geçmesiyle Yahya yakalanır ve zindana atılır. Hapis arkadaşlarından, İspanyol tebaasına mensup vatan haini Pedro, Seydi Yahya'yı aldattığı gibi gardiyayı da ikna ederek, kumandanın cübbe ve kavuğunu giyer, hapisten çıkmayı başarır. Dışarıda kendisini, Seydi Yahya'nın kendilerine ihanet ettiğini zannederek onu vatan haini diye vasıflandırmışlardır.

16 yıl boyunca Halime, Osman'ın oğlu Yusuf'la birbirlerini kardeş sanarak büyümüşlerdir. Bir gün Yusuf, eline geçen Halime'nin babasının gönderdiği bir mektubu okuyarak, Halime'nin Yahya'nın kızı olduğunu öğrenir. Halime'ye karşı beslemekte olduğu kardeş duygusu birdenbire değişir. Yusuf kendini tutamayıp Halime'ye olan aşkını itiraf eder. Pedro'nun çevirdiği yalanlar ortaya çıkar ve İspanya Kralı Ferdinand, Yahya'ya kılıcıyla beraber özgürlüğünü verir. Yahya kızı Halime'ye kavuşur ve Osman'ın oğlu Yusuf'la birbirlerini sevdiklerini öğrenince iki genci evlendirir.

Demirci Gave

Şemsettin Sami, Dahhak'ın zulmüne ayaklanan demirci Gave'nin hikayesini anlatan bir oyun da yazar.⁶⁰ Dahhak, Cemşid'in tahtını ele geçirdikten sonra yılana tapma dinini resmen ilan eder ve halk üzerinde baskı yapar. Sarayda Cemşid'in kızı Mehrû, Dahhak'ı kendisine cariye olarak alır. Dahhak'ın kendi kızı sandığı Hubçihir,

⁵⁹ Şemseddin Sami, **Seydi Yahya**, Matbuat-ı Ceyyide Matbaası, İstanbul 1292/1875.

⁶⁰ Şemseddin Sami, **Gava**, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul 1293/1876.

Cemşid'in oğlunun kızıdır. Dahhak'ın yâveri olan Perviz, Cemşid'in torunu ve Mehru'nun kardeşinin oğlu Feridun'dur. Bunlardan Dahhak'ın haberi yoktur. Hubçihir ile Feridun, kim olduklarını bilmeyerek birbirlerini sevmektedirler. Dahhak, Hubçihir'i veziri Kahtan'a vermek ister. Kız başkasını sevdiğini söyleyerek razı olmaz. Dahhak, kızın bu direnmesinden ötürü onu ölüme mahkûm eder. Sevgilisinin öldürüleceğini gören Perviz, onu kurtarmak için suçu üzerine almak ister. Dahhak ona ölüm cezası verir.

Dahhak'ın adamları, her gün sokaklardan zorla topladıkları çocukları yılanlara yedirmek üzere saraya getirmektedir. Askerler bir gün dağ başında eski dinin âyinine yapmakta olan çobanları, bu arada Demirci Gâve'nin çocuklarını alıp götürür. Gâve topladığı çobanlarla birlikte saraya girer. Sarayda çocuklarla birlikte Hubçihir ve Perviz öldürülmek üzeredir. Gâve hepsini kurtarır ve o sırada Mehru, Hubçihir'in kolundaki pazıbendi çözüp Gâve'ye verir. Pazıbendin içindeki tomar okununca anlaşılır ki, Hubçihir Dahhak'ın kızı değil, Cemşid'in oğlunun kızıdır. Perviz ise Mehru'nun kardeşinin oğlu ve Cemşid'in torunu olan Feridun'dur. Durum anlaşılınca, öldürülmüş olan Dahhak'ın yerine, Cemşid'in nesliden olan Feridun'u Gâve tahta geçirir. Şemseddin Sami'nin bu tiyatro piyesi İslam âlemini tanıtmayı amaçlamaktadır.

1.2.3. Gazete ve Dergi Yazıları

Şemsettin Sami'nin diğer bir çalışma alanı da yayıncılık olmuştur. Gazete ve dergiler, onun hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Şemseddin Sâmi'nin çalıştığı ilk gazete, 1873'de Ebüzziya'nın çıkardığı "Sirac"dır. Ancak gazetede Sâmi imzası görülmemektedir. Şemseddin Sâmi'nin gazetecilik hayatı "Hadika" ile başlar. Bu gazetenin dört sayısı çıkmış ve daha sonra Sami, gazetenin yönetimini üzerine almıştır. "Trablusgarp" ise Sâmi'nin yönettiği ikinci gazetedir. Gazete, bir sayfası Türkçe, bir

sayfası Arapça olmak üzere haftada bir çıkmıştır. Şemsettin Sami'nin kuruculuğunu yaptığı ve yazı işlerini yönettiği diğer bir gazete "Sabah" olmuştur. Yazı işlerini yönettiği diğer bir gazete ise Tercüman-ı Şark olacaktır.

Şemsettin Sami, dergicilik tecrübesini de gazetecilikte olduğu gibi Ebüzziya Tevfik'e borçludur. Çıkarıldığı ilk dergi Ebüzziya Tevfik sürgündeyken onun adına yayına hazırladığı Muharrir'dir. 1875 Aralık'ı ile 1876 Mart'ı arasında düzenli olarak dört sayısını çıkardığı bu dergi, Şemsettin Sami'yi hem kendi dergilerini çıkarmaya hem de ansiklopedi yazarlığına hazırlamıştır. Şemsettin Sami, 1880'de ancak üç sayı çıkan "Aile" ile 1881/1882'de yirminci sayısından sonra devam etmeyen "Hafta" dergilerini yayımlamıştır. Daha 1876'da bu dergileri çıkarmaya niyetlendiği, kardeşlerine yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Bazı doktor ve veterinerlerle birlikte tarım ve el sanatları sorunlarından da bahsedilecek olan "Say" isimli bir dergi çıkarmayı düşünmüşse de bu planı gerçekleştirmemiştir. Şemsettin Sami, 1884'te önce "Drita" (Işık), üçüncü sayısından sonra "Dituria" (Bilgi) adıyla İstanbul'da yayımlanan ilk Arnavutça dergiye de yazılarıyla katkıda bulunmuştur.⁶¹ Korça'da 1888 yılında ilk Arnavut okulunun açılmasıyla, okuma metinlerine duyulan ihtiyaçlar bu derginin çıkmasında büyük rol oynamıştır⁶²

1.2.4. Tercüme ve Dil Çalışmaları

Çeviri konusunda da yazı hayatının ilk 12 senelik devresinde tercüme faaliyetlerini sürdüren Şemsettin Sami, çok sayıda tercüme eseri vermiştir. İşe, Fransızca'dan çevirdiği *Tarih-i Mücmel-i Fransa* adlı küçük bir risale ile başlar.

⁶¹ Bu dergide Şemsettin Sami hakkında bilgiler yer alır. bkz. Ahmet Kondo, "Kontributi i Revistës Drita-Dituria Për Përhapjen e Ideve Kombëtare dhe të Njohurive Shkencore (Drita ve Dituria Dergileri Milli İdeaları ve Bilim Bigileri Yayınlanması Üzerinde Katkısı)", **Studime Historike**, Tiran, 1970, S. III, s. 140-157; Ahmet Kondo, "Drita-Dituria" (1884-1885), **Shtëpia Botuese Librit Politik**, Tiran, 1972; Dilaver Sadikaj, "A.Kondo: "Drita, Dituria" (1884-85), **Studime Historike**, Tiran 1974, S. I, s. 199-201; Flama Fshazi "İstanbul'da ilk Arnavutça Dergi: "Drita ve Dituria" (Osmanlı'da bir Arnavutça Derginin Macerası) **Mütefferika**, S. XXI, İstanbul, 2002, s. 83-93.

⁶² Sami Frashëri, **Revista Dheshkronja (Harf Dergisi)**, Bukuresht 1888, s. 7.

Tarih-i Mücmel-i Fransa

Eser, Fransız müelliflerinden Madame de Saint-Ouen'e aittir. Müellif Matbuat Kaleminde çalışırken tercüme etmiş ve 1872 yılının yazında yayınlanmıştır.⁶³

İhtiyar Onbaşı⁶⁴:

Hangi dilden ve kimden tercüme edildiği belli olmayan bu eser Şemsettin Sami'nin çevirisidir. Beş perdelik tiyatro eseridir. Bu trajedi oldukça beğenildiğinden defalarca sergilenmiştir.

Galatee⁶⁵:

Florian adlı bir Fransız yazarına ait olan bu eser kapağı üzerinde tıpkı “*İhtiyar Onbaşı*” da olduğu gibi “Sahibe-i imtiyazı D.Hünkarbeğendi” ibaresi bulunmaktadır.

Şeytanın Yâdigârları⁶⁶

Frederic Soulie adlı bir Fransız yazarının bu eserini Şemsettin Sami, *Sabah* gazetesinden Mihran'ın matbaasında bastırmıştır.

Sefiller⁶⁷

Les Miserables Victor Hugo'ya ait olan eser Şemsettin Sami tarafından tercüme edilmiştir.

⁶³ Şemseddin Sami, **Tarih-i Mücmel-i Fransa**, Camlı Hanı Matbaası, İstanbul 1289/1872.

⁶⁴ Şemseddin Sami, **İhtiyar Onbaşı**, Matbuat-ı Osmaniyye Matbaası, İstanbul 1290/1873.

⁶⁵ Şemseddin Sami, **Galatee**, İstanbul 1290/1873.

⁶⁶ Şemseddin Sami, **Şeytan'ın Yadırğarları**, Mihran Matbaası, İstanbul 1295/1878.

⁶⁷ Şemseddin Sami, **Sefiller**, Mihran Matbaası, İstanbul 1297/1880.

Robinson Crusoe⁶⁸

Daniel Defoe'nin ünlü romanı Robinson Crusoe Şemsettin Sami tarafından tercüme edilmiştir. Bu eser çocuklar için bastırılmıştır.

Tanzimat dönemi aydınlarının halkı eğitime çabasının sonucu olarak doğan gazetecilik faaliyetinin bir katkısı dildeki sadeleşme çabalarıdır. Bu çabaların sonucu olarak halkın eğitilmesi meselesi ortaya çıkmıştır. Yalnız aydın kesimlere değil, orta düzey okuryazarlara yazmak isteyen Şemsettin Sami de bu alanda, öğretici eserler kaleme almıştır. Yazdığı eserleri şunlardır:

Tasfirat-ı Arabiye

Şemsettin Sami bu eserini 1877 yılında Yanya'da yazmıştır.⁶⁹ İstanbul'a döndükten sonra bastırma fırsatı bulmuştur. Eserin amacı yeni başlayan bütün yetişkinlerin ve çocukların Arapça'yı daha rahat öğrenmelerini sağlamaktır.

Yeni Usûl Elifbâ-yı Türkî⁷⁰

Şemsettin Sami'nin, çocukların okuma yazma öğrenirken kullanacakları “elifba” kitabının niteliğinin önemli olduğundan hareketle bu eseri meydana getirdiğini belirtebiliriz.

Tatbikat-ı Arabiyye⁷¹

Arapça küçük fıkralardan olmuşmuş bir eserdir. Fıkraların Türkçeleri yoktur.

⁶⁸ Şemseddin Sami, **Robinson**, Mihran Matbaası, İstanbul 1302/1885.

⁶⁹ Şemseddin Sami, **Tasrifat-ı Arabiyye**, İstanbul 1304/1887.

⁷⁰ Şemseddin Sami, **Yeni Usul Elifba-yi Türkî**, Medrese Etfal, İstanbul 1308.

⁷¹ Şemseddin Sami, **Tatbikat-ı Arabiyye**, İstanbul 1308/1890.

Nev-usûl Sarf-ı Türki⁷²

Türk milletinin Arapça'dan önce kendi dilinin kurallarını öğrenmesi gerektiğini düşünerek bu eseri kaleme aldığını dile getiren Şemsettin Sami, Tanzimat dönemi içerisinde dil tartışmalarına farklı bir tez de sunmuş olur.

Arnavutça Alfabe

Hayatı boyunca kendisinin Arnavut olduğunu unutmayan Şemsettin Sami, Arnavut milleyetçiliğine öncülük etmekten geri kalmayıp Arnavut dilini sade ve temiz bir dil olarak kurmak amacıyla bu eseri yazmıştır. Eserin kapağı üzerinde Sami Halid Fraşeri adı bulunmaktadır. Arnavutlar kendilerine özgü bir alfabe meydana getirmelerinde ilk çalışmaları yapan Korça Kazası Vithkuqi köyü doğumlu Naum Neqilharxhi'dir⁷³ Küçük yaşında Romanya'ya göç eden Naum, Osmanlı Devleti'ne karşı Tudor Vladimireski'nin isyanına katılmıştır.⁷⁴ Arnavutluk'un durumunun tehlikeli olduğunu anlayan Naum Vexhilharxhi'ye göre, kurtuluş için tek bir yol vardı, bu da milli hislerinin uyanışıydı.⁷⁵ Bu uyanışa Arnavutça alfabe kurulmasıyla ve Arnavut kültürünün yayılmasıyla varılabilirdi.⁷⁶ 1844'de Bükreş'te ilk Arnavutça alfabeyi "Evertari" adıyla yazan Naum Veqilharxhi, eserini bütün Arnavutluk şehirlerine dağıtmıştır.⁷⁷ Özellikle Güney'de Korça, Permeti, Berat ve Gjirokaster'de. Korça halkı Naum Veqilhaxhi'ye gönderdiği bir mektupla bu alfabeyi mutlulukla ve coşkuyla beklediğini ifade etmiştir. Korça Başkanlığı üyeleri Naum Veqilharxhi'nin matbaayı satın alması için para toplamaya başlamışlardır. Arnavutça alfabe için ilk adımı atan Naum Veqilharxhi, 1879 yılında İstanbul'da Arnavutlar tarafından kurulan "*Cem'iyyet-i İlmîyye-i Arnavudiyye*" adıyla

⁷² Şemseddin Sami, *Nev-usul Sarf-ı Türki*, İstanbul 1308/1890.

⁷³ *Abetare Shqip*, Bukuresht 1900, s. 78.

⁷⁴ *Historia e Shqipërisë II*, s. 98.

⁷⁵ *Historia e Popullit Shqiptar II*, s. 99.

⁷⁶ *Historia e Popullit Shqiptar II*, s. 100.

⁷⁷ *Historia e Shqipërisë II*, s. 332.

çalışmalarına devam etmiştir. Bu derneğin amacı tüzüğünün ilk maddesine göre Arnavut alfabesinin oluşturulması ve Arnavutlar arasında yayılmasıdır. *Arnavutça Alfabe* çalışmaları, bu derneğe ilk önce üye olan ve daha da sonra başkanlık eden Şemsettin Sami'nin ürünüdür. Şemsettin Sami tarafından bastırılan Arnavutça Alfabe, Arnavutlara ve Arnavutluk tarihine büyük hazine bırakmıştır. Jani Vreto'nun on üç sayfalık “Arnavut Dili” adıyla yayınlanan makalesinde Şemsettin Sami'nin Arnavut milletinin komşu devletlerden gördüğü baskı üzerine kendi dilini nasıl koruduğu ve kendi alfabeleri olamadan Arnavutların yaşamalarının çok tuhaf olduğunu sözlerine yer verilmiştir.⁷⁸

Vreto bu makalesinde Arnavut dilinin tarihten silinmemesi sebeplerini ortaya koyar. Ona göre bir milletin kendini ifade etmesi için gereken en önemli unsurlardan biri dildir. Arnavutluk coğrafyası dağlık olduğundan diğer milletler ile yoğun ilişkiler kurulmaması Arnavutları asimileden kurtarmıştır.⁷⁹ Şemsettin Sami'ye göre ise Arnavutların en acil görevlerinden birisi Arnavut dilinin yazılmasıdır. Bu görevi yerine getiremezse büyük ihtimalle yakın bir zamanda Arnavut dili Arnavut milleti ile beraber yok olacaktır.⁸⁰ Bu durumu şöyle açıklar: “*Milletler balıklar gibidir, birbirlerini yerler ve zayıf olan yok olur*”.⁸¹ Jani Vreto “Arnavut Dili” makalesinde Şemsettin Sami'nin Arnavut Cemiyeti'ne üye olduktan kısa bir süre sonra başkan olunca yaptığı ilk işin, Arnavut dilinin yazılmasında lehçelerin uyuşmasının sağlanması olduğunu belirtir.

Birçok tercüme ve öğretici eserde payı bulunan Şemsettin Sami'nin Türk dili ve kültürü bakımından üzerinde durulması gereken en önemli yönü ansiklopedi ve sözlük yazarlığıdır. İlk sözlüğü olan Fransızca'dan Türkçe'ye Lugat Kitabı, Kāmus-ı Fransevî, 1299/1882'de yayımlanır⁸². Şemsettin Sami'nin Osmanlı Devleti'nde Fransızca'dan Türkçeye ilk sözlüğü yayınlandığını görmekteyiz

⁷⁸ Tomor Osmani, “Historia e Gjuhës Shqipe” (Arnavut Dil Tarihi), **Studimet Akademike**, Tiran 1980, s. 146.

⁷⁹ **A.y.**

⁸⁰ **A.y.**

⁸¹ **A.y.**

⁸² Bu sözlük Şemseddin Sami tarafından üç kere bastırılmıştır. Şemseddin Sami, **Kamus-ı Fransavi**, Mihran Matbaası, İstanbul 1882.; 2.baskı Mihran Matbaası 1315.; 3.baskı Mihran Matbaası, İstanbul 1901, 2240 sayfa; 4.baskı Mihran Matbaası, İstanbul 1905.

Kamusu'l -A'lâm

1888'den itibaren on iki yılda tamamlanabilen Kāmusu'l- A'lâm'ı yayımlar.⁸³ Bu eser yayımlanmaya başladığında Teftiş-i Askeri Komisyonu'nda kâtip olarak devlet memurluğunu sürdüren Şemsettin Sami, 1893'te bu kurumda başkâtipliğe atanır.

1.2.5. Müstakil Eserleri

Çağın bazı bilgileriyle, ilim ve fen alanlarıyla henüz tanışmamış olan Osmanlı okuyucularına, Avrupa'nın elde ettiği gelişmeleri tanıtmak ve öğretmek isteyen Şemsettin Sami bu amaçla kurulan, dili sade, küçük ve ucuz kitaplardan oluşan bir cep kitapları serisi yayınlamıştır. Cep kütüphanesi serisi Mihran Efendi tarafından 1879 tarihinde kurulmuştur.

Meddeniyyet-i İslâmiyye

1296/1880 yılında Cep Kütüphanesi serisinden çıkan ilk kitaptır.⁸⁴ Sade ve sabit bir dille oluşturulan bu eserde Şemsettin Sami'nin hedefi halk tarafından daha kolay okunmasıdır. Bu eser 32 bölüme ayrılmış, sadece birkaç ara başlık kullanılmıştır. Kitap, İslâm medeniyetinin doğuşu, gelişmesi ve batı medeniyetine olan etkisinden

⁸³ Şemseddin Sami, **Kamusu'l A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul 1306-1316/1889-1898.

⁸⁴ Şemseddin Sami, **Medeniyyet-i İslamiyye**, Cep Kütüphanesi I, Mihran Matbaası, İstanbul 1296/1879.

bahsetmektedir. Şemsettin Sami, ilk bölümde insanların vahşi yaratıldıklarını yani doğuştan medenî olmadıklarını ifade eder. Fakat insanın vahşi kalmak için de yaratılmadığını belirtir.⁸⁵ Hayvanlardan çoğunun birer vazifesi olduğu gibi insan türünün de büyük bir vazifesi vardır. Arı, çiçeklerin leziz olan meyvelerini toplayıp bal üretmek vazifesiyle mükellef olduğu gibi, insana da, kainatın ve özellikle yer küresinin üzerindeki maddelerin mahiyet ve hakikatini anlayıp bir marifet sermayesi oluşturmak ve bununla kendi türünün rahat ve asayişini sağlayacak vasıtaları hazırlamak vazifesiyle görevlidir.

Esâtir

1879'da cep kitaplarının ikincisi olarak yayımlanan Esâtir⁸⁶ isimli kitapta eski Yunan ve Roma mitolojilerine kırk sayfa ayrılmıştır. Daha sonra Etrüsklerin, Kıptilerin, Fenikelilerin, Kartacalıların, Asurluların, İskitlerin, İranlıların, Hintlerin, Çinlilerin, Araplarla son asırdaki vahşi kavimlerin esatirinden söz edilmektedir.

Kadın

Tanzimat reformları ile toplum, siyaset, ekonomi, eğitim, hukuk, sanat, düşünce gibi hemen her alanda bir takım değişiklikler gerçekleşmiştir. Meşrutiyetin yeniden ilânından önce kadınlarla ilgili bazı yayınlar dikkati çekmektedir. Bunlar arasında Ali Raşit'in 1869 yılında yayınlamaya başladığı *Terakki-i Muhadderat* dergisi, ilk olması bakımından önem taşır. Bu dergiyi *Vakit yahud Mürebb-i Muhadderat* (1875), *Ayine* (1875), *Aile* (1880), *İnsaniyet* (1883), takip etmiştir. Çeşitli edebiyat eserlerinde işlenen

⁸⁵ Şemseddin Sami, **Medeniyet-i İslâmiyye**, Haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996, s. 13.

⁸⁶ Şemseddin Sami, **Esatir**, Meddeniyet-i İslamiyye, Cep Kütüphanesi II, Mihran Matbaası ,İstanbul 1296/1879.

kadın konusunu genel olarak irdelemeye çalışan müstakil kitaplar yazılmıştır. Bu tarz kitaplar gibi Osmanlı yayın hayatındaki ilk örneklerinden biri, bu çalışmada incelenen ve çevrimyazısı yapılan Şemseddin Sami'nin Kadın⁸⁷ adlı küçük eseridir. Şemseddin Sami'nin Kadın adlı eseri, yazarın “Cep Kütüphanesi” serisinin üçüncü kitabı olarak 1296 (1878-1879) yılında Mihran Matbaası tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır. 34 bölüm ve 96 sayfadan oluşan kitabın ilk sayfalarında, konu hakkında genel bir bilgi vermeye çalışılır. Kadının insanlığın yarısını teşkil ettiğini ifade eder. Kadın hakkında yer yer ilginç tanımlar ve vasıflandırmalar yapan yazar, onları insanlığın bir bahçesi, bir meleği olarak tanıtır. Sami'nin söyleyişine göre kadınlar Osmanlı toplumunda çok önemli bir rol oynamaktadır ve onların sayesinde Osmanlı'yı parlak bir gelecek beklemektedir.

Bugüne kadar kadınlara gereken önemin verilmediğini ve bu konuda söylenenlerin gerçeği tam anlamıyla yansıtmadığını kaydeden Şemseddin Sami, bu düşüncelerini şöyle açıklar: “*Kadınlardan mahiyet ve ehemmiyeti pek geç anlaşılmiş ve kendilerine hiç bir vakit iktiza ettiği surette muamele olunmamıştır desek, mübalağa etmiş olmayız. Kadına hiçbir vakit bir nazar-ı hakiki ile, yani dışı bir insan nazarıyla bakılmamıştır: kadın gâh erkeklerin esiri, malı, mülkü, ve gâh onların oyuncağı, eğlencesi, ziyneti addoluna gelmiştir. Kadın hakkında ümem-i kadime ve cedidenin bir takım ifrat ve bir takım tefrit yolunu tutmuşlardır*”.⁸⁸ Şemseddin Sami'nin bu eserinde üzerinde en çok durduğu konulardan biri de, Osmanlı toplumunda önemli bir eksiklik olarak görülen, “kadın eğitimi” sorunudur. Kitabın her bölümünde bu konuyla alakalı yorumlar yapan yazar, iyi bir toplumun oluşturulması ve ailelerin mutlu olabilmeleri için kadınların eğitimine çok önem verilmesi gerektiğini belirtir. Şemseddin Sami'ye göre bir çocuğu yetiştiren, onun öğretmeni olan annedir. Çocuk büyümeye başladıktan sonra çevresini, olayları, varlıkları merak edecek ve bunlarla ilgili sorular sormaya başlayacaktır. Bu soruları cevaplayacak olan anne, eğer bilgili bir kadın değilse, çocuğun bu merakını gideremeyecek ve düzeltilmesi zor yanlışlar yapacaktır. Bu kitabında değinmiş olduğu önemli bir husus

⁸⁷ Şemseddin Sami, **Kadın**, Cep Kütüphanesi III, Mihran Matbaası, İstanbul 1296/1879.

⁸⁸ Şemseddin Sami, **Osmanlı Kadınları**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 13.

daha var. Bu, kadınların doktorluk (cerrahlık hariç) terzilik, (dükkanında mal alıp satma) eczacılık gibi hayatın hemen her alanında çalışabilecekleri fikridir. Erkeğin yaptığı her işi yapabileceğini hatta bazı işlerde daha iyi olacağını belirten yazar, bütün bunlara rağmen kadının asıl görevinin evine, eşine ve çocuklarına bakmak ve onları eğitmek olduğunu söylemeden geçemez.

Gök

Cep Kütüphanesinin dördüncü kitabı olarak 1879'da yayımlanan Gök,⁸⁹ 28 bölümden oluşur. Bu eser Astronomi ilmiyle ilgilidir.

Yer

Cep kitaplarının beşincisi olan “Yer”⁹⁰, toprakla ilgili otuz dört yazı ihtiva etmektedir. Şemsettin, “yer nedir”le başlayan birinci yazısında yerlerin detaylarını sorgulamayı amaçlıyor.

İnsan

“İnsan” adlı cep kitabında insana ve insanlıkla ilgili değişik başlıklar taşıyan otuz yazıya yer vermiştir. Yazar, “insan nedir” başlıklı yazısında, bundan önce yer ve gökten bahseder. Sonrasında insandan bahsederek “insan nedir” diye sorusunu sorar ve cevabında: “*İnsan ilk bakışta yeryüzündeki hayvanların çeşitlerinden bir nevi olup onlardan idrak ve nutk ile ayrılan bir varlıktır*” kimisine göre ise “*İnsan, manevî âlemden gelmiş ruh-i mukaddes bir valıktır*”dır.⁹¹ Yazar bu iki görüşe de karşıdır. İnsan çok olağanüstü bir varlıktır onu hayvanattan addedenlere de meziyetlerini göstereceğini

⁸⁹ Şemseddin Sami, **Gök**, Cep Kütüphanesi IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1296/1879.

⁹⁰ Şemseddin Sami, **Yer**, Cep Kütüphanesi V, Mihran Matbaası, İstanbul 1296/1879.

⁹¹ Şemseddin Sami, **İnsan**, Cep Kütüphanesi, İstanbul, Mihran Matbaası 1296/1879, s. 115.

söyler. Ona göre insan, kendinde mânâ ve maddeyi birleştirmiş bir varlıktır. İnsanın çıkışı ve geçirdiği tarihi gelişimi açıklayarak insanın meydana gelmesinden önce insana benzer bir mahlukun mevcut olduğunu savunuyor. İnsanın ortaya çıkmasıyla ilgili halk arasında yaygın inanışların olumlu ilimle bağdaşmadığını, ilmin bunları feshettiğini ifade eder.

Yine İnsan

İnsanı anlattığı başka bir eseri olan “Yine İnsan”⁹²da Şemsettin Sami, insanın ilk ortaya çıktığında, hayvan türlerinden ayrı bir özelliğinin olmadığını, zamanla akıl ve ruh halini kazanarak, diğer hayvanlardan çok önemli ve ileri bir özellik geliştirerek, insanın insanlaşmasını, kendisinin sağladığını belirtmiştir.⁹³ İnsan ve hayvan organlarının farklı bir özelliği olmadığını söylemiştir. Çünkü iç ve dış organları, dolaşım, sindirim ve beş duyu organları karşılaştırıldığında insanın diğer hayvanlardan özellikle memelilerden farkının olmadığını ifade etmiştir. İnsan imtiyazlarıyla, olgunluklarıyla, gelişmişliğiyle, fikir durumları ve maneviyatıyla birlikte yine hayvan türlerinden sayılmıştır. Şemsettin Sami, insan türünün tek bir soydan geldiğini ve ilk ortaya çıkış yerinin Hindistan, Çin, Türkistan ve Billur Dağları arasındaki yer olduğunu ve buradan diğer kıtalara yayıldığını söylemesine rağmen buna ait tüm delillerin henüz bunu açıklamaya yetecek kadar olmadığını, yapılacak kazı ve araştırmalarla, bir gün bilimin ilk insanın ortaya çıkış yerini ve dağılışını açıklayabileceğini ümit ettiğini söylemiştir.

Şemsettin Sami, başlangıçta insanların birbirine benzer olduğunu ancak uzun ve zor olan göçler sonucu gittikleri yerde iklimin ve çevre koşullarının farklı olması nedeniyle diğer hayvan ve bitkilerde gözlemlenen değişimler gibi insanların da iklim, besin ve diğer çevre farklılıkları nedeniyle yavaş yavaş ve zamanla değiştiğini belirtmiştir. Bu düşüncesini çevresel faktörlerle diğer canlılarda görülen değişmelere ait örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır. Şemsettin Sami, insan ırklarını Beyaz (Kafkas),

⁹² Şemseddin Sami, **Yine İnsan**, Cep Kütüphanesi XXVI, Mihran Matbaası, İstanbul 1303/1886.

⁹³ Şemseddin Sami, **Yine İnsan**, Coşkun Ofset Basımevi, Ankara 1999, s. 18.

Sarı (Moğol), Siyah (Afrikalı), Kırmızı (Kızılderili) ve Esmer (Malayi) olarak 5 ırka ayırmıştır.⁹⁴ Avustralya ve Papuaların beş ırkın hiç birine dahil olmadığını belirtmiştir. İnsanı hayvandan ayıran özelliğın konuşma olduğunu ifade gelmiştir. Konuşma sebep değildir gayedir. Konuşmaktan zekâ meydana gelmez. Zekâ konuşmayı doğurur. Diğer hayvanların zeka derecelerine göre kendilerine özel konuşmaları vardır. Hissettikleri durum ve ihtiyaçlarının her biri için ses ve özel bir davranış meydana çıkarırlar.

Emsal

Şemsettin Sami'nin “Emsal”⁹⁵ adlı eseri ise eğlendirici özellikler taşır.

Letâif

Yazar, Sabah gazetesinde neşredilen “Şundan Bundan” başlıklı günlük fıkraları bir kitap haline getirmeyi planlamış ve. “Letâif”⁹⁶ adlı eseri hazırlamıştır. Eserde yer alan 436 küçük fıkra çeşitli milletlere aittir.

Lisan

1303/1886 yılında “Cep Kütüphanesi” serisinin yirmi yedinci, Şemsettin Sami'nin bu seriden çıkan onuncu kitabı olan “Lisan”⁹⁷ adlı eser Türk dil bilimi alanında kaleme alınmış ilk çalışmadır. “Linguistique”bilimi için “İlmü'l-lisân” terimini öneren ve ilk defa kullanan kişi de Şemsettin Sami'dir.

Usûl-i Tenkit ve Tertip

⁹⁴ Şemseddin Sami, **a.g.e**, s. 20.

⁹⁵ Şemseddin Sami, **Emsal**, Cep Kütüphanesi XII, Mihran Matbaası, İstanbul 1296/1879.

⁹⁶ Şemseddin Sami, **Letaif**, Cep Kütüphanesi XXVII-XXVII, Mihran Matbaası, İstanbul 1300/1883.

⁹⁷ Şemseddin Sami, **Lisan**, Cep Kütüphanesi XXVII, Mihran Matbaası, İstanbul 1303/1886.

Cep Kitapları'nın sonuncu eseri olarak 1303/ 1886'da çıkan Usûl-i Tenkit ve Tertip,⁹⁸ Osmanlı Devleti'nde noktalama işaretleri ve basım teknikleri üzerine yayımlanmış ilk eser olma özelliğini taşımaktadır.

1.2.6. Arnavutça Eserleri

Şemsettin Sami, İstanbul'da kurulan *Arnavutça Basın ve Yayın Derneği* (Shoqëri e të shtypurit shkronja shqip) ya da *Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye* adıyla bilinen derneğin başkanıydı.

İstanbul Alfabeti

İlk Arnavutça eseri de aynı yıl içinde bu dernek için hazırladığı Latin harflerine dayalı ve “İstanbul Alfabeti” adıyla bilinen Arnavutça alfabetidir. Bu eser ilk olarak 1879'da İstanbul'da yayımlanmış, ikinci baskısı 1886'ta Bükreş'te yapılmıştır.

Arnavut Dili

Bu dernek tarafından yine 1879'da İstanbul'da yayımlanan "Alfabetare e Gjuhës Shqipe" (Arnavut Dili Alfabeti) adlı kitaptaki "Arnavut Dili" ve "Coğrafya" bölümleri de Şemsettin Sami'nin kaleminden çıkmıştır.

Arnavut Dilinin Grameri

⁹⁸ Şemseddin Sami, **Usul-i Tenkit ve Tertip**, Cep Kütüphanesi XXXII, Mihran Matbaası 1303/1886.

“Arnavut Dilinin Grameri” (Shkronjëto e Gjuhës Shqipe) de 1884 yılında Bükreş'te basılmıştır.⁹⁹

Arnavutluk Ne idi Nedir ve Ne olacak

Şemsettin Sami'nin Arnavutça eserleri arasında en çok tartışma yaratan ve Türklüğe katkısı olduğu gerekçesiyle ona ait olamayacağı ileri sürülen eseri, “Shqipëria çka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë? (Arnavutluk ne idi nedir ve ne olacak) adlı kitabıdır. Başlığı “Arnavutluk, ne idi, nedir ve ne olacak? Anavatanın Kuşatıldığı Tehlikelerden Kurtuluşu Üzerine Düşünceler” şeklinde Türkçeye çevrilebilen eser, 1899 yılında, muhtemelen Kāmusu'l-A'lām'ın yayımlanmasından sonra, Bükreş'te, yazar adı ve basım yeri belirtilmeden 96 sayfa olarak yayımlanır. Bu kitap Arnavutluk tarih yazımında ve basımında, ulusal *Rilindja'nın* (Kristo Frashëri'ye göre Rönesans veya “Yeni Doğuş”) manifestosu olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁰ 1899'da Şemsettin Sami'nin, evden çıkma ve misafir kabul etme yasağına bu kitapdan başka sebep olabilecek bir eseri veya faaliyeti görülmez.

Şahin Kolonya, bahse konu eseri Şemsettin Sami'nin ölümünden sonra Arnavutluk ne idi, nedir ne olacak? adıyla tercüme etmiş, kitap Sofya'daki Mborthësia yayınevi tarafından 165 sayfa olarak bin adet olarak basılmıştır. Son zamanlarda, Türkler arasında bu kitabın Şemsettin Sami'ye ait olup olmadığına dair şüpheler uyanmıştır. Türkiye'deki tarihçiler arasında yaratılan bu tartışmayı üç gruba ayırmak gerekir. İlk grupta bu kitabın Sami'ye ait olduğunu kabul etmeyenler, ikinci grupta Sami'ye ait olduğunu kabul edenler ve üçüncü grupta kardeşi Naim'e ait bir kitap olduğunu düşünenler yer almaktadır. Şemsettin Sami hakkında yazılan dergi, makale ve kitaplarda ele alınan şekliyle ve

⁹⁹ Bu eserler, Arnavut dilinin geliştirilmesi ve Arnavutların milli hisselerinin uyandırılması niyetindeydi. Sultan Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nde milli hareketlerin uyandırılması sebebiyle sansür sistemi uygulamıştır. Bu sebeple diğer eserlerin İstanbul'da yayınlanmış olması mümkündür.

¹⁰⁰ Shpresa Treska, “Shqipëria çka qënë, ç'është e ç'do të bëhetë” - **Manifest i Rilindjes sonë kombëtare**, Puna 1979, s. 3; Zija Xholi, “Me rastin e 80-vjetorit të botimit: Manifesti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare” **Zëri i Popullit, Shqipëria e Re**, Mart 1979, s. 4; Zija Xholi “*Manifesti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare*” **Zëri i Popullit**, 15 Mart 1979; Kristo Frashëri, “Manifestimi politik i rilindjes Kombëtare Shqiptare”, **Zëri i Popullit**; Zija Xholi, **Sami Frashëri, Jeta dhe Veprat**, Tiran 1978, s. 134.

sonuç olarak *Arnavutluk neydi, nedir ne olacak?* isimli kitabın onun eseri olduğu ortaya çıkmaktadır. İlk gruba girenlerden biri olan Bülent Bilmez, Şemsettin Sami'nin böyle bir kitabı olmadığı tezini savunmaktadır. İlk olarak 1889 yılında Bükreş'te yazar belirtilmeden yayımlanan eser, Arnavut siyasi milliyetçiliğinin manifestosu olarak kabul edilmiştir¹⁰¹. Şemsettin Sami'nin Arnavutluk Kurtuluş Hareketi manifestosu olan kitabının amacı Osmanlı'ya karşı değil, işgalci ve işgale niyetli komşu devletlere (Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan) karşı bastırılmış ve Osmanlı Devleti'nin desteğini almış olması düşünülmektedir.

Bülent Bilmez'in Şemsettin Sami üzerine yazdığı makalelere göre iki noktaya varılabilir: sâhte veya Arnavut imajlı bir kitaptır. Türklüğün ilk fikirlerini ortaya çıkaran, Türk edebiyatına büyük hizmetler eden, Osmanlı toplumunun batılılaşmasına çabalayan Şemsettin Sami, yeni Türk milliyetçi görüşleri ortaya koymasıyla *Arnavutluk neydi, nedir, ne olacak?* isimli bu kitabı onun yazdığını ortaya koymaya çalışmak çok tuhaf bir olaydır. Bu tepkiler Şemsettin Sami'nin yaptıklarına göre çok doğaldır. Arnavutluk aydınlanmasında öncü olan Şemsettin Sami, bu eseriyle genel bir uyanışı yazmıştır. Arnavutluk tarihinde çok önemli yeri olan bu eser, Türk tarihinde 1943'e kadar bilinmemektedir.

Kitabın amacının, Arnavutları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak niteliğinde olabileceği konusu uzun uzun tartışılmıştır. Arnavutluk Milli Kütüphanesi ve Arnavut dili kaynaklarına dayanan Bülent Bilmez, Tarih ve Toplum dergisinde *Şemsettin Sami mi yazdı bu "sakıncalı" kitabı"?¹⁰²* makalesinde bir noktaya gelip Şemsettin Sami'nin bu eseri yazmadığı tezini savunmaktadır. Bu eserin onun olduğu hakkında Çınaraltı dergisinde çıkan "*Bir Hıyanet ve Nankörlük vesikası*" adlı makalede bu makalenin yazarı Orhan Seyfi Orhon şöyle ifade etmektedir: "*İmzasız bir mektup aldım. Arnavut olduğunu söyleyen bu zat "Arnavutların doğruya doğru" dediğini yazdıktan sonra "evet, diyor, bu kitabı: Şemseddin Sami Bey yazmıştır"¹⁰³.*"

¹⁰¹ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 95.

¹⁰² Bülent Bilmez, "Şemsettin Sami mi Yazdı Bu "Sakıncalı" Kitabı"?", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşım Dergisi**, S.1, İstanbul 2005, s. 100.

¹⁰³ Orhan Seyfi Orhon, "Bir Hıyanet ve Nankörlük Vesikası", **Çınaraltı Dergisi**, s. 108, İstanbul 1943,

Bu kaynaklardan yola çıkarak üç sonuca varabiliriz: Bir: Şemsettin Sami Bey'in kardeşinin o sırada hürriyet fikirlerinden dolayı tazyik edilmesine karşı öç almak arzusu. İki: Şemsettin Sami Bey'in asıl yurdu olan Arnavutluğu sevmesi, Üçüncüsü de: O zamanki baskıcı yönetime karşı mücadele. Doğrusu, bunların her üçü de böyle bir kitap yazması için haklı bir sebep olamazdı. Anlaşıldığı üzere Şemsettin Sami, kardeşleri olan Abdül ve Naim Beylerin hür fikirlerinden etkilenmiştir. Vatansever düşüncelerle yetişen Şemsettin Sami, asıl yurdu olan Arnavutluk'u unutmamıştır. Sadece Arnavut milliyetçiliğinin manifestosu olarak yazmaktan öte, bu eser o zamanki hükümeti eleştirici bir eser olarak kabul edilmiştir. Bu eseri kendi adıyla yayınlamamasında başka bir etken daha vardır. Osmanlı Devleti'nin basım ve yayınlarda bu dönemde sansür uygulaması Şemsettin Sami'yi bu yöne gitmeye zorlamış olabilir. Hapsedilen kardeşiyle aynı kaderi yaşamamak için Şemsettin Sami, eseri yurtdışında yayınlamıştır. Başka bir tez ise bu eserin küçük kardeşi Naim tarafından yazıldığını savunur. Aynı derginin 113. sayısında Dr. N. Pasinli imzasıyla Orhan Seyfi Orhon'a gönderilmiş bir mektup neşredilmiştir. Burada, eserin Şemsettin Sami'nin kaleminden çıkmadığı savunulmaktadır. Buna göre, Sami, bu eseri kendisine okudukları zaman öylesine üzülmüş ve sarsılmış ki, üç gün yemeğe inmemiştir.

Aynı fikri paylaşan Agâh Sırrı Levend “*Şemseddin Sami*” adlı eserinde “*Sami'ye Mal Edilmek İstenilen Arnavutça Eser*” bölümünde Şemsettin Sami'ye ait olamayacağını savunarak kitabı Naim Bey'in yazdığını ifade ediyor¹⁰⁴. Bu eserin Sami'ye ait olduğunu savunan Ömer Faruk Akün ise bir makalesinde, Şemsettin Sami'nin eserleri üzerinde dururken onun “*Arnavutluk Ne idi Nedir Ne Olacak*” adlı eserinin olduğunu ifade ediyor¹⁰⁵. Kaya Bilgi ise söz konusu eserin Şemsettin Sami'ye ait olabileceğini belirtmektedir.¹⁰⁶

s. 8.

¹⁰⁴ Levend, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁰⁵ Akün, **a.g.m.**, s. 419.

¹⁰⁶ Çalık, **a.g.e.**, s. 70.

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ARNAVUT TOPLUMU VE MİLLİYETÇİLİK

2.1. Osmanlı Devleti'nde Arnavutların Yeri

Balkanlarda Osmanlı düzeninin iki yönden gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi Osmanlı'nın yerel yönetimlerle (kabile/hanedan) ilişkiye geçmesi, diğeri ise İslamlaşma sürecidir. Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti yerleşmeden önce 14. yüzyıl başlarında Arnavutların toplumsal düzeni feodal yapıdan oluşan bir görünüm arz ediyordu. Bu dönemde Arnavutların yoğun yaşadığı bölgelerde, genellikle kabile/hanedan hâkimiyeti bulunmaktaydı. Arnavutların yaşadığı coğrafyanın kuzeyinde; Thopia, Zaharia, Dukagjini ve Balsha kabileleri bulunurken orta kısımda Kastrioti, Thopia ve Arianiti kabileleri bulunmaktaydı. Güneyde ise Muzaka ve Zenebishti kabilelerinin yönetimi sürmekteydi.¹⁰⁷ Farklı dönemlerde bu kabile/hanedan unsurlarının hâkimiyet alanları genişlediği gibi gerileme de yaşanmıştır. Bu süreç, daha büyük güçlerle yapılan işbirliği ve ittifaklar sayesinde olduğu gibi aralarındaki çatışmalarla da gerçekleşmiştir. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti, Arnavutların yaşadığı bölgelerdeki hâkimiyetini fetih yoluyla veyahut da yukarıda zikrettiğimiz kabile/hanedan önderleri ile işbirliği yaparak sağlamıştır.

1385 yılına gelindiğinde Balsha ve Topia kabileleri arasındaki anlaşmazlıklar çatışmaya dönüşürken II. Balsha, Vatikan tarafından desteklense de galip çıkan Osmanlı Devleti'nin desteğini alan Kral Topia olmuştur.¹⁰⁸ Tarihte "Vjosa Savaşı" olarak bilinen savaştan sonra Balsha'nın Arnavut toprakları üzerindeki hakimiyetinin zayıflamasıyla önde gelen kabile/hanedan reisleri (Balsha, Topia, Dukagjini, Zenebishti, Arianitiler ve Kastrioti) Osmanlı hakimiyetini tanımaya başladılar.¹⁰⁹ Böylelikle bölgedeki hakim

¹⁰⁷ Historia e Popullit Shqiptar, **İlirët Mesjeta Shqipëria Nën Perandorinë Osmane Gjatë Shek. XVI - Vitet 20 Të Shek. XIX**, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë Vëllimi I, Botimet Toena, Tiran 2002, s. 279-313.

¹⁰⁸ Halil İnalcık, "Arnavutluk", **İslam Ansiklopedisi**, c. III, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1991, s. 385.

¹⁰⁹ Peter Bartl, **Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları**, Bedir Yay., İstanbul, 1998, s. 2.

unsurlarla *vassallık*¹¹⁰ ilişkisi kuruldu.¹¹¹ Osmanlı Devleti'nin yerel güçlerle kurduğu bu vassallık ilişkisi, onların bölgelerindeki hakimiyetlerini zayıflatmamıştır. Bu durum neticesinde güçlerini koruyan Arnavut feodal beyleri, kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ile vardıkları antlaşmayı bozarak karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. İttifakın çıkış noktasını oluşturan Kosova Savaşı (1389) Osmanlı Devleti'nin zaferiyle sonuçlanınca Arnavut toprakları da tam Osmanlı hakimiyetine alınmaya başlanmıştır.¹¹² Ayrıca Osmanlı yönetiminde olmayan ancak stratejik önem taşıyan kuzeyli Arnavut kabileleri, Osmanlı Devleti'ne yıllık haraç ve savaş zamanlarında asker vermek koşuluyla özerk kalmışlardır.

Kosova Savaşı'ndan sonra bölgenin “doğrudan kontrol” edilmesine önem verildiğini görmekteyiz. Bundan sonra Arnavut topraklarında Osmanlı Devleti'nin toprak düzeni uygulanmaya başlanmıştır. Bunun en önemli unsurlarından biri olan *Timar Sistemi*'nin uygulamasıyla bölge, Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir. Bu yeni sistem aracılığıyla Arnavut kabile/hanedan reisleri, Osmanlı yönetimi öncesi sahip oldukları topraklarda tasarruf hakkını elde ederek *Timar* sahipleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹³ Dolayısıyla yerel reisler, sahip oldukları topraklarda bu sisteme göre kendi topraklarının yöneticisi konumunu elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Arnavut topraklarına yerleştikten sonra ortaya çıkan isyanları önlemek için bir takım tedbirler almıştır. Nuray Bozbora Osmanlı'nın kendi hâkimiyetini yerleştirmek için başvurduğu önlemleri şöyle sıralamaktadır:¹¹⁴

a) *Stratejik önemi olan kalelerde küçük garnizonlar kurulmuştur.*

b) *Osmanlı Ordusu'nun ana gücünü oluşturan sipahilere, bu bölgedeki köylerde tımarlar verilmiştir. Bunlardan kale eri ya da hisar eri adı verilenler, aynı zamanda,*

¹¹⁰ Arnavut ileri gelenleri Sultan'ın himayesini tanıyıp kendi bölgelerinde özerk hükümetler olmuşlardır. Buna karşı yıllık vergilerin ödenmesi ve sefer esnasında asker göndermekle mükellef tutulmuşlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Metin Tuncel, “Vassall”, *D.i.A*, c. XXXII, s. 531-534.

¹¹¹ Selami Pulaha, *Pronësia Feudale në Tokat shqiptare (shek. XV-XVI)*, Instituti i Historisë, Tiran 1988, s. 29.

¹¹² Halil İnalçık, *a.g.m.*, s. 385.

¹¹³ Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 1977, s. 79.

¹¹⁴ Nuray Bozbora, *a.g.e.*, s. 79.

kalelerde yerleştirilerek, kalelerin gerçek askeri gücü oluşturulmuştur. Hisar eri olarak seçilenler, bir güvenlik önlemi olarak imparatorluğun farklı bölgelerinden seçilmişlerdir.

c) Sınırlı sayıda tutulan bu kalelerde yerel nüfus, yardımcı askeri güç olarak görevlendirilmiştir. Böylece Osmanlı ordularının bu kalelerde pasif bir biçimde konuşlandırılması zorunluluğundan kurtulmuştur.

d) Yerel yardımcı güçlerin devlete bağlılığı ise, bir takım vergilerden muafiyet gibi bazı özel ayrıcalıkların tanınması biçiminde güçlendirilmiştir. Ancak bu muafiyetin sürekliliği, devlete bağlılıkları karşılığında vergiden muaf tutulmuştur.

Bu koşullara dayanarak Osmanlı Devleti, yerel kabile/hanedan ile işbirliği ve fetih suretiyle bölgede hâkim konumuna geldi. Aynı zamanda, İslamlaşma süreci de Osmanlı hâkimiyetine ivme kazandırmaktaydı.¹¹⁵ Arnavutların İslamlaşma süreci, uzun bir süreci içerdiği için birçok yönden incelenmesini gerekli kılar. İslamiyetin daha Osmanlı fetihleri yaşanmadan önce Arnavutların yaşadığı topraklarda görüldüğü bazı kaynaklarda kaydedilmiştir. XIV. yüzyılda Berat şehri ile ilgili kayıtlarda, Büyük Teologo ve Shen Gjini manastırına 27 kitap bağışlamış olan Skuro Beg'den (Skuri Bey)¹¹⁶ bahsedilmektedir.¹¹⁷ Türk İslam kültürüne ait "bey/beg" unvanının Berat şehri kayıtlarında yer alması işaret ettiğimiz durumu açıklamaktadır. Aynı şekilde Arnavutların yaşadığı sahil kasabalarında da İslam kültürü ile tanışma fırsatı olmuştur.¹¹⁸ Osmanlı fetihleri bölgeye ulaşmadan önce, Arnavutlar, Anadolu'dan gelen İslâmın tasavvuf yorumunu benimsemiş olan dervişlerle tanıştılar.¹¹⁹ Bazı bölgelerde Osmanlı hakimiyeti öncesinde camilerin bulunması da bunu kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti, hâkimiyetine giren Arnavutlar üzerinde bir baskı politikası izlemeyerek onları din

¹¹⁵ Petrika Thëngjilli, **Shqiptarët Midis Lindjes Dhe Përendimit (1506-1750)**, Botimet Toena, Tiran 2003, s. 14.

¹¹⁶ Orta Çağ'da Arnavut bir kabile önderi olan Skuro Bey'in nüfuzu, bugünkü Arnavutluk'un ortasında devam etmiştir. Bkz. Pëllumb Xhufi, **Formacione feudale te Shqipërisë se Jugut: Despotati i Beratit ne shek. XIII-XV**, Tiran 1988, s. 179.

¹¹⁷ Pëllumb Xhufi, **a.g.e.**, s. 181.

¹¹⁸ Ali Musa Basha, **Islami në Shqipëri gjatë Shekujve**, Biblioteka Islame, Tiran 2000, s. 35.

¹¹⁹ Olsi Jazexhi, **Jakup Shpata Princi i Parë Musliman**, Shpeshkronja Jehona, Tiran 2003, s.15.

değiştirmeye zorlamamıştır.¹²⁰ Osmanlı Devleti Arnavutlara hiçbir tehdit unsuru oluşturmadan merkezi yönetime bağlanmasında gösterdiği bu başarının altın anahtarı Selçuklulardan Osmanlılara miras kalan “uç kültürü”, yani fethedilen yerlerin halkına tam bir hoşgörü içinde yaklaşılması geleneğini yerleştirmesidir.¹²¹

Osmanlı hâkimiyeti öncesi dönemde çoğu hristiyan inancına sahip olan Arnavutların komşu Balkan halkları gibi kendilerine bağlı millî denilebilecek bir kilisesi bulunmuyordu. İki evrensel hristiyan kilisenin sınırında yaşayan Arnavutlar, bu iki anlayışı benimsedikleri gibi Katolik kısmı Roma Katolik Kilisesi’nin yönetiminde, Ortodoks kısmı ise, Bizans İstanbul Kilisesi’nin hâkimiyeti altındaydı. Aynı zamanda, İpek ve Ohri bağımsız kiliselerinin önemli denebilecek cemaatleri bulunuyordu. Katoliklerin dinî ve idarî konularında Batı Kilisesi etkisini sürdürürken, Türklerin Bizans’ı ele geçirmesinin sonrasında oluşan yeni hâkimiyetin altında dinî uygulamaların serbestliğinin Arnavutların tercihi bırakıldığını görüyoruz. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin onarımını yaptığı ve faaliyete geçirdiği kiliseler de mevcuttu.¹²²

Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ve Balkanlardaki hakimiyeti kendine özgü koşullar altında inkişaf ediyordu. Coğrafyası içerisinde bulunan azınlık ve cemaatlere, özellikle hristiyan ve yahudilere karşı hoşgörülü ve uzlaşmacı bir siyasetin ve tutumun Balkanlarda da izlenildiği bilinmektedir. Osmanlıların, Balkanlarda önemli sayıda hristiyan uyruklu tebaası mevcuttu. Bu hristiyan uyruklu kitleler, devletten yana taraf tutmak ihtiyacını muhakkak her dönem hissetmişlerdir. Bunu sağlayan şey, Osmanlı Devleti’nin yalnız kilise örgütlerini ve diğer gayrimüslim dini kurumlarını değil, aynı zamanda fetih öncesi bu azınlıkların adetlerini, vergilerini ve yerel kurumlarını da korumalarına olanak tanımasıdır. Osmanlıların yerel yönetici veya elit kesimi ile

¹²⁰ Hasan Kaleshi, “Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırma: Arnavut Halkının Etnik ve Milli Varlığının Korunmasının Sebepleri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. X-XI, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1981, s. 178.

¹²¹ İsenbike Arıcanlı, “The Evolution of Ottoman Tribal Administration”, **A Talk Delivered On May**, The Centre For Middle Eastern Studies Of The University of Chicago, s. 9.

¹²² **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008, s. 56.

münasebeti savaş veya çatışma mücadelesinden ziyade konumlarını tanıyan uzlaşmacı bir siyaseti izlemekten yana olduğu da görülmektedir.¹²³

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethi ile Bizans geleneğini devam ettirerek, dini cemaatlerden oluşan düzenli toplumsal yapıyı "Millet sistemi" adıyla resmen tanımıştır. Bu sistemde gayrimüslimler İslam hukukuna tabi "zimmî" statüsü içinde yer almış ve dini cemaatler resmiyet kazanmıştır. Buradaki milletlerin her biri aynı dili konuşsa bile mezhep ayrılığına dayanan kapalı bir kompartıman gibiydiler. Aynı mezhepte ve fakat ayrı dil konuşan gruplar içinde de bir farklılaşma söz konusuydu.¹²⁴ Millet sisteminin, dini hak ve hürriyetleri şekillendirme konusunda ortaya koyduğu tablo ve devletin farklı bölgelerinde yürürlükte olan yasaların çeşitliliği, ilk başta bölgede yaşayan halkın doğasından ve devletin yerel kanunları tanımamasından kaynaklanmıştır. Cemaatlerin kendi kuralları oluşturmasına da özgürlük alanı verilmiştir. Osmanlılar, her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurmalarına ortam sağlamıştır. Arnavut nüfusun da dahil olduğu cemaatler, her türlü din ve iç işlerini düzenlemede serbest kalmışlardır.¹²⁵

Millet sistemine göre Osmanlı Devleti'nde toplum, müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılıyordu. Arnavutların çoğunluğu müslüman olduğundan Avrupalılar onları da diğer müslüman Balkan unsurlarında olduğu gibi Türk olarak görmüştür.¹²⁶ Hristiyan Arnavutlar da Ortodoks ve Katolik azınlık olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, Ortodoks Arnavutlar Rum, Katolik Arnavutlar Latin sayılıyordu. Arnavutların bölünmesine ve Arnavutların bütünlüğünün bozulmasına karşı hristiyan ve müslüman kökenli Arnavut aydınları Arnavutçuluk fikri çerçevesinde bütünleşmişlerdir. Ortodoks, Katolik, Sünni ve Bektaşî kökenli Arnavutlar din ve mezhep farklılıklarına rağmen genellikle Arnavut kimliğini ön planda tutmuş ve bu kimliği güçlendirme çabasında bulunmuşlardır. Bütün bu ayırıcı özelliklerin karşısında Arnavutları birleştiren

¹²³ Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası**, haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 42.

¹²⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 996.

¹²⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlılarda "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1010.

¹²⁶ Nathalie Clayer, **Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri**, İstanbul Bilgi Yayınları, İstanbul 2013, s. 29.

belirleyici unsur Arnavut dili olmuştur. Milliyetçiliğin baş gösterdiği dönemde Osmanlı Devleti ve Rum papazları, bu dilin gelişmesini önlemek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Ayrıca Müslüman Arnavutları Arap harfleri ile Osmanlıca eğitimi alırken, Ortodoks Arnavutları, Yunan harfleri ile; Katolik Arnavutları da Latin harfleri ile eğitim almışlardır.¹²⁷ Bu durum ortak bir alfabenin oluşmasını önlemiştir.

Böylelikle Arnavutça, sadece bir iletişim aracı değil, Arnavutlar arasında bir siyasa-sallaşma süreci yaşayarak, Arnavutları birleştiren bir unsur olarak düşünülmüştür. Arnavut milliyetçi düşüncesinin ikonlarını bu konuda sürekli geliştirmek amacıyla Arnavut aydınlarının yoğun çalıştıklarını görmekteyiz. Bu çalışma ve uğraşların başında Şemsettin Sami bulunarak Arnavut milliyetçi düşüncesinin gelişiminde büyük bir etki yaratmıştır.

Arnavutların geniş kitlelerinin İslamiyeti kabulünde Osmanlı'nın sağladığı toplumsal istikrar ve iktisadi gelişmelerin de etkisine bakmak gerekmektedir. Arnavutların yoğun yaşadığı kentler XV., XVI. ve XVII. yüzyıllarda önemli merkezler haline gelmişlerdir. Gelişen bu yeni merkezlerde Arnavut asilzadelerden oluşan elit kesim, Osmanlı toplumsal düzeninin ve İslam dini kültürünün taşıyıcıları olarak ortaya çıkmış ve yerli kimlik hissiyatının da güçlenmesine sebep olmuştur.¹²⁸ Bu elit kesimin, kendi bölgelerinde kurdukları kentsel yapıların yanı sıra destekledikleri toplumsal ve kültürel faaliyetler ile bir bütünlük içerisinde Osmanlı medeniyetinin taşıyıcısı ve sürdürücüsü durumuna geldikleri görülmektedir. Osmanlı toplumsal kurumları olan medreseler, kütüphaneler, camiler ve tekkelerin yanı sıra birçok ticarî ve iktisadî yapıların sahibi Arnavutlardı.¹²⁹ Böylelikle Osmanlı düzeninin ve İslam dininin Arnavut kitlelerce kabul görmesi büyük oranda şehirlerde gerçekleşti.

¹²⁷ Nathalie Clayer, **a.g.e.**, s. 32-37.

¹²⁸ Alexandre Popovic, **İslamizmi Balkanik**, [Balkanlarda İslam], Shtëpia Botuese Dituria, Tiranë, 2006, s. 24. Ayrıca bkz.: Arnavut topluluğunun İslamlaşma sürecinin incelemesini içeren diğer bir eser: "Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët", **Kryesia Bashkësisë Islame Të Kosovës**, haz. Muhamet Pirraku, Prishtinë 1995, s. 52.

¹²⁹ Nehat Krasniqi, "Osmanlı Dönemi Arnavut Topraklarında İslam Kültür Ve Medeniyetinin Gelişmesinde Arnavut Seçkinlerin Etkisi", **Arşiv Dünyası Dergisi**, S. 10, İstanbul, 2007, s. 91.

Osmanlı hâkimiyeti, bölgedeki kasabaların kentleşmesini de başlatmıştır. Osmanlı ordusunun çeşitli zanaat ürünlerine duyduğu ihtiyaç büyük bir zanaatçı kitlesinin dâhil edilmesini gerektirmekteydi. Yerli kent nüfusuna, genişlemekte olan kent ekonomisi yetmediğinden, kırsal zanaatçılara kentlere yerleşme fırsatı doğmuştur. Kente yerleşmiş olan kırsal zanaatçılar da böylece İslam diniyle tanışmışlardır.¹³⁰

Arnavutların, Osmanlı döneminde birçok alanda gelişme yaşadıklarını söylemek mümkündür. Bunların arasında Arnavutların yaşadıkları coğrafyanın genişlemesi ve Arnavut nüfusunun kentleşmesi sayılabilir. Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyada Arnavutların yönetici kesimde bulunması çokça rastlanan bir durum olduğu gibi Arnavut coğrafyasında Osmanlı döneminde birçok köyün kasabaya ve şehre dönüşümü de sıkça gerçekleşen bir durum olmuştur. Arnavutlar, Osmanlı hakimiyetinin gelişi ile üzerlerindeki Bizans ve Slav-Sırp kralların baskıcı yönetiminden kurtulmuşlar, İslamiyet ile de komşu milletlerin tahakkümü altında asimile olmaktan korunabilmişlerdir. Hasan Kaleshi'ye göre XII. yüzyılda Arnavutlar'ın yaşadığı topraklarda yoğunlaşan İslamlaşma süreci kuzeyde Slavlaştırmanın, güneyde Grekleştirmenin ve kıyı şehirlerinde de Latinleştirmenin devamına en büyük engel olmuştur.¹³¹

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin yerleşmesi ve güçlenmesi sırasında Arnavut şehirleri, yeni siyasî sistemin idarî, iktisadi ve kültürel merkezleri olmaya başlamışlardır. Toplumsal ve iktisadi roller çerçevesinde bölgeye yerleşen idarî ve askerî personelin haricinde, burada İslam uleması ve inanç kurumlarının da hızlı bir biçimde yayıldıklarını görmekteyiz.¹³² İslam'ın gündelik kural ve pratiklerinin yanı sıra İslam düşüncesi de farklı biçimleriyle toplumsal yaşama girip yayılmıştı. Böylece Arnavutların, İslam dini bünyesinde ve tasavvuf geleneği içinde yaygınlığı da önemli bir yer tutmaktaydı. İslam dini ve tasavvuf düşüncesinin başlıca unsurları olan Halvetî, Kadirî, Rufaî, Bektaşî ve Sadi tarikatları ilerideki dönemlerde bu toplumun kültürel simgesi ve bütünleyici

¹³⁰ Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerinde Gözlemler," **Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, No: 52, Ankara 2011, s. 66.

¹³¹ Hasan Kaleshi, **a.g.m.**, s. 184.

¹³² **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 589.

unsurları olmuşlardır.¹³³ Özellikle Bektaşilik, Vaka-yı Hayriye'den sonra Arnavutluk'ta nüfuzunu artırmıştır. Bektaşiler Osmanlı merkezî kurumları ile olan husumetini güçlendirirken, Arnavut milliyetçi hareketinde de büyük ehemmiyet taşımışlardır.¹³⁴

Osmanlı Devleti Arnavut toprakları üzerinde hakimiyet kurduktan ve Arnavut ileri gelenlerinin vassal statüsünü kabul etmesinden sonra buralarda “devşirme” sisteminin uygulanmasına da başlamıştır.¹³⁵ Adına *İçoğlanları*¹³⁶ da denilen bu müessese sayesinde Arnavut feodallerinin oğulları saraya gönderilip İslam dininin ilkeleri, ibadetleri ve kuralları ile ilgili eğitim aldıktan sonra Osmanlı askeri sınıfına dâhil edilirdi. Bu sistemden faydalanan Arnavutlar, Osmanlı'da yüksek makamlara ulaşmışlardır. Mesela, Avlonya'lı Gedik Ahmet Paşa ilk Arnavut kökenli Osmanlı veziri olarak yetiştirilip daha sonra Rumeli Beylerbeyi olarak tayin edilmiş bir Arnavut devşirmedir.¹³⁷ 1410 yılında Sultan sarayına getirildiği düşünülen İskender Bey de İçoğlan okulunda, yani devlet görevlilerinin ve saray hizmetkârlarının yetiştirildiği Enderun'da eğitim almıştır.¹³⁸ Yerli Hristiyan kabile/hanedan beylerinden biri olan Teodor Muzaka, din olarak İslam'ı kabul ettikten sonra Osmanlı yönetiminde yer alarak 1442 yılında Arnavut sancakbeyliği makamına kadar yükselmeyi başarmıştır.¹³⁹ Arnavut kabile/hanedan beylerinin, Osmanlı hâkimiyetinden önce sahip oldukları varlık ve topraklar üzerinde yönetim hakkına dokunulmamış, birer *tımarlı sipahi olarak* Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yerel hâkimiyet ve yönetimlerini sürdürmüşlerdir.¹⁴⁰

¹³³ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 593.

¹³⁴ Bektaşiliğin Arnavut milliyetçiliğine etkisi üzerine bkz.: Peter Bartl, **Arnavutluk Müslümanları**, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul, 1998, s. 171; Nathalie Clayer, “Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S.2, İstanbul 1994, s. 58-62; Bilmez Bülent Can, “Evliya Çelebi'de Arnavut Bektaşiliği”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, İstanbul 2002, s. 32-42.

¹³⁵ **Historia e Popullit Shqiptar Vëllimi i Parë**, Prishtin 1979, s. 229.

¹³⁶ Osmanlı Devleti'nde iç oğlan okulu bir kurumdur. Osmanlı hakimiyetinde olan dervişmelerden en zeki ve en düzgün olanları saray için ayrılırdı. Devlet merkezine ayrılan çocuklara Türk-İslam terbiyesine göre ders verilir ve yeteneklerine göre çeşitli sanatlar öğretilirdi. Bkz: Ahmet Şimsirgil, “İç Oğlan”, **D.İ.A.**, c.XXI, s. 449.

¹³⁷ Halil İnalçık, “Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey isyanının Menşei”, **D.İ.A.**, c. XXII, İstanbul 1953, s. 162.

¹³⁸ Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir 1944, s. 55.

¹³⁹ Ferit Duka, **a.g.m.**, s. 64.

¹⁴⁰ Nuray Bozboru, **a.g.e.**, s. 79.

XIX. yüzyılda eski düzenin bozulmasına karşı geliştirilen ıslahat hareketleri Arnavutlar için de birçok yeni durumu beraberinde getiriyordu. Bu döneme kadarki yüzyıllar boyunca Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti iniş çıkışlar içerdiği gibi Arnavutluk coğrafyasında da farklı dönemlerde çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Bunların arasında en önemlisi güçlenen yerel güçler ile merkezi yönetim arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların yaşanması olmuştur. Bunlardan kuzey Arnavutluk'ta İşkodra'da Bushati yönetiminin Desaredet'e karşı tutumları askeri çatışmaya yol açmıştı. Aynı zamanda güneyde güç unsuru oluşturmaya başlayan Tepedelenli Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne büyük sorunlar yaşatmıştır. Osmanlı Devleti'nde dönemin koşullarına bağlı olarak yaşanan bu doğal sorunlar, bugünkü Arnavut tarih yazımında Arnavut milliyetçiliği düşüncesinin tohumları olarak algılanmaktadır.¹⁴¹

Arnavutlar'ın, Osmanlı Devleti ile ilişkisini farklı bir konuma getiren Tanzimat Dönemi, geleneksel yapının değişmesi anlamına gelmekteydi. Bu da tepkileri doğurduğu gibi Osmanlı Devleti'nin kendisi için de büyük bir değişimin yaşanmasına yol açtı. Ayrıca, Osmanlı Devleti uzun bir dönem mevcudiyetini korumayı başarmasına rağmen devlet yapılarında zorluklar hissetmesi çok geç değil, erken bir dönemde belirdi. Osmanlı hâkimiyeti ve ekonomisi, askeri fütuhât ve genişlemelere bağlı bulunan kazançlara dayanmaktaydı. Böylece askeri mağlubiyet ve toprak kaybetmeleri durumunda merkezi yönetimin çevre elitlere yönelik kontrolü zorlaşmaktaydı. Belli bir dönemden sonra toprak kaybı yaşayarak gerilemeye başlamış olan Osmanlı Devleti, Balkanlarda benzer durumlara düşmüştür.

Devletin mevcudiyeti ve ayakta kalma gücü, göreceli olarak etnik topluluklar arasında iyi ilişkilerin olmasından, Osmanlı Devleti'nin gücünün yenilmez olduğu kanısından ve Müslümanların üstünlüğüne olan inançtan kaynaklanmaktaydı. Bu ortam ve iklim ortadan kalktığında, etnik topluluklar arasında ve devletle gerilimler giderek büyüdü.¹⁴² Böyle bir durumun ortaya çıkması, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve daha ziyade iktisadi durumundan kaynaklanıyordu. Ayrıca bunda Batılı

¹⁴¹ **Historia e Popullit Shqiptar Vëllimi i Parë**, Prishtin 1979, s. 404-405.

¹⁴² Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire 1850-1914, Power, Territory, Identity", **Journal of Contemporary History**, Vol. 34, No. 2, s. 168.

devletlerin Hıristiyan topluluklarına yönelik himayeci rolüne bürünmelerinin de etkisi oldu. Bu arada Batılı devletler kendi siyasi ve iktisadi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyi ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede bulunmayı da bir alışkanlık haline getirmişlerdi. Aslında onların üstlendikleri bu rolün gereksiz olduğu tarihi inceleme ve deneyimlerden anlaşılmaktadır. Çünkü genellikle her dönemde Osmanlı yönetimi tarafından Hıristiyan azınlığa karşı hoşgörü ve özerklik tanınmıştır.

Osmanlı Devleti, bünyesinde bulundurduğu farklı etnik ve dini cemaatleri yöneterek uzun bir dönem mevcudiyetini bu düzenle korumuştur. Osmanlı Devleti'nin başarısı, yönettikleri halkları esnek idari kanunlarla farklı din ve anlayışları önemsemesindedir. Tanzimat reformları Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatmayı hedeflemekteydi. Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketleri ile birlikte, eski geleneksel yapı yıkılmıştır. Bunun neticesinde, belirli toplumsal kesimler de elde etmiş oldukları ayrıcalıklı konumlarını kaybetmişlerdir. Bu durum yüzünden Tanzimat'a karşı büyük bir hoşnutsuzluk doğmuştur. Tanzimat'a karşı oluşan bu tepkinin asıl kaynağı yönetici elit kesimdir. Çünkü eski geleneksel yapıda uygulanan iltizam usulü ve vergi eşitsizliği nedeniyle zenginleşmiş bu kesim, Tanzimat'ın getirdiği vergileme usulüyle biriktirdikleri servetlerine dokunulmasından rahatsız olmuştur.¹⁴³ Bunun gibi suistimallere son vermeyi amaçlayan devlet, merkezi karakterini güçlü tutarak yeni vergilerin devletin belirlediği oranlarda ve devlet memurları eli ile toplanmasını amaçlamıştır.

Tanzimat reformlarının önemli sonuçlarından birisi olan Arazi Kanunnamesi ile reayanın durumunda iyileştirme hedeflenmiştir. Çoğu köylülerden oluşan reayanın en büyük şikâyet konusu, her türlü angaryanın yasaklanması ve köylüler üzerindeki keyfi uygulamalara son verilmesiydi.¹⁴⁴ Arazi Kanunnamesi'ne göre ağaların ve beylerin arazilerinin bir kısmının köylünün tasarrufuna geçirilmesi istenmekteydi. Ağaların ve beylerin tekeline kıran yeni düzenleme bu kesimin tepkisini çekmiştir. Aynı zamanda geleneksel yapıda ayrıcalıklı konum elde eden ulema sınıfı da, Tanzimat'ın getirdiği yeni

¹⁴³ Bozboru, a.g.e., s. 143.

¹⁴⁴ Bozboru, a.g.e., s. 144.

düzenlemelere tepki göstermiştir. Bu kesim de, en büyük gelir kaynağı olan vakıfların devlet kontrolüne geçmesiyle gelirlerinin azalmasından şikayet etmiştir.¹⁴⁵

II. Mahmud döneminde başlayan yenileşme hareketleri, Osmanlı-Arnavut ilişkilerinde de yeni bir sayfa açmıştır. Geleneksel devlet yapısında ayrıcalıklı konuma sahip olan Arnavutlar, kendi geleneksel liderleri tarafından yönetilmekteydi. Yerel yöneticiler Sultan'ın temsilcisi sıfatını alarak iktisadi ve siyasi güç elde etmekteydiler. Bu şekilde Arnavutlar geleneksel liderleriyle serbest bir biçimde kendi kendilerini yönetme olanağını bulmuşlardır. Ancak Tanzimat'ın yeni yönetim anlayışıyla getirmiş olduğu yenilikler, yerel yönetimi merkezi yönetimin kontrolü altına sokmuştur.¹⁴⁶ Böylelikle, bu durum Arnavutlar'ın elde etmiş oldukları yerel ayrıcalık haklarını kaldırmak anlamına da gelmekteydi. Zira Arnavut kabileleri kendi ayrıcalıklarını korumak için Tanzimat'a karşı ayaklanmışlardır. Bu durum da diğer milletlerde yaşandığı gibi, Tanzimat'ın sonlarına doğru milliyetçi bir ideali de içine alan ayaklanma hareketi, milliyetçi hareketlenmeye dönüşerek yeni bir Arnavut aydın kesiminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

2.2. Osmanlı Devletinde Milliyetçilik ve Etkileri

Millet ve milliyetçilik okumalarında hâkim olan genel düşünce, milletlerin ilk tezahürünü ve bugünkü şeklini 1789 Fransız Devrimi'ne bağlamaktadır. Bu genel yargıya karşı farklı bir görüş içeren yorumlardan biri, milletin tezahürünün İngiliz Kraliyet sisteminde monarşi düzeni ile bağlantılı olduğudur. Diğer bir görüş; İber yarımadasında XV. yüzyılda yer alan Kral Ferdinand'ın ve Kraliçe Elizabeth'in Müslüman ve Yahudi topluluklarına karşı süren savaştan sonra merkezi kurumların meşruiyet kazanmasına yönelik adımları millet oluşumunun tohumu olarak

¹⁴⁵ A.y.

¹⁴⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, T.T.K Yay., Ankara 2000, s. 55.

nitelendirilmiştir.¹⁴⁷ Bu belirtiler, modernleşmenin Batı Avrupa coğrafyasında gözükmeye başlamasından çok daha öncedir. Millet belirtilerinin, modernleşme öncesine tekabül etmesi, bir topluluğun yeniden yapılanma ve siyasallaşma sürecine bağlanabilir. Siyasî kuruluşlar eliyle dağıtılan müşterek değerler ve toplumsal sadakatin kazanılmasında yapılan benzer girişimler, tarihte sıkça görülen bir olguyu hatırlatmaktadır.¹⁴⁸

Her toplumun düzeni doğrudan doğruya siyasî düzen ile bağlantılıdır. Milliyetçilik öncesi Avrupa’ında kraliyet düzeni mevcuttu. Meşru otorite kraliyetti. Reform hareketlerinin getirdiği değişikliklerin yanı sıra krala/otoriteye sadakat meşruiyet zemininin kaynağıydı. Martin Luther 1530 yılında şöyle yazıyordu: “Herhangi bir Hıristiyan’ın kendisini yöneten otoriteye, adil davransın ya da davranmasın, kafa tutması hiçbir koşulda makul karşılanamaz”¹⁴⁹ Zamanın Avrupa monarşileri tebaalarını merkeze bağlılığa mecbur kılarken, kraliyet kurumlarının gereksinimleri karşılmasıyla toplumsal uyuma sağlanıyordu. Yaşanan gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan toplumsal dayanışmayı kuvvetlendiren üniter vergilendirme ve yasalar, halk sorumluluğunu gerektirecekti. Merkezî güç durumunda olan kraliyet kendini güçlendirmekte ve yeni değerler dizisini sözleşme niteliği taşıyan yasalar halinde tertip etmekteydi. Modern devletler, kraliyet düzeninden miras edindiği bu sistemi kendi düzenlerinde de korumayı seçecektir. Kraliyet düzeni meşruiyetini tanrı/kral kutsallığı üzerinde sürdürürken, toplumsal-siyasî düzenin değişiminde ve modern devlete geçişte meşruiyetin doğrudan doğruya halktan gelmesi zarurieti doğdu.¹⁵⁰

Günümüzde hâkim olan genel kaniya göre çoğu zaman millet ve devlet özdeş tutulmaktadır. Bu bir yanlıgı olmakla birlikte milletlerin, devletlerin ve milliyetçiliğin arkasında bulunan yapı, çoğu kez görmezden gelinir. Uluslararası ilişkiler çerçevesinde

¹⁴⁷ Fransız Devrimi öncesi millet oluşumunun tezahürü için Bkz. Anthony D.Smith, **Nationalism and Modernism**, Routledge Publications, London, 1998; Anthony W.Marx, **Faith in Nation, Exclusionary Origins of Nationalism**, Oxford University Press, 2003.

¹⁴⁸ Alain Dieckhoff, “Siyasal Milliyetçiliğe Karşı Kültürel Milliyetçilik Mi?”, **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek**, Haz. Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, Çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 90.

¹⁴⁹ Preserved Smith, **Rönesans ve Reform Çağı**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001, s. 148.

¹⁵⁰ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 36.

gelişen kültürel, ekonomik ve siyasî ilişkiler, düzenin milletlerden ziyade bir devletlerarası ilişkiler olarak algılanmasına yol açmaktadır. Milliyetçilik düşüncesinde millî devlet anlayışı siyasî örgütlenmenin ideal biçimidir. Buradaki siyasî sınırlar etnografik ve dilsel sınırlarla özdeşdir.¹⁵¹ Devleti olmayan milletlerin, bu uluslararası ilişkiler düzeninde yer almadıklarına dair yerleşik bir düşünce vardır. Oysa her ne kadar devleti olmayan milletler varsa da, bu milletler bir biçimde sürekliliğini korumaktadır ve uluslararası düzende farklı kimlik ve aidiyetlerle kendilerine yer bulmaktadırlar.

Bu devletsiz insanların bazıları, diğer bir milletin üyesi veya devletin vatandaşı olmanın yanı sıra aslen bir azınlığın veya etnik grubun da üyeleridir ve bir taraftan da bu konuda mücadelelerini sürdürebilmektedirler. İnsanlar aidiyet ve kimlik konusunda farklı toplulukların üyeleri oldukları halde uluslararası düzende resmî kimlikleriyle diğer bir milletin üyesi veya devletin vatandaşı konumunda olabilmektedirler. Böyle bir durumun gelişmesinde kültürel ve tarihsel koşulların yanı sıra siyasî koşulların da büyük etkisi vardır. Dünyadaki mevcut duruma bakarak söyleyecek olursak, bugünkü siyasî sınırlar içinde bulunan devletlerin sayısı, var olan milletlerin sayısından oldukça azdır. En basit ifadeyle, dünya üzerinde çok sayıda potansiyel ulus mevcuttur; ancak dünyamızda belirli sayıda bağımsız ya da özerk siyasal birim yer almaktadır.¹⁵² Böyle bir gerçeklikten yola çıkıldığında, uluslararası düzenin içinde bulunan devletler kendi yapısal unsurlarında farklı milletleri barındıran siyasî kuruluşlar olarak değerlendirilebilir.

Etnik kimlik hissiyatına bağlı olan toplulukların, modern siyasî süreç ve siyasî hareketi içeren unsurlara geçmeden evvel, etnik grup veya etnik topluluk adlandırmamıza imkân sağlayan genel bir karakter temsil etmektedir. Burada sözünü ettiğimiz şekliyle etnik grup, günümüzdeki bir devletin parçası olabildiği gibi, geçmişte de etnik kategori olarak bir imparatorluğun parçasını oluşturuyordu. Tarihi imparatorluklarda farklı etnik kategorilerden insanların birlikte barış ve huzur içinde

¹⁵¹ Hans Kohn, **The Idea of Nationalism**, Collier Books, 1967, s. 17.

¹⁵² Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Hil Yayınları, İstanbul, 2006, s. 72.

yaşaması, göreceli olarak olsa da, yine daha etkin olduklarını göstermiştir.¹⁵³ Etnik kategoriler, imparatorlukların kozmopolit doğasına uygun bir şekilde kendi mevcudiyetlerini ve kültürlerini koruyabilmiş ve sürdürebilmişlerdir. Etnik kategorilerin arasında değişiklik ve erime potansiyeli de mutlaka var olmuştur. Fakat hatırlamamız gereken nokta, geçmişte ön-millî bilinç veya etnik kimlik hissiyatı farklı olurken, modern dönemde etnik kategoriler arasında etnik bilince veya hissiyata dayalı çekişmeler ancak XIX. yüzyıl imparatorluklarının son dönemlerinde vuku bulabilmiştir. Bu süreç etnik kategorilerin gruplaşmalarını, siyasî bilince varmalarını ve milliyetçilik ideolojisi kapsamında sürdürdükleri millet olma girişimlerini kapsamaktadır.¹⁵⁴

Söz konusu dönemlerde etnik kategorilerin üyeleri, her şeyden önce, siyasî bir ortaklık değerini paylaşmamaktaydılar. Bu tür kategoriler kan-soy-akrabalık ve diğer toplumsal pratikler çerçevesinde kendileri için etnik kategori bilincini oluşturmuşlardır. Etnik grup ve kategoriler, tipik olarak ortak bir geçmiş fikriyle bağlantılı olan ortak bir kültürel ve tarihsel kimliği paylaşan bir insan grubu olarak nitelendirilmektedirler.¹⁵⁵ Etnik kategorilerde, kültürel ve tarihsel geçmiş farklı unsurlara dayanırken, bu geçmiş ilk başta etnik kategorinin biçimini, toplumsallaşmasını ve gruplaşmasını etkileyebilmenin yanı sıra millet ve milliyetçiliğin doğasını oluşturacak bir güce de sahiptir. Kültürel dokular önemli bir etken olarak modern çağda dönüşüm geçirmişlerdir. Bu dönüşümün anlamı devlet kurma amacına bağlanmaktadır.¹⁵⁶

Kültürel olarak bir millet, genel bir dilin, dinin, tarihin ve geleneklerin bir araya getirdiği bir topluluktur. Bir tanıma göre millet, farklı düzeylerde heterojen bir yapı sergilemesine rağmen, yine de siyasî boyutlarda kendini doğal bir siyasî cemaat olarak gören insanların meydana getirdiği gruptur.¹⁵⁷ Bir millet içerisinde kültürel farklılıklar kaçınılmazdır. Bu farklılıklar dil, din ve diğer kültürel ve tarihsel boyutlarda olabileceği

¹⁵³ Calhoun, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁵⁴ Smith, **a.g.e.**, s. 181.

¹⁵⁵ Andrew Heywood, **Siyaset**, Adres Yayınları, Ankara, 2007, s. 153.

¹⁵⁶ Calhoun, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁵⁷ Mümtazer Türköne, **Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s. 633.

gibi, siyasî iradenin çerçevesinde birleştirilebilir ve bir yüksek kültürün hâkimiyetinin altında durur.¹⁵⁸ Bu şekilde siyasî yönetim ve kültür arasındaki ilişki kaçınılmazdır.¹⁵⁹

Millet bu vasıflara bağlı olarak tanımlanırken, mevcudiyetini de belirli bir bölge ile ilişkilendirir. Milliyetçi söylem, her milletin belirli bir bölge üzerinde hakları olduğunu ileri sürerek milletlerin sınırlarını bölgesel sınırlarla özdeş tutmaktadır. Bu da, ilk başta vurguladığımız gibi, devleti ve milleti aynı konumda tutan benzerliği getiren yargıyı doğurmaktadır. Milleti, toplumsal kategori olarak coğrafi bir bölge ile ilişkilendirirken, o belirli bölgede yaşamını sürdüren çeşitli toplulukların üyelerini adlandıran ve kimikleştiren devlet aygıtıyla tanımaktayız. Böylece, bireyi bir devletin vatandaşı olarak göstermekle, onu o ülkenin hâkim milletinden saymaktayız, bu da bireyin farklı bir milletin üyesi olma ihtimalini gözden uzak tutmak anlamına gelmektedir.¹⁶⁰

Eski düzende, farklı kültürel ve ırki kaynaklı grupları barındıran devletlerde bunların etnik ve dini konumları da farklı olmuştur. Ancak hepsi tek bir merkezîyetçi yönetim etrafında şekillenmiş ve vaziyetlerini de korumuşlardır.¹⁶¹ Devletin içerisinde bulunan farklı milletlerin ortak noktalarını oluşturan öğelerine karşı hakim merkezi yönetim, sunduğu yasalarla yerel bazda kontrol sağlayarak ömrünü uzatmıştır. İmparatorlukların bu unsurları bir arada yönetmekte gösterdiği kabiliyet XVIII. yüzyılda sarsılmaya başlamıştır. Merkezi yönetimler ile halkları arasında sultana veya krala karşı sadakat duygusuyla kurulmuş bir bağ mevcuttu. Fakat bu meşruiyet Fransız Devrimi'nin getirdiği bireysel ve toplumsal irade fikirleri karşısında yok oldu. Ayrıca gelişen liberalizm ve sosyalizm gibi ideolojiler ile teknik ilerlemeler de milliyetçiliğin gelişmesini sağladı.

İmparatorlukların yapılarına zıt bir düşünce olarak gelişen milliyetçilik, içerisindeki etnik grupları ayırıştırmaya sevk ederek imparatorlukların yok olmalarına

¹⁵⁸ Antonie Roger, **Milliyetçilik Kuramları**, Versus Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

¹⁵⁹ Gellner, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁶⁰ Catherine Wihtol De Wenden, "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem Ortak", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 47.

¹⁶¹ Dominic Lieven, "Dilemmas of Empire 1850-1914, Power, Territory, Identity", **Journal of Contemporary History**, Vol. 34, No. 2, s. 163.

neden oldu. Artık krala karşı duyulan aidiyet hissi millete bağlılık ile yer değiştirmiştir.¹⁶² İmparatorluk toplumları, baştaki hanedan önderinin devleti ilahi bir kaynak ile yönettiğine inanıyordu. Bu da ilahi hukuka dayanarak ona hizmeti gerektiriyordu. Dolayısıyla Tanrı tarafından sunulan meşruiyet sadece Tanrı tarafından sorgulanabiliyordu.¹⁶³ Bu anlayışın devamlılığı için kraliyetin toplumunun özel düzenini dinî kurallara dayandırdığı söylenebilir. Böyle bir vaziyette toplumun ana eksenini din olduğu için, yönetilmesi gereken bir olgu olarak da kralın kontrolünde tutuluyordu¹⁶⁴ Böyle bir sistemi barındıran imparatorlukların yapısı basitti. Hükümdar en üst mevkide yer alırken yöneten ve yönetilenler ayrımı da kesin bir şekilde belirliyordu. Yönetenler düzeni sağlamakla, yönetilenler ise üretimde bulunarak yönetenlerin bekasını korumakla görevliydi.¹⁶⁵ Sanayi Devrimi veya Fransız Devrimi gibi unsurların ortaya çıkardığı milliyetçilik hareketlerinin gelişmesiyle bu anlayış, yönetilenlerin vergileri karşısında yönetenlerden hizmet beklmelerine dönüştü.

Kraliyet düzeni, merkezî örgütleniş şeklini ve meşruiyetini halktan ziyade kutsallıktan sağlamaktaydı.¹⁶⁶ Toplumsal değişimle gelen yeni düzenle yükselen milliyetli bilincin vasıtasıyla yerel diller önem kazanmış ve bunlarla birlikte devletler laikleşme sürecine girmişlerdir. Etnik veya siyasî toplulukların başvurdukları milliyetçi fikirler ile bunların birer millete dönüştürülmelerine laikleşme süreci de destek vermiştir. Milliyetçilik, tüm bu kurulu düzeni tam olarak yıkmaya da artık merkezi yönetimlerin sorgulanmasını beraberinde getiriyordu. Kraliyetlerin böyle bir durum ile karşılaşmaları onların resmî milliyetçi bir ideolojiyi geliştirmelerini gerektiriyordu. Önceden salt bir meşruiyet öne sürebiliyorken şimdi yeni ideolojilere uyum sağlamaya mecbur kalıyorlardı. Napolyon'un mağlubiyetinden sonra geçen 150 yıl süresince, Habsburg,

¹⁶² Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 354.

¹⁶³ Hugh Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar" **Bellekten**, S. 111, Ankara, 1964, s. 525.

¹⁶⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, İmge Kitabevi, İstanbul, s. 149.

¹⁶⁵ Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 39.

¹⁶⁶ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 33.

Rusya, Osmanlı ve Britanya İmparatorlukları olmak üzere, dört büyük imparatorluk bu meselelerle uğraşmış¹⁶⁷ ve neticede hepsi de tarihe karışmıştır.

İmparatorlukların genel vaziyetleri böyle olmakla birlikte etnik topluluklar ve dini cemaatler arasında bunların coğrafya ve konumlarından kaynaklanan bir iş bölümü mevcuttu. Ayrıca belirli alanlarda tekel de oluşturabiliyorlardı. Bazıları bu sayede devlet nezdinde ayrıcalıklı duruma gelebilmekteydi. Bu devletin yapısından, devletlerarası ilişkilerinden, barındırdığı toplumlardan ve azınlıkların konumundan kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde Rumların böyle bir ayrıcalığa sahip olmasında çeşitli diplomatik görevleri yürütmelerinin payı büyüktür. Ayrıca fethedilen bölgelerdeki toplumların hükmedenin dinini benimseyerek, bu dinin sağladığı faydalardan yararlanma eğilimi Osmanlı Devleti'nin Rumeli bölgesinde de görülmekteydi.¹⁶⁸ Rumeli bölgesinde bulunan etnik topluluklardan Arnavut ve Boşnaklar, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin daha ilk dönemlerinde İslam dinine geçmiş ve bunların devletin idarî makamlarında önemli noktalara getirilmesi, doğal karşılanmıştır.¹⁶⁹

Bu sistemin yürürlüğü ve geçerliliği, Batılı devletlerinin değişime uğradıkları devrimler çağına kadar devam etmiştir. Batı Avrupa'da yaşanan devrimlerin karşısında, böyle bir anlayışın devamlılığının sağlanması giderek zorlaştı. Nitekim öyle de oldu. Kültürel, ekonomik ve askerî alanlarda ilerleme kaydeden Batılı güçler, kendi toplumsal düzenlerinin değişmesinin yolunu açtı. Başta yönetim biçimleri olmak üzere, kraliyet sistemi değişime uğramaya ve toplumun üyelerini devlet düzenine dâhil eden bir yönetim biçimi gelişmeye başladı.

Osmanlı Devleti uzun bir dönem boyunca mevcudiyetini korumayı başarmasına rağmen, devlet yapılarının düzeni sağlamadaki aksaklıkları ilk dönemler de hissedilmiştir. Geleneksel Osmanlı hâkimiyeti ve politik ekonomisi, savaşlardan gelen kazançlara bağlıydı ve aksi durumunda merkezi yönetim çevreyi kontrol etmekte

¹⁶⁷ Hugh Seton-Watson, **a.g.m.**, s. 526.

¹⁶⁸ Hugh Seton-Watson, **a.g.m.**, s. 526.

¹⁶⁹ Hasan Kaleshi, **a.g.m.**, s. 189; Sami Frashëri, **Personalitetet Shqiptare në Kâmûs Al-a'lâm**, [Kâmûs Al-a'lâm'da Arnavut Şahsiyetleri], Haz. Mehdi Polisi, Logos-A, Shkup, 2002; Shyqri Nimani, **Arnavud-Artistët Shqiptarë në Perandorinë Osmane**, [Osmanlı İmparatorluğunda Arnavut Asıllı Sanatçılar], Libri Shkollor, Prishtinë, 2003.

zorlanıyordu. Belli bir dönemden sonra savaşlardan sürekli mağlup ayrılan devlet bu durumla sık sık yüzleşmiştir. Devletin mevcudiyeti göreceli olarak etnik topluluklar arasında iyi ilişkilerin olmasından ve Osmanlı gücünün yenilmezliğiyle birlikte Müslümanların üstünlüğüne dair inançtan kaynaklanıyordu. Bu durum ortadan kalktığında, etnik topluluklar arasındaki ayrışmalar büyüdü.¹⁷⁰ Böyle bir durumun gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin bulunduğu politik ve daha ziyade ekonomik konumdan kaynaklanıyordu. Batılı devletlerin yaptığı ekonomik baskılar, himaye politikaları ve içişlere karışma durumu zamanla alışkanlık halini aldı. Ancak Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinden beri, Hıristiyan azınlığa karşı Osmanlı yönetimi tarafından epeyce hoşgörü gösterilmiş ve özerkliğe müsaade edilmiştir.¹⁷¹

2.2.1. Osmanlı Toplum Yapısında Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Balkanlara Etkisi

Fransız Devrimi'nin getirdiği fikirlerin Osmanlı coğrafyasındaki ilk tesirleri 17 Ekim 1797 Campo Formio antlaşmasıyla başlamıştır.¹⁷² Bu antlaşmaya göre Yunan adaları, Venedik Cumhuriyeti ve Fransızlar arasında paylaşılmıştır. Bu antlaşmanın beşinci maddesine göre, Fransa, Yunan adalarıyla Arnavutluk ve Yunanistan'ın bitişik kıyılarındaki eski Venedik topraklarını işgal etmiştir.¹⁷³ Böylece, Fransa, Osmanlı Devleti ile komşu olmuştur. Bu etkileşim sonucunda çok sürmeden Mora'dan devlet için endişe verici haberler gelmeye başlamıştır. Fransızlar burada Helen kültürüne ve tarihine atıf yaparak milli hisleri uyandırma adına faaliyetlerde bulunmuşlar ve halkı ortak bir milli idealde birleştirmeye çalışmışlardır. Bu olaylar, Osmanlıdaki Fransız Devrimi'nin etkilerinin ilk işaretleridir.

Devrimin getirdiği fikirler Osmanlı coğrafyasında farklı şekillerde algılanabilmekteydi. Batı, ortak bir dil, kültür ve toprağa bağı olanların oluşturduğu

¹⁷⁰ Dominic Lieven, **a.g.m.**, s. 168.

¹⁷¹ Halil İnalçık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası**, Haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 42.

¹⁷² Ali Fuat Örenç, "Yedi Ada Cumhuriyeti", **D.İ.A.**, c.XXXIII, s. 386.

¹⁷³ **A.y.**

topluma “millet” adını verirken bu kavram Osmanlı devletinde cemaat bazında bir ayrışmayı ifade ediyordu. Müslümanlarda ise birliğin temeli, dinî toplum içinde, hanedana itaat ile desteklenmiş iman kardeşliği idi.¹⁷⁴ Mesela, *hürriyet* kavramının İslam kaynaklarındaki açıklaması hukukîdir. Suç işlemiş bir şahsın özgürlüğünü almasına hürriyet denir. Ancak Avrupa’da devrim sonrası hürriyet farklı bir anlamı ifade etmekteydi. Despotizme ve emperyalizme karşı girişilen mücadele hürriyet içindi. Modern hürriyet, öncelikle ortak bir anayasanın güvencesinde yer almalıydı.¹⁷⁵ Neticede böyle bir durumun anlaşılması geleneksel İslam tezahürüne dayalı Osmanlı hukukundan başka bir aydın tabakasını gerektiriyordu. Aynı şekilde *eşitlik* kavramı Avrupa’nın sosyal tabakalaşmasına ve sınıf imtiyazlarına tepki olarak doğmuştu.

XIX. yüzyılda Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik akımının pekiştirilmesi, Osmanlı Devleti’nin farklı etnik gruplardan oluşan toplumsal yapısının çözülmesine giden yolu açmıştır. Bütün Avrupa’ya kısa bir süre içinde yayılan Fransız Devrimi fikirleri Osmanlı topraklarına da yayılmıştır. Bu fikirlerden ilk etkilenenler devletin gayrimüslim tebası olmuştur.¹⁷⁶ Avrupa’da yeni gelişen fikirleri benimsemeye başlayan Osmanlı azınlıkları adım adım kendi devletlerini kurma çalışmalarına girişmişler ve Fransız devriminin getirdiği yeni fikirlerle milli bir ideal uğrunda bağımsız olarak devlet kurma hayaline kapılmışlardır.

Osmanlı Devleti içerisinde milliyetçilik hareketleri öncelikle Rumeli eyaletlerinde görülmeye başlanmıştır. İlk hareketlerin bu bölgede çıkmasının nedenini tartışabilmek için, bölgenin Osmanlı öncesi ve Osmanlı’nın hüküm sürdüğü dönemlerinin taşıdığı özelliklere bakılmalıdır. Bunda milliyetçiliğin Batı’da doğmuş olması ve bu bölgelerin hem kültürel hem de coğrafi olarak batıya yakınlığı başlıca sebep olmuştur. Ayrıca, bir taraftan Osmanlı Devleti’nin diğer Batılı güçlerin karşısında güç kaybederken öte taraftan da diğer büyük güçlerin, Rumeli bölgesine dair emelleri nedeniyle milliyetçiliği kışkırttığı gerçeği, bunun boyutunu açıklamaktadır. Bunlara tüm diğer etkenler dışında toplumsal değişim, devrim ve ideolojiler, ilerleme ve sanayileşme gibi süreçlerin

¹⁷⁴ Celalettin Vatandaş, **Türk Ulusçuluğunun Doğuşu**, Açılım Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 111.

¹⁷⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türkiye Tarih Kurumu, 4.Baskı, Ankara 1991, s. 46.

¹⁷⁶ Celalettin Vatandaş, **a.g.e.** , s. 116.

perspektifinden bakıldığında, milliyetçiliğin bölgede gelişmesinin doğal olduğu anlaşılmaktadır. Balkanlarda etnik ve dinî toplulukların çeşitliliği de bu bağlamda dikkate alınmalıdır.

Balkanların Coğrafi olarak Batı'ya yakınlığı ve Hıristiyan dinine aidiyeti, kültürel olarak Batılı öğelerle ilişkide bulunmasını gayet doğal ve rastlantısal olmayan bir olgu haline getirmektedir. Böylece, Batıda yaşanacak her gelişmenin diğer bölgelerde yankı bulması beklenebilir bir durum olmaktadır. Milliyetçilik de, bu şekilde ilk olarak Avrupa'nın yakın çevresini; Balkan bölgesini etkilemiştir.

Osmanlı öncesi dönemde de aynı çeşitlilik bulunmakla birlikte, Osmanlıların gelişi sonrası bu görüntünün daha farklı bir tonda renklendirilmesi; yani Müslümanların da bu bölgeye yerleştirilmesi ile yeni bir kültür çeşitlenmesi yaşanmıştır. Etnik bilincin olması farklı etkenlere dayalı olabilir. Fakat Osmanlı Devleti, Balkan egemenliğinin daha ilk asırlarında “etnik” direnişle bölge hayatına girmişti. Balkan devletlerinin bağımsız kilise, dil ve devlete sahip olmaları başlıca problemdi. Böyle bir görüşün hem kültürel hem de tarihsel boyutu vardır. Osmanlı ordularına karşı savaşıyan yerli asillerin askerlerine ve bölgenin gençlerine ait şiirler ve destanlar günümüzde bile mevcuttur. Diğer taraftan eldeki tarih kayıtlarında, yerli halkların, yerlilik bilincinin önemli bir unsur olduğunu görüyoruz. Osmanlı hâkimiyeti boyunca etnik, dinsel ve kültürel kimliğin Balkan toplumlarında devam etmesi, devletin *millet* sistemine dayanan özelliklerine de bağlanmaktadır.¹⁷⁷

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden sonra Bizans geleneğini sürdürerek, toplumun dini cemaatlere odaklı yapısını yönetimine kazandırmıştır. Millet sistemi olarak bilinen bu yapı ile geçmişten günümüze süreklilik gösteren gayrimüslim cemaatlerin hem islam hem de dini- zimmi konumuna getirilmesi, geleneğin devamı noktasında bir toplumsal düzenleyici rolü de üstlendi. İ. Ortaylı'ya göre: “*Osmanlı milletleri her biri kapalı birer kompartımanı oluşturan müstakil gruplardı. Bu kapalılık, onlar aynı dili konuşsa bile mezhep ayrılığına dayanmaktaydı. Gene aynı mezhepte ve*

¹⁷⁷ Ortaylı, a.g.m., s. 1026.

fakat ayrı dilde konuşan gruplar içinde de, bir kompartımanlaşma söz konusuydu."¹⁷⁸
Millet sistemi, dini hak ve hürriyetleri düzenleme noktasında farklı inançlara sahip bir devlette yararlı olabilecek bir sistem olarak gözükmekteydi. Cemaatlerin kendi mensupları için kurallar koymasında da bariz bir özgürlük alanı sağlanmıştır. Osmanlı Devleti tüm azınlıklara, örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkanını vermiştir. Onlar her türlü dini ve dahili işlerinde serbest bırakılmışlardır.¹⁷⁹

Balkanlarda milletlerin tasarlanarak oluşturulmasına yönelik vurgular bir taraftan gerçekmiş gibi durmaktadır. Fakat bu milletlerin, milliyetçilik öncesi etnik ve dinî topluluklar olarak mevcut oldukları gerçeğini değiştirmemektedir. Dolayısıyla, bir tasarlama çok çağın gerektirdiği bir süreç olarak milliyetçiliğin, topluluk yapılarındaki kimi kültürel özellikleri arındırması ve canlandırması söz konusudur. Kültürel etkileşim ise devletlerden çok Avrupalı bilim adamları ve araştırmacıları kapsayan bir dizi dilbilimci, etnograf ve seyyahın, Balkan topluluklarını inceleyen araştırmaların çoğalması ve yerli bilgin ve entelektüellere bir örnek teşkil etmesi ile ilişkilidir. Bu faktörler toplulukların kültürel ve tarihsel çalışmaları için yoğunlaştırıcı bir etki uyandırmıştır.¹⁸⁰

Gayrimüslimler arasında milliyetçilik fikirlerinin artmasında iki temel faktör önemlidir. Birincisi Fransız milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı gayrimüslimleri arasında yayılmasıdır. Diğeri ise Batılı devletlerin kapitülasyon politikası yoluyla gayrimüslim tebaa üzerinde himaye hakkı elde etmesiyle onları isyana teşvik ederek Osmanlı Devleti'nden koparması şeklinde olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılda Balkanlardaki gayrimüslimler, devrim fikirlerinden etkilenmişler ve Batılı devletlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'nden öncelikle özerkliklerini elde edip daha sonra ise bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹⁸¹

Fransız Devrimi sonrası Avrupa'daki gelişmelerden etkilenen bu gruplar yine Avrupalıların desteğini alarak Osmanlı Devleti'ni parçalamaya çalışmışlardır. İlber

¹⁷⁸ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 996.

¹⁷⁹ Küçük, **a.g.m.**, s. 1010.

¹⁸⁰ Anne-Marie Thiesse, "Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma", **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek**, Haz. Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, Çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 155.

¹⁸¹ Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 101-104.

Ortaylı'ya göre Balkan slav ulusal sorununun ortaya çıkışını sadece Avrupa kökenli Yunan aydınlanmasına ve Fransız Devrimi'ne bağlamamak gerekir. Bu bir tür Slav birliği irredantizm¹⁸² fikri, Balkan slavlarında 16. yüzyıldan beri görülmektedir.¹⁸³ Osmanlı himayesine giren Slavların, din, dil, hukuk ve eğitim konularında bağımsızlıkları kaldırılmıştı. Bu zor şartlar altında Balkan Slavları egemen bir güç olan Rusya'ya yönelmiştir. Slav irredantizm düşüncesinin ilk örneklerinin İtalyan politik bilimci Machiavelli'nin etkisiyle doğmuş olması mümkündür.¹⁸⁴ Çünkü coğrafi konumu sayesinde Rösesans İtalya'sı ile yoğun kültürel ve ticari ilişkileri olan Dubrovnik'li ve Hırvat düşünürlerin bir tür Slav birliği ve kurtuluşundan söz ettikleri görülmektedir. Bu, Balkanlar'daki ilk milliyetçilik hareketlerinin doğma noktası olarak sayılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde görülen milliyetçilik hareketlerine Avrupa'nın fiilen desteğinin ilk örneklerine ise 18. yüzyılın sonlarında rastlanır. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya'nın Mora halkını isyana teşvik etmesi ilk örneği teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde başka bir yabancı destekli milli hareket ise 1768-1792 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu da Rusya ile Avusturya'nın Osmanlı yönetimine karşı oluşturduğu "Grek Projesi" ile Bizans'ı diriltme çabaları olmuştur.¹⁸⁵

Balkanlarda milliyetçiliğin körüklenmesindeki diğer bir etken; Batılı güçlerin Osmanlı topraklarına karşı giriştikleri yayılcı istekleri kapsamaktadır. İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi devletlerin bu bölgede doğrudan toprak isteğinde bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin birçok coğrafi bölgesine göz diken bu devletler, Balkanlarda daha çok Avusturya ve Rusya'nın emelleri doğrultusunda mücadele etmişlerdir. Ve bölge toplulukları, kaderlerini belirleyecek türlü müdahalelere maruz kalmıştır. Bu devletler coğrafi genişleme talebinde bulunmak istedikleri gibi, ayrılıkçı düşünceler için de toplumların hafızalarına tohum atmış ve yerli

¹⁸² Bu kavram yabancı ülke topraklarındaki soydaşlarını gerekçe göstererek bir devletin yayılma siyaseti anlamına gelir. Bkz. Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Epistemolojik Sözlüğü**, Everest Yay., İstanbul 2009, s. 472.

¹⁸³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 2001, İletişim Yayınları, s. 65.

¹⁸⁴ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁸⁵ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunun Dağılıma Dönemi ve Yıkılışının Nedenleri", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S. 307, Ocak 1987, s. 40.

milliyetçilikleri desteklemekten de geri kalmamışlardır. Bu siyasetleriyle, etki alanlarını genişletmek isteyen bu güçler, kendi amaçları doğrultusunda uydu devletlerin oluşması için gayret etmişlerdir. Bu süreç içerisinde Romanya, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan gibi devletlerin ortaya çıkması, bekledikleri olanağı sağlamıştır. Nitekim bağımsız Balkan devletlerinin kurulması daha çok Osmanlı-Rus savaşlarının ve Avrupa müdahalesinin ürünüydü.¹⁸⁶ Daha sonraki süreçte, kurulan devletler, kendi coğrafyalarını büyütme amacıyla, küçülen Osmanlı topraklarına karşı yayılma taleplerini giderek arttırmışlar ve başka gerilimlere de yol açmışlardır. Bu bağlamda kurulmuş olan devletlerin sınırlarını genişletmesi, Osmanlı'nın durumunun zayıflamasıyla birlikte, her devletlerarası konferansta söz açıldığında sürekli gündeme gelmiştir.

Osmanlı Devleti tüm bu gelişmelerin odağında, önlem almak ve yabancı müdahalesini engellemek için, gayrimüslimlere karşı bir takım reformlar ilan etmiştir. Böylece Tanzimat ve Islahat fermanlarını oluşturarak toprak kayıplarını önlemeyebilmenin yollarını aramıştır. Ancak gayrimüslim eşitliğini resmileştiren bu fermanlar çözülmeye çare olamamıştır. İlber Ortaylı'nın ifade ettiği gibi *“Tanzimat reformları sayesinde Osmanlı eski düzeninin temelden kaldırılmasına rağmen modern kurumsallaşmanın gecikmesinden doğan otorite boşluğu ulusal ve bölgesel ayaklanmalarla dış müdahalenin başarı şansını artırmıştı. Osmanlı Balkan bölgesinde özellikle Bulgaristan'da köylü direnişleri ve haydut hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu hareketler geniş köylü kitlelerini bazı yerlerde örgütlenmiş gruplar haline dönüştürdü. Osmanlı'nın bu yeni duruma karşı yetersizliği Avrupalı büyük devletlerin sürekli müdahalesine uygun bir iklim yaratmıştır. Bu gidişatın sonucunda ise Osmanlı yönetimi Balkanlar'daki eyaletlerini terk etmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılda Balkan Devletlerinin her biri Avrupa devletlerinden birinin nüfuz alanı haline geldi.”*¹⁸⁷ .

Fransız İhtilali'nden etkilenen gayrimüslimler, Tanzimat reformlarının getirdiği yeniliklerden de yararlanarak milli bütünlük ve milli bağımsızlık süreçlerini hızlandırmışlardır. Balkanlar'da kurulan bağımsız devletlerin hakimiyetinde kalan

¹⁸⁶ Hugh Seton-Watson, **a.g.m.**, s. 538.

¹⁸⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 117.

binlerce Müslüman-Türk unsuru soykırıma uğramış ya da Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Dolayısıyla gayrimüslimlerin ayrışmayı hızlandıran bu tavırları devletin Müslüman-Türk tebasının nüfusunu çoğalttı. Ayrıca Türk aydını içerisinde milliyetçilik söylemleri yükseldi.¹⁸⁸ Böylelikle, Avrupa'da gelişen yeni süreçlerin karşısında ve özellikle Fransız İhtilali'nin ürettiği "milliyetçilik" akımı ile çok uluslu bir etnik yapıya sahip olan Osmanlı ülkesinde de bu ayrışma hissedildi. Devlette ortaya çıkan krizler Osmanlı aydını tarafından bütünü oluşturacak bir ortak fikir arayışını da ortaya çıkardı.

Osmanlı Devleti, bu toplulukların kültürel faaliyetlerinin, siyasallaşan bir hava içinde geliştiğini görmüştür. Yunan, Slav kökenli tebaa ve Ortodoks *milletini* oluşturan unsurların yabancı devletlerin tahrikleriyle ayrılmaya giden yolu izlemeleri, Osmanlı'nın da kendi devlet siyasetinde resmî milliyetçiliğe başvurmasını gerektirdi. Osmanlı Devleti'nin kendine sadakat bağlarıyla bağlı olan tüm toplulukları, imparatorluk kültürü üzerine inşa ettiği bir milliyetçilik fikri ile bağlamak istediği görülmüştür. Bu "Osmanlılık" fikridir. Batılıların milliyetçilik fikirlerine karşı geliştirilen Osmanlılık¹⁸⁹, Avrupa'nın himayesinde haklarını aradığını iddia eden gayrimüslimlerin isteklerinin tüm Osmanlı tebasından farklı olmadığı anlayışına dayanıyordu. Tanzimat reformları ilan edilmeden önce İslam dünyasının liderliğini ve birliğini temsil eden anlayış olan İslâmcılık daha ön plandayken bu akımla beraber tüm kesimlerin devlet içerisine katılımı sağlanmaya çalışılıyordu. Osmanlı Devleti'ndeki bütün topluluklar, "Osmanlı" kimliğinde birleştirilerek, etnik milliyetçilik söylemlerinin önüne de bu akım böylece engel olarak konuluyordu.¹⁹⁰

Böyle bir sürece giren devletin bürokrasisinden ve basın dünyasından oluşan bir grup aydın, "Osmanlılık" fikrinin gelişmesinde, Batı'da gelişen düşünce akımlarından esinlenen ve kendi bünyesindeki İslam'ın entelektüel mirasından beslenen bir akım oluşturarak devletin milliyetçi hareketlere karşı önlem alma çarelerini aramıştır. Gizli bir örgütlenmeden devlet bürokrasisine yükselen ve resmiyete giren bir düşünce olarak

¹⁸⁸ Yusuf Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları**, Ötüren Neşriyat, İstanbul 2005, s. 48.

¹⁸⁹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim yayınları, İstanbul 2006, s. 86.

¹⁹⁰ Mardin, **a.g.e.**, s. 88.

Osmanlı Devleti'nin resmî siyasetinin ve tutumunun içeriği haline dönüşmüştür.¹⁹¹ Doğduğu günden itibaren bu fikir, Osmanlı'nın kendi siyasî durumundan, devletlerarası siyasî düzeninden ve konjonktüründen dolayı sürekli değişime uğramıştır. İmparatorluk kültürünü ve millet anlayışını geliştirmek isteyen bu akımın, Osmanlı Devleti'nde genel karakteri itibarıyla süreklilik gösterdiği ve imparatorluk düzenini temel alan başka düşüncelerin de çerçevesini oluşturduğu bilinmektedir. Modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarında devletin resmî ideolojisi halini alan bu akım, uzun bir dönem mevcudiyetini sürdürmüştür. Bu sürecin farklı evrelerden geçtiğini söyleyebiliriz. Bunlar; Tanzimat paşalarının yürütmeye çalıştıkları “bürokratik” veya “memurî” modernleşme sonrasında II. Abdülhamid'in “monarşik” veya “sultanî modernleşmesi” ve Jön Türklerin Anayasa ve parlamentoyla yürütmeyi önerdikleri ve denedikleri “meşrutî” modernleşmedir.¹⁹² Devletin izlediği yöntemlerin bu şekilde farklılık göstermesi, devlet kurumlarının değişime model aramalarından kaynaklanan bocalamanın dışavurumundan kaynaklanmaktadır.

Devletin kaybettiği topraklar birçok yeni devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı toplumu, her ne kadar etnik yapısının çeşitliliğini yitirmeye başlamış ise de, yine değişik etnik yapı ve dinî cemaatlerden oluşan toplumsal mozaikini devam ettirdi. Böylece devlet, azınlıkların milliyetçiliğe başvurmasından evvel, Osmanlı tebaası olarak algılanmasını, onların Osmanlı yurttaşlığı bilincine sahip olmasını istiyordu. Osmanlılık, din yönünden İslam, Hıristiyan, Yahudi dinlerine ve Dürzîler gibi müstakil mezheplere salık insanları kavmiyet yönünden de, Türk, Arap, Kürt, Laz, Gürcü, Çerkez, Toska, Pomak, Boşnak, Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi ve daha başka şubelere bağlı toplulukları anlatmaktadır.¹⁹³ Bu dinî ve kavmi unsurların içinde önemli bir yer tutan Slav unsurların, artık Osmanlı içerisinde yer almayacağı kesinleşmeye başlıyordu. Kendi devletini kuran Sırbistan ve Karadağ gibi ülkelerin yanı sıra Yunan unsurunun da ayrılık amacı taşıdığına ortaya çıkmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin yapabileceği az

¹⁹¹ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2008, s. 442.

¹⁹² Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. VI, S. 12, İstanbul, 2008, s. 12.

¹⁹³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.VII, T.T.K. Yay., Ankara 1965, s. 308.

şeyden biri olarak merkezdeki Rum unsurunu Osmanlılık fikrine bağlamaya çalıştığı görülmektedir. Modernleştirici olduğu kadar müstebit olarak da anılan Sultan II. Abdülhamid, ülkenin her tarafının modernleşmesini sağlayan bir dizi girişimde bulunmuş ve önemli başarılar elde etmiştir. Modernleşme, Osmanlı toplumunda uzun bir sürece dayanmakla birlikte, devlet tarafından bilinçli olarak desteklenmesi, gelişmesi ve kullanılmasının toplumun genel ıslahını geliştireceği öngörülüyordu. Sultan II. Abdülhamid, bu konuyu bir devlet siyaseti olarak sürekli canlı tutuyordu.

Devletin tüm kesimleri içinde bir bütünü arayan diğer bir akım ise kaynağını Türk tarihinden alan Türkçülüktü. Buna göre Türk dilinin ve Türk tarihinin çok eski bir mazisi vardı. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Türklerine olan ilgisinin artması veya Rus hükümeti tarafından asimile edilmeye çalışılan Türk toplulukları ile olan ilişkilerin gelişmesi bu akımın güçlenmesini sağlamıştır. Ancak bundan çok daha önemli ve etkili olan gelişme Rusya'da çarlık yönetiminin baskılarından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Türk aydınlarının, Türkiye'de önce kültürel, sonra siyasî olarak Türkçülüğün gelişmesine önemli katkılarda bulunmalarıdır. Türkçülüğün gelişmesinde Kırım'da veya Azerbaycan'da bulunan ve Rus romantizmi, Batı milliyetçiliği ve Osmanlı yenileşmesine yabancı olmayan aydın kesiminin, etkisi büyük olmuştur.¹⁹⁴

Diğer önemli akım olan İslamcılık; Avrupa'da yaşanan gelişmeler neticesinde müslüman toplumları birleştirerek karşılık verme çabasının siyasi tezahürüdür. Avrupa'da milliyetçilik fikri aynı zamanda ırki bir üstünlüğü de mücadele bazında meşru algılamaya yönelikti. Bunun neticesi de 1870'den sonra Avrupa'da yükselmeye başlayan “Pan” milliyetçiliklerdi.¹⁹⁵ Pan hareketlerinin çıkış noktası ve ilk projesi şüphesiz tüm Slavları bir araya toplamayı hedefleyen “Panslavizm”di. Panslavizm'in başlangıç noktası Avusturya sınırları içinde yaşayan Slavları birleştirmektir. Rusya'nın Kırım Harbi'nde (1853-56) yenilgisi, Panslavizm'in bir Rus ideali olarak gelişmesine yol açtı. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin çıkmasında Panslav görüşü önemli derecede etkili

¹⁹⁴ Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kandemir, Üçdal Neşriyat İstanbul 1983, s. 21.

¹⁹⁵ Mardin, **a.g.e.**, s. 93.

olmuştur. II. Abdülhamit emperyalizme karşı Osmanlı Müslüman tebaasını “İslam” bayrağı altında toplama çabasıyla bir savunma yolu bulmuştu.¹⁹⁶ II. Abdülhamit’in destek verdiği İslamcılık Anadolu’da Müslüman ahalinin birlik bilincinin uyanmasına yardımcı olmuştur. Bunun Türklük bilinci ile birleşmesiyle de Anadolu’nun millileşme süreci tamamlanacaktır.

2.2.2. Topluluktan Topluma: Arnavutluk

Osmanlı döneminde, Balkan coğrafyasında yaşayan halklar birer topluluk halindeydiler. Devlet nezdinde resmi topluluklar dini unsura dayalı olarak temellendirilmişti. Fakat aynı dili konuşan farklı dine mensup topluluklar ile resmi olmayan veya bir üst aidiyete dayanmadan siyasi şuuru ve milli kimliği ön planda tutmayan topluluklar da mevcuttu. İşte bu gerçeklik Balkanlar’daki tüm milliyetçilik hareketlerinin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu süreçte siyasi örgütlenmenin yanısıra milli kimlikler de dil temelinde güçlendi. Balkan dilleri Osmanlı döneminde her ne kadar gelişmemiş olsa da, Balkan toplulukları, milliyetçilik çağında bu mirası güçlendirerek bunu topluluktan millete geçiş süreçlerinde kullandılar. Böylece birer toplum haline geldiler. Buradaki topluluk ve toplum özellikleri Ferdinand Tönnies’in yaptığı sanayileşme açıklaması ile topluluk kavramı tamamen duygusal ve tanışıklık ilkesine dayalıdır. Toplum kavramı ise rasyonelliği ve kişisel çıkarı içeren bir kavramdır. Böylelikle, Osmanlı döneminde diğer Balkan toplulukları gibi Arnavut topluluğu da siyasi hissiyatı sonradan geliştirerek milliyetçilik ideolojisini benimsemiştir. Ayrıca toplum haline gelerek milli kimliği belirli olan ideal siyasi nitelikli Arnavut kimliğini ve belli sınırlar içinde Arnavutluk devletini kurmayı hedeflemiştir. Bu durum, Arnavut asıllı şahsiyetlerin Osmanlı Devleti’ne katkı ve hizmetlerini anlama imkanlarını artırmaktadır.

Osmanlı döneminde Arnavut kimliği bir topluluğun mensubu olmak, Osmanlı kimliği ise bir toplumun mensubu olmak anlamını taşıyordu. Bundan dolayı, bu iki olgu

¹⁹⁶ Mardin, a.g.e., s. 93.

birbirinin zıttı değil tamamlayıcısı niteliğindedir. Ancak topluluk halinin topluma dönüşümü başladığı zaman çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Tabii ki, bunun içinde sadece milliyetçilik akımının etkisi yoktu, topyekün bir toplumsal değişimi yaşayan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da kapsamaktaydı. Milliyetçi akımlarının etkisini göstermeye başladığı XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti coğrafyasında milliyetçi ayaklanmalar, birçok sorundan biriydi. Osmanlı Devleti ve toplumu, ilk dönemden itibaren bu sorunlara karşı yeni bir anlayış geliştirmeye ve yeni önlemler almaya başlamıştı. Devlet, çıkan milliyetçi ayaklanmaların ve ayrılıkçı isteklerin karşısında toplumsal düzenlemelerden askerî müdahalelere kadar giden çeşitli önlemler almıştır. Diğer taraftan da toplumsal önlem olarak Osmanlı entelektüelleri, “Yeni Osmanlı” düşüncesi çerçevesinde gelişen “Osmanlılık” fikrini geliştirmiştir. Bu düşünce devlet tarafından benimsenerek, devlet sathında yapılan modernleşme girişimlerinin esaslı sorunlarından biri olarak milletleri tek Osmanlı bayrağı altında tutmak düşüncesine dayanıyordu. Zamanla, Sultan II. Abdülhamid döneminde bu düşünce Müslüman unsurları tek millet şeklinde bir arada tutmak arzusu şekline dönüşecektir.

Balkanlar'da Sırp ve Yunan ayaklanmalarıyla başlayan huzursuzluk dönemleri, diğer toplulukların da milliyetçiliğe başvurmalarını kaçınılmaz kıldı. Bu da devletlerarası düzende önemli bir sorun şeklinde ortaya çıktı. İmparatorluklar arasında savaşların başlaması bu sorunun büyüyerek etkisinin yayılmasına neden oldu. Osmanlı Devleti ile uzun ve yoğun ilişkisi olan Arnavut topluluğunun hareketliliği ve bunun milliyetçiliğe dönüşmesi de, bu olayların karşısında bir tepki olarak doğmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlara gelişiyle Arnavut halkının Slavlaşma ve Helenleşmelerini durdurması, Osmanlı hâkimiyeti esnasında Arnavutları yeni düzen ile bütünleştirmişti. Yeni düzen ile bütünleşme Arnavutlar tarafından İslam dininin kabul edilişi ile başlamıştı. Diğer taraftan, din farklılığını önemsemeyerek, Osmanlı Devleti'nin yerli toprak sahiplerini *timar* sistemine dâhil etmesiyle bu durum hızlandı.

İslam'a geçiş ilk başlarda yerli prens veya toprak sahiplerinin kendi miraslarını kaybetmemek için İslam'a dönmelerinden kaynaklanmakla birlikte, devşirme geleneği de bu süreçte önemli bir yer teşkil ediyordu. Bu değişim, yerli bir kültürün gelişmesine

zemin oluşturarak, Slav ve Helen kültürel etkilerini azalttığı gibi, ilerleyen zaman içinde Arnavutların çoğunluğunun İslam'ı kabul etmesini sağlamıştır. Bu nedendir ki, Osmanlı sistemi içerisinde filizlenen yerel bir Arnavut kültür ve elitinin doğması, aynı zamanda bir Arnavut bilincinin de gelişmesini sağlayan bir ortamı yaratmıştır. Arnavut halkın çoğunluğunun İslam'a geçmesi, onları Ortodoks Slav ve Yunan kiliselerinin (ayinlerini Slav ve Yunan dillerinde yapan) etkisinden uzaklaştırırken, asırlarca süren, yoğun Slavlaşma ve Helenleşme süreçlerini de kesmiş oluyordu. Böylelikle Arnavutlar, İslamlaşma süreci ile Osmanlı Devleti'nin hayatında önemli bir unsur olmak üzere bütünleşme imkânı buldular ve kendi siyasî-iktisadî konumlarını geliştirip, koruyabildiler.¹⁹⁷ Bu noktada belirtmek gerekir ki, Slavlaşma güçlü bir asimilasyon tehdidiydi. Mesela, Ortodoks-Slav kökenli insan ve yer isimleri Arnavutlar arasında ve yaşadıkları coğrafyada yayılmış durumdaydı.¹⁹⁸ Bilindiği üzere Osmanlı fetihleri, Arnavutlar üzerinde Slav ve Helen eksenli çok güçlü bir asimilasyon sürecini kesmiştir. Özellikle, Bizans hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte kurulan Büyük Slav Devleti'nde, eski tesirlerin yanı sıra yeni Slav etkisi de çok büyüktü. Böylece bu kültürel ve politik şartlar altında Arnavutların tamamen asimile edilme tehlikelerinin büyük olduğu ve bu asimilasyon sürecinin oldukça ilerlemiş olduğu açıkça bilinmektedir.¹⁹⁹ Osmanlı fethi ile birlikte İslam dinini seçen Arnavutlar, Balkanlardaki öteki topluluklardan farklılaştırma sürecine girmiştir.²⁰⁰

Osmanlı Devleti'nin getirdiği devşirme geleneği, yeni düzenin kurucuları ile yerli yönetici kesimin ilişkilerini güçlendirmiştir. Bu sayede, yerli yönetici kesim kendi yönettiği topraklara hükmetmeye devam etmiş, ayrıca devlet kurumlarında da önemli

¹⁹⁷ **Historia e Popullit Shqiptar I**, [Arnavut Halkının Tarihi], Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë, 2002, s. 377.

¹⁹⁸ Slav kökenli yer isimleri Arnavutluk'un güneyinde bugün hala mevcuttur. Arnavutluk'un güneyinde Yunan Kilisesinin dışında Osmanlı döneminde ve sonrasında Ortodoks-Slav etkisi olmamıştı. Arnavut isim ve yer isimlerinin Osmanlı öncesindeki durumu için Bkz. Orta ve Güney Arnavutluk'u kapsayan çalışma, **Hicri 835 Tarihli, Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Metni girişi ile hazırlayan: Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1987. Kuzey Arnavutluk için: **Defteri i Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485**, Akademia e Shkencave e RPS së Shqipërisë, Instituti i Historisë, Haz. Selami Pulaha, Tiranë, 1974.

¹⁹⁹ Kaleshi, **a.g.m.**, s. 180.

²⁰⁰ Muhamet Pirraku, "Kultura Kombëtare Shqiptare", [Arnavut Millî Kültürü], **İnstituti Albanologjik**, Prishtinë, 1989, s. 84.

mevkilere sahip olmuştur. Bu süreç, yerel toplulukların sisteme dâhil edilme potansiyelini kullanmak, aynı zamanda toplumsal katılım olarak yeni nesiller üzerinde mevcut kültürün sürekliliğini sağlamak adına büyük bir etkide bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde bu sistem yüksek bir fayda sağlamaktaydı. Devşirme ve Yeniçeri sistemi olarak bilinen bu sistemle, küçük yaştaki çocuklar ya fethedilen topraklarda yaşayan halktan vergi olarak toplanır ya da köle edinilir ve sonra muntazam bir biçimde savaş ya da idarî görevler için eğitilir ve ailelerinden tümüyle koparılıp, devleti ailesi olarak benimsemiş olurlardı.²⁰¹ Bu sistemin içinde devletin yeni fethettiği bölgelerden bu ferdleri kendi topluluklarından talim ve terbiye amaçlı alması ile bu sürecin gelişimi sürüyordu. Osmanlı yeniçeri geleneğinin içinde de bu sistem mevcut yapının sürekliliğini sağlamak ve yeni toplulukların bütünleşme sürecini tamamlamak için başvurulan bir vasıta olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁰²

Fethedilmiş topraklardaki toplulukların Osmanlı sistemiyle bütünleşme sürecini hızlandıran diğer bir etken olarak bu toplulukların İslam'ı kabul etmeleri, ayrıca değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Bu dinin kabulü üstün ve hâkim topluluğun üyeliğine sahip olmak demektir. Çeşitli toplulukların bulunduğu bölgeler içinde bu, önemli bir konuma sahip olmak anlamına da gelmekteydi. Bu süreç ve gelişmelerin kapsamında tarihte iz bırakan önemli Osmanlı şahsiyetlerinden bir kısmının Arnavut olmaları, onların sisteme uyumunu ispatlamaktadır. Aynı zamanda bu, Osmanlı Devleti'nin kurum ve yönetim metodlarının işleyişini görmek açısından, çok önemli bir veriyi oluşturmaktadır. İslam'ın kozmopolit ruhuna tamamen riayet eden Osmanlı Devleti'nde bir müslümana, sadrazamlık makamına kadar varan en yüksek devlet mansıbının açık olması gayet doğaldır.²⁰³ Böylece topluluklar arasındaki farklılıkların dinî kimlik yoluyla birleştikleri ve bu kimlik ve aidiyet sayesinde rahatlıkla yönetici konumuna gelebildikleri görülmektedir. Toplumsal piramidin üst kısmını oluşturan Arnavut asilleri, İslam dinine geçiş sürecini yaşayanlar arasında ilk kesim oldular.

²⁰¹ Gellner, **a.g.e.**, s. 106.

²⁰² Gellner, **a.g.e.**, s. 87.

²⁰³ Kaleshi, **a.g.m.**, s. 189

Osmanlı hâkimiyetinin ilk on yıllarında İslamlaşan Arnavut feodal eliti, İslamlaşmış Arnavut halkının başlangıç grubunu oluşturdu.²⁰⁴

Osmanlı sistemine dâhil olan Arnavut elitlerin kimliği, aynı zamanda Osmanlı'nın öngördüğü değerler sistemine de ait oluyordu. Bu değerlerin başlıca temellerinden biri İslam olduğundan, elitlerin bu inancı kabullenışı, ardından geniş toplumsal kitlelerin de bu inancı paylaşmasını sağlıyordu. Osmanlı Devleti, Balkanlardaki düzenin sürekliliğini yerel yönetici kesimden yararlanarak sağlamaya başlamıştır. Bununla birlikte yeni düzende idarî yöntemlerin yanı sıra kültürel parçası da olan İslam dini, yapısal öğeleriyle yerel yönetici kesim tarafından benimsendi ve devamlılığını sağlayabildi. Bunun da yerel yöneticiler tarafından kabul görmesinde önemli nedenler vardır. Bunların arasında toplumsal ve ekonomik çıkarların yer aldıkları bilinmektedir. Fakat klasik milliyetçi görüşe uyup, Balkanlarda İslamlaşmanın ana etkenini *cizye* ve İslam'a dönmek için uygulanan bir *zorbalık* olarak göstermek, tarihî açıdan inandırıcı olmaz.²⁰⁵ Bunun kanıtı da, Balkanlarda İslamlaşmayan nüfus sayısının, İslamlaşan nüfusa göre Osmanlı dönemi boyunca, öncesinde ve sonrasında her zaman daha büyük olmasıdır.

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti, güçlü bir devlet olarak Balkanlara girdiğinde Arnavutlar, bu İslam devletinin gücünü tanımak durumu ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun için, Arnavut ve Bosna halkı İslamiyet'i seçmekte zorunlu olmasa da, tercihini İslamlaşmak yönünde kullanarak, bu güçlü devlet içindeki yerlerini alıp, kısa sürede onunla bütünleşerek sağlamlaştırmışlardır.²⁰⁶ Geniş kitlelerin İslam inancını kabulünde, kentleşmenin yanı sıra Osmanlı'nın sağladığı toplumsal istikrar ve ekonomik gelişmelerin de etkisine bakmak gerekir. Arnavut kentlerin merkezleşme ve gelişme tarihlerinin, XV. ve XVI. yüzyıllara tekabül etmesi bunun bir göstergesidir. Yeni düzende Arnavut asillerinden oluşan bir elit kesiminin doğması, Osmanlı sisteminin ve İslam dininin sürdürücüsü olan bu sınıfın ortaya çıkmasıyla birlikte, yerlilik hissiyatının

²⁰⁴ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 587.

²⁰⁵ Balkan ülkelerinin marksist tarihçileri Osmanlı dönemini geri kalmışlığın ve zorbalığın dönemi olarak nitelendirmişlerdir. Arnavut tarih yazımı da 1990'lı yılların sonuna kadar bu görüşle aynı izlenimde bulunmuştur. Bu konudaki çalışmalar için bkz. Dritan Egro, "Arnavutlukta Osmanlı Çalışmaları" **Kongreye Sunulan Bildiriler**, XIII. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 370.

²⁰⁶ Nuray Bozbora, **a.g.e.**, s. 69.

da güçlenmesine neden olmuştur.²⁰⁷ Bu elit kesimin, kendi bölgelerinde kurdukları kentsel yapıların yanı sıra destekledikleri toplumsal ve kültürel faaliyetler ile bir bütünlük içerisinde Osmanlı medeniyetinin taşıyıcısı ve sürdürücüsü durumuna geldikleri görülmektedir. Medreseler, kütüphaneler, camiler ve tekkelerin yanı sıra birçok ticarî ve iktisadî yapıların banî ve tesisçileri yine Arnavut soyluları idi.²⁰⁸ İslam dininin Arnavut kitlelere ulaşması büyük ölçüde belli başlı şehirlerde gerçekleşmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesiyle Arnavut şehirleri yeni siyasî sistemin idarî, ekonomik ve kültürel merkezleri olarak işlemeye başladılar. Toplumsal ve ekonomik roller çerçevesinde şehirlerde yerleşen idarî ve askerî personel çokluğunun dışında, İslam uleması ve inanç kurumlarının da hızlı bir biçimde bölgede çoğaldığı görüldü.²⁰⁹

İslam dininin gündelik pratiklerinin yanısıra, İslamî düşünce de muhtelif biçimleriyle toplumsal yaşama girip, yayılmıştı. Böylece dinî-kültürel çeşitlilik açısından değinilmesi gereken bir husus olarak, Arnavutların tasavvuf geleneği içinde Sünnî tarikatlar yaygınlığının da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Tasavvuf geleneğinin yayılmasında başlıca katkıları olan Halvetî, Kadirî, Rufaî, Bektaşî ve Sadi tarikatları, ilerleyen yüzyıllar içinde bu toplumda kültürel çeşitliliğin simgesi ve bu toplumun ayrılmaz unsurları olmuşlardır.²¹⁰ Ayrıca, *Vaka-yı Hayriye*'den sonra Bektaşîlik, Arnavutluk'ta kendine geniş bir yayılma imkânı bulmuştur. Böylelikle Bektaşîler, merkezî kurumlar ile olan husumetleri derinleşirken, Arnavut milliyetçi hareketinde de büyük bir rolü üstlenmişlerdir.²¹¹

Osmanlı öncesinde çoğunlukla hristiyan inancına sahip olan Arnavutların, komşu Balkan halkları gibi millî bir kilisesi bulunmuyordu. İki evrensel hristiyan kilisenin sınırında yaşayan Arnavutlar, bu iki anlayışı benimsedikleri gibi, Katolik kısmı Roma

²⁰⁷ Alexandre Popovic, **İslamizmi Ballkanik**, [Balkanlarda İslam], Shtëpia Botuese Dituria, Tiranë, 2006, s. 24. Ayrıca bkz. Arnavut topluluğunun İslamlaşma sürecinin incelemesini içeren diğer bir eser; **Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët**, Kryesia E Bashkësisë Islame Të Kosovës, Haz. Muhamet Pirraku, Prishtinë, 1995.

²⁰⁸ Nehat Krasniqi, "Osmanlı Dönemi Arnavut Topraklarında İslam Kültür Ve Medeniyetinin Gelişmesinde Arnavut Seçkinlerin Etkisi", **Arşiv Dünyası Dergisi**, S. 10, İstanbul, 2007, s. 91.

²⁰⁹ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 589.

²¹⁰ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s.593.

²¹¹ Nathalie Clayer, **a.g.m.**, s. 59-61; Bilmez Bülent Can, **a.g.m.**, s. 38-40.

Katolik Kilisesi'nin yönetiminde, Ortodoks kısmı ise, Bizans İstanbul Kilisesi'nin hâkimiyeti altındaydı. Aynı zamanda İpek ve Ohri müstakil kiliselerinin önemli denebilecek cemaatleri bulunuyordu. Katoliklerin dinî ve idarî konularında Batı Kilisesi etkisini sürdürürken, Türklerin Bizans'ı ele geçirmesinin sonrasında oluşan yeni hâkimiyetin altında dinî uygulamaların serbestliği Arnavutların tercihine bırakılmıştır. Ayrıca birçok örnekle gösterilebileceği gibi, Osmanlı'nın onardığı ve faal hale getirdiği kiliseler de olmuştur.²¹² Osmanlı Devleti'nin, Balkanlarda epeyce hristiyan uyruklu tebası vardı. Bu Hıristiyan kitleleri devletin yanında tutmak ihtiyacını muhakkak hissetmişlerdir. Bilindiği gibi yalnız kilise örgütlerini değil, aynı zamanda fetih öncesi bu azınlıkların adetlerini, vergilerini ve yerel kurumlarını da korumuşlardır. Osmanlı Devleti'nin yerel lider kesimi ile ilişkisi savaş mücadelesi vermekten çok onların konumlarını tanıyan uzlaşmacı bir siyasetten yana olmuştur.²¹³

Hristiyan inancı Arnavutlar arasında Katolik ve Ortodoks mezhepleriyle yer alırken Katolik Kilisesinin Latince liturjisinin halk tarafından anlaşılması ve Kilise kurumlarının ciddi bir düzensizlik içinde olması, rahip eksikliği ve rahiplerin düşük eğitim seviyesi Katolikliğin nüfuz alanının daralmasına sebep olmuştur.²¹⁴ Katolik rahibi olan Gjon Buzuku Arnavutça din ve edebiyatın eksikliğini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Ben, Benedikt Buzuk’un oğlu, Don Gjoni, dilimizde Kutsal Kitaplardan anlaşılan metinlerin olmayışını hatırlayarak ve halkımıza olan sevgisinden esinlenerek, hâkim düşüncelerimize bildiğim kadarıyla açıklık getirmek ve Tanrı'nun yüceliğini, kudretini ve rahmetini hatırlayıp bütün kalbimle Onu sevme çabasında bulundum.”*²¹⁵

Fransa ve Avusturya gibi devletlerin himayeci siyasetleriyle Arnavut katolik hristiyan toplulukları dikkate alınmaya başlanmıştır. Devletlerarası ilişkilerin belirlediği ölçüde Osmanlı Devleti ve bu devletler ile arasındaki ilişki söz konusu topluluğun etkileşimini hızlandırmıştır. 1615 yılında Viyana yönetimi, Osmanlı Devleti'nden, katoliklerin kilise kurmasına ve serbestçe ayinlerini yapabilmesine izin veren bir berat

²¹² **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk**, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008.

²¹³ İnalçık, **a.g.e.**, s. 42.

²¹⁴ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 602.

²¹⁵ Dhimitër S.Shuteriqi, **Antologjia e Letërsisë Shqipe**, [Arnavut Edebiyat Antolojisi], Tiranë 1965, s. 9.

elde etmesine yardımcı olmuştu.²¹⁶ Buna rağmen hristiyan katolikliğin nüfuzu daralma sürecine girmiştir. Bunun nedenleri arasında, İslam dininin yayılışı başta gelmekle birlikte, Osmanlı öncesinde ve sonrasında uzun süre ortodoks anlayışı ile yaşanan hristiyanlık-içi rekabetin payı da oldukça büyüktür.

Arnavut coğrafyasında Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesinin ardından, iki kilise arasındaki ilişkiler birbirlerini zayıflatacak şekilde etki alanlarını genişletme ve cemaatlerini arttırma yönündeydi.²¹⁷ Diğer taraftan Ortodokslar, Osmanlı Sultanı Fatih II. Mehmet tarafından kurulan *Millet Sistemi*'nin parçası konumundaydı. İstanbul'da kurulan Fener Rum Patrikhanesi'nin, Balkanların ortodoks mezhebine sahip olan tüm topluluklar üzerinde yetkisi vardı. İstanbul Patrikhanesi, Balkanlar'ın tüm ortodoks topluluklarının (bu arada Arnavut topluluğunu da içererek) yönetim merkezi ve en yüksek ortodoks dinî otoritesini temsil ediyordu.²¹⁸

Hristiyanlık inancını paylaşan Arnavutlar, dinî hayatlarında Slav ve Helen dilinde, kiliselerde yapılan dinî vaazların etkisinden dolayı gelişebilecek Arnavutça dini bir edebiyat eksikliği hissetmiş, bu iki ortodoks kültürel geleneğin ortasında kalmıştır. Arnavut topluluğu arasında dinî içerikli herhangi bir Arnavutça yazının geniş kullanımı bulunmamaktaydı. Liturji kapsamında gelişen Latin harfleriyle Arnavutça bir edebiyatın filizlerini ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda görmekteyiz. Bu da Osmanlı'nın yerleştiği döneme denk gelmekteydi. Bu tarih bir dilin yazılı tarihini değerlendirmek açısından oldukça geç bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca, Osmanlı öncesinde Arnavut prens, yerel yönetici ve asillerinin kendi aralarındaki yazışmalarda kullandıkları dilin, Slav dilleri olması önceden söz ettiğimiz asimilasyon durumunun ispatıdır. Bunu millî hissiyatın dile bağımlı olmadığı bir döneme konumlandırırsak çok önemli bir yanı bulunmamakla birlikte, dilin ne zamandan beri millî bilincin oluşmasında rol oynadığı sorusunun önemi ortaya çıkar. Osmanlı öncesi dönemde Slav ve Helen kültürlerinin dili, eğitim ve dinî edebiyatlarının

²¹⁶ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 147.

²¹⁷ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 599.

²¹⁸ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 604.

önemli bir parçasıydı. Ayrıca, Slav-Sırp devleti, hâkimiyetini sürdürmek amacıyla sürekli kendi dilini kullanma çabasındaydı.²¹⁹ Osmanlı öncesi dönemde, Balkanlarda yaşayan etnik topluluklar arasında etkileşimin kaçınılmaz olduğunu düşündüğümüzde, dinî ayin ve idarî işlemler için Slav dilinin Arnavutlar tarafından da kullanılmak zorunda olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Slav dilinin kullanımı, etnik bir dilden çok, toplumsal nedenlerden ötürü kullanılan bir araç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Balkanlar'daki etnik topluluklar arasındaki etkileşim Osmanlı hakimiyeti öncesinde mevcut olduğu gibi, benzer etkileşimler Osmanlı döneminde de görülmüştür. Balkanların genelinde bu süreç kendini göstermiş ve devletin küçük, büyük tüm şehirlerinde kozmopolit yapı gelişmiştir. Şehirlerde farklı etnik kökenli grupların gelişen ortak yaşam özellikleri bunun en güzel örneğini oluşturmaktaydı. İslam ve Hıristiyan kültürleri şehirlerde iç içe oturuyor, Batılı gezginlerce bu “doğulu” bir karakter olarak aktarılıyordu. Daha doğru bir ifadeyle, âdet ve gelenekleri birbirine karışmış olarak bir Balkan kültürü doğmuştu. Bu durum da doğrudan doğruya dinle ilgili olmayan alanlarda bir üst kültürü hâkim kılıyordu. XIX. yüzyıla kadar Belgratlı Sırp kadınlar çarşaf giyiyor, kocaları da sarık giyip nargile içiyorlardı. 1829 yılında bile, Vuk Karadziç şöyle yazabiliyordu: “*Sırplar tamamen köylüydüler. Bazı Sırplar şehirde yaşadıklarından dolayı “varoşani” (şehirli) adını almışlardı. Türk kıyafeti giyiyor ve Türk adetlerine göre yaşıyorlardı.*”²²⁰ Böylelikle, Osmanlı Devleti, tebaasının farklı bir dine mensupluğunu değer saymakla birlikte yaydığı medeniyetin, dinî ve etnik farklılıklarına rağmen, tüm Balkanlı etnik topluluklar tarafından kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Balkanlarda milliyetçilik XIX. yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen Arnavutların kendi içinde Osmanlı hakimiyetinin başlamasından itibaren yerli etkinlik, yerlilik duygusu hep var olmuştur. Milli duygular ön plana çıkmamış olsa da bir aidiyet duygusu silinmemiştir. İlber Ortaylı bunun temellerinin Balkanların kendisinde aranmasını belirtirken şöyle bahseder: “*Balkanlar milliyetçilik ve etnik münafaret için biçilmiş bir kaftandır. Balkan halklarının kabilevî yapısı vardır / etnik bağlar canlıdır/Batı'dan*

²¹⁹ Kaleshi, a.g.m., s. 182; Feraj, a.g.e., s. 40.

²²⁰ Castellan, a.g.e., s. 148.

*kopuktur ve aynı zamanda Batı'nın içindedir. İmperium olgusuna Kuzeybatı Avrupa'dan daha önce girmiş ve (Roma-Bizans) bu imparatorluğun içinde etnik oluşumun sert çizgilerine, yani tarihin bilincine sahip olmuşlardır”.*²²¹

Balkanlar'da milliyetçilik cereyanları başlamadan da bir aidiyet bilincinden bahsetmek mümkündür. Ortodoks kiliselerinin Slav ve Helen kültürleri ile bütünleştirilmesi ve bölgesel yetki alanlarına ayrılması bile bölgeselliğe ve dile bağlılığın önem kazanmasında etkili olmuştur. Bu anlayış diğer etnik topluluklar için de geçerliydi. Zaten Osmanlı idaresinin gelişinden sonra bu toplulukların kendi âdet ve gelenekleriyle yaşamlarını sürdürme imkânı vardı, bu esnada kendi toplumsal düzen ve kültürlerini devam ettirme imkânı buldular. Bu yeni idarenin geliştirdiği ortam etnik grupların oluşmasına ve farklılığın artırılmasına fırsat da doğurdu. Kemal Karpat Balkanlarda milletlerin Osmanlı yönetimi altındaki korunmasını şöyle ifade eder: *“Farklı topluluklar farklı diller konuşuyorlardı, kendi âdetleri vardı ve Osmanlılar bunları değiştirmek için herhangi bir çaba sarf etmiyordu. Çeşitli farklı cemaatler, temel olarak eskiden olduğu gibi yaşamaya devam etti, fakat millet sistemi altında dinsel bilinç güçlenip başlıca kimlik haline gelirken, dil ve kültür farklılıkları ile dil ve kültürlerin sağladığı özel kimlik evrensel dinsel kimliğe karıştı.”*²²² .

Arnavut toplumu, diğer Slav ve Helen toplumlarından dil ve kültür özellikleri bakımından farklı bir karakteri barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin gelişi ve İslam'ın kabulü ile bu farklılıklar artmıştır. Bugünün anlayışıyla, bu dönemin millî kimlik kavramı anlayışı da farklı özellikler taşımaktaydı. Kolektif özel kimlik kavramı ile döneme ait nitelendirebileceğimiz kimlik, bir grubun ismi veya aynı bölgesel kökenlerden gelen kimliğin başlıca unsurlarını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Buradaki bağlılığı kazandıran unsurlar, gruplar arasında akrabalık ilişkileri ve yaşadıkları köy, kasaba ve şehirlerden doğan kimlik ve bağlılık bilinciydi. Balkanlarda, Arnavutların dışında Slav kökenli topluluklar, bu bağlılığa dinsel öğeyi de ekleyerek, kimliklerini evrenselliğe taşımışlardı. Bu bakımdan zaman içinde devlet yapısı oluşturmakta daha

²²¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik”, **XIII Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1999, s. 24.

²²² Kemal Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 17.

başarılı olmuş ve öteki topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmaları belli ölçüde netlik kazanmıştır. Bu durumun yanı sıra, Rum-Arnavut ve Slav-Arnavut ortak yaşamı, Slav ya da Yunan diliyle konuşup anlaşabilen bir Arnavut kesim de yaratmıştır. Ancak, bunlar, büyük ölçüde kültürel kimliklerini yitirmiş bir Arnavut kesim olarak tanımlanabilir.²²³

Diğer taraftan kabile anlayışına bağlı olan Arnavutlar, Hıristiyanlık ile temasları eski olmasına rağmen, politeizm anlayışını da yaygın biçimde muhafaza etmekteydiler. Bu toplumun çoğunluğu, kentsel bölgelerin dışında, dağlık bölgelerde yaşayarak toplumsal örgütlenme biçimlerini de kabile düzeni içerisinde muhafaza ediyorlardı. Arnavutların “esnek” bir dinsel çizgide olmalarının bir nedeni de, sahip oldukları bu kabile kültürüdür. Doğa ile iç içe yaşayan bu kabilelerin kültürü de gerçekçi bir anlayışı temsil eder. Onların gözünde güçlü olan tek şey, tüm ihtiyaçlarına cevap veren doğadır. En iyi korunma yerleri, dağların yüksek tepeleri, tek savunma araçları ise silahtır. Kabile içi dayanışma geleneği bile, aynı kandan gelmiş olmak gibi “biyolojik” bir temele dayandırılmaktadır. Bu nedenle aile ve kabile, onların gözünde, korunup gözetilmesi gereken en yüce kurumdur. Her kabile topluluğunda saygı ve itaat gören tek kişi, kabile reisidir. Saygı gören tek hukuk düzeni kabileler arası kan-davasası geleneğini meşru kılan Lek Dukagjini’nin Kanunu’dur.²²⁴ Bu örgütlenme biçimi Arnavutların, ön-millî düzeninin en çarpıcı örneğini oluşturmuştur. Osmanlılar, bu kabilelere geniş özerklik ve haklar tanıyarak oluşumlarını daha da güçlendirilmelerini sağlamıştır. Yeni düzen ile barış içinde yaşamalarına ve aynı zamanda sistemle bütünleşmelerine imkân sağladığı için söz konusu kabile yapısı, varlığını tehdit eden büyük bir sorun yaşamamıştır.

Arnavut kabileleri, çeşitli kaynaklarda, medenîleşmemiş topluluk olarak dağlı ve vahşi olarak tanımlanıyordu. Her ne kadar bu kabilelere sultan özerklik vermiş ise de, en küçük fırsatını bulduklarında huzursuzluklarını ayaklanmaya çeviriyorlardı. Ayrıca Osmanlı’da gözlenen farklı ve önemli bir olgu, kabileler arası istişareye imkân

²²³ Bozbora, **a.g.e.**, s. 37.

²²⁴ Lek Dukagjii Arnavutluk topraklarında Kuzey bölgesinde bir kabile reisidir. Kendi çıkardıkları kanunlar Kuzey bölgesi’nin “anayasa”ıdır. Bkz: Bozbora, **A.y.**

sağlarken, bu yol zamanla genişleyecek ve Osmanlı'ya karşı ayaklanmaların çıkmasında, kabileciliğin ötesine geçen bir bilincin oluştuğu görülecektir.²²⁵

Osmanlı ile ilk karşılıklı münasebetlerde, Arnavut prensleri kendi egemenliklerini korumak için Osmanlı'ya karşı savaşlarında yerel toplulukları seferber edebilmişlerdir. Papalık ve diğer Avrupa güçleri tarafından hristiyanlığın koruyucuları olarak nitelendirilen Arnavutlar, Osmanlı'ya karşı bir tutum sergilerken, aidiyetlerini hristiyanlığa bağlamak durumunda kalmışlardır. Ayrıca Arnavut topluluğu içinde bölgesel, dilsel ve dinsel ortak aidiyetlerin izlerini görmek mümkündür. Yine bunlar, dinsel içerikli hayat biçiminde, yaşadıkları yurt sevgisinde, kent hayatının benzerliklerinde, kendi topraklarına bağlılıklarında ve akrabalık duygularını birleştikleri yerde kolektif kültürel kimliğin birer parçasını oluşturmuşlardır.²²⁶ XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı karşısında savaşan yerel beylikler hafif içerikleriyle olsa da kendi aidiyet, kültür ve geleneklerini korumaya çalışmış, kendi egemenlikleri için savaşmışlardır. Özellikle Gjergj Kastrioti – İskender Bey önderliğinde savaşan Arnavutlar, otuz beş yıl boyunca Arnavutluk'un önemli yerlerini ellerinde tutabilmişlerdir.²²⁷ İskender Bey Yerel beylikler ile ittifak kurarak Karadağ ve Sırbistan prenslerinin desteğini kazanmış aynı zamanda Yanoş Hunyadi, Napoli Kralı ve Papa ile sıkı ilişkilerde bulunmuştur. Bu savaşçının yaşamını anlatan bir kitap, XVI. yüzyılda yayınlanmış ve Latince'den birçok Avrupa diline tercüme edilmiştir. “*Skënderbe'un Yaptıkları ve Hayatı*“ adlı bu eseri yazan Marin Barleti, kitabında Arnavutların yaşadığı coğrafyaya özlem ve aidiyet konusu ile bir millî bilincinin izlerini açıkça vermektedir: “*Vatanımıza karşı görevinizi yapmalısınız, hiçbir zaman vatan uğruna çok kan döküldüğünü, çok savaşıldığını düşünmememiz gerekir, çünkü vatan sevgisi her türlü diğer sevginin önüne geçmektedir.*”²²⁸

İskender Bey'in ölümünden sonra Osmanlı Devleti elde edemediği yerleri alabilmiştir. Önemli yerler olan Kruya (Akçahisar) ve İşkodra şehir kaleleri alındığı gibi,

²²⁵ 1870'li yılların sonlarında Mirditalı Preng Bib Doda isimli kişinin etrafında toplanan Arnavut kabileleri Osmanlı'ya karşı bir tutum sergilemişlerdir. Bozbor, **a.g.e.**, s. 200; Clayer, **a.g.e.**, s. 60.

²²⁶ **Historia e Popullit Shqiptar I**, s. 425.

²²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, **T.T.K.**, Ankara, s. 54.

²²⁸ **Historia e Letërsisë Shqiptare**, s. 27.

diğer ehemmiyetli kaleler ve şehirlere de güçlerini yerleştirmiştir. Bu dönemde Arnavutluk, Osmanlı hâkimiyetinin altına girmiştir.²²⁹

Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesinden sonra İskender Bey'in ailesi Napoli'ye geçerek, sonrasında diğer Arnavut ailelerine örnek teşkil edecek şekilde Güney İtalya'ya göç yolunu açmıştır. Arnavutlar arasında yeni düzende kendilerini bulamayanların veya Osmanlı'ya karşı savaşımların çoğunun fethin ertesinde göç ettikleri görülmüştür.²³⁰

Osmanlı Devleti fethettiği yeni topraklardaki beyliklerin yöneticilerini Osmanlı merkezine bağlayan *tımar* sistemi aracılığıyla, vergileri ve askerî gereksinimlerini karşılamakta ve onların kendi beyliklerini de meşrulaştırmaktaydı. Bu Arnavutluk içerisinde de yaygın bir yöntem olmuştur. Osmanlılar Anadolu'da yayıldıkları topraklarda tımar sahiplerini genellikle değiştirmemişler ve Rumeli topraklarını ele geçirdikçe, oraları da tımar sistemine dâhil etmişlerdir. Balkanlar'ın tüm yerli büyük toprak sahipleri, aynı zamanda yönetici olarak toplumsal hiyerarşi içerisinde mevkilerini koruyarak Osmanlılar ile işbirliğinde bulunmuşlardır. Bu yeni fatihlerle işbirliği yapan Rum, Sırp, Bulgar ve Arnavut askerî sınıf mensupları çoğu zaman eskiden sahip oldukları imtiyazları aynen koruyarak, Hıristiyan tımar sahipleri olarak Osmanlı askerî sınıfıyla bütünleşmiştir.²³¹ Bu süreç Arnavut beylikleri için de geçerli olup genelde Arnavutların Osmanlı sistemiyle uyum sağlamalarında büyük rol oynamıştır.²³² Bu sisteme dâhil olma süreci, Arnavutlara dünya kapılarını açmış ve beş asır boyunca Arnavut olan birçok şahsın önemli mevkilerde bulunmaları, önemli vazifelerin başında yer almaları imkânlarını sağlamıştır.

²²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 72; *Historia e Popullit Shqiptar I*, s. 470.

²³⁰ İtalya yarımadasında bulunan krallıklar ile ilişkilerde bulunan Arnavut prens ve önderleri Arnavutluk'taki Osmanlı Sistemi'nin yerleşmesinden sonra bazıları topluca Güney İtalya'ya (Sicilia ve Calabria) göç etmişlerdir. Bu sürecin gelişmesiyle beraber Arnavut halkının önemli bir sayısı için göç süreci başlamıştır. Bu Arnavutların varisleri XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Arnavut millî edebiyatının öncüleri olmuşlardır. Aynı zamanda Arnavut millî bilincinin oluşmasında önemli rol oynayacaklardır. Bu durum Arnavut kaynaklarında *Arbëreshët e Italisë* namıyla zikredilmektedirler. Mehmed Ali Ayni, **Milliyetçilik**, Peva Yayınları, İstanbul, 1997, s. 251.

²³¹ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", **Fatih ve İstanbul**, c.1, S.2, İstanbul 1953, s. 154; Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 182.

²³² Arnavutluk için konuya ilişkin önemli bir çalışma sunan ve bunu hazırlayan: Halil İnalçık, **Hicri 835 Tarihi, Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, T.T.K Basımevi, 2.Baskı, Ankara 1987.

Bununla beraber, daha önce de belirttiğimiz gibi, Arnavut topraklarında Osmanlı medeniyetinin yayılışı XVI. ve XVII. yüzyıllara tekabül etmektedir. Ehemmiyetli görünen diğer bir süreç, bu medeniyetin Balkanlarda konumlandırılmasıyla birlikte yerli bir aristokrasinin de gelişmiş olmasıdır. Bunların zamanla devletin merkezinde hizmetlerde bulunmaları sistemin diğer halkalarının tamamlandığına işarettir.

Osmanlı tarihinde iz bırakan şahıslardan önemli bir kısmının Arnavut olması şaşırtıcı bir durum değildir. Osmanlı tarihinin erken ve hatta geç dönemlerinde bile Arnavutlar çeşitli ve mühim görevlerde yer almışlardır. Arnavutların, bugün en büyük millî kahramanları olarak kabul ettiği birçok ismin, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna katkılarının olması, buna güzel bir örnektir. İskender Bey de Osmanlılara karşı savaşmış ise de, Osmanlı ordusunda Yeniçeri olarak önemli fütuhatlarda yer almıştır.²³³ Osmanlı Devleti'nin sadrazamlık makamında da yirmiden fazla Arnavut asıllı devlet adamı bulunmuştur. Arnavutlar vezirlik makamlarında ve diğer devlet kademelerinde birçok önemli makamda görev almışlardır. Yemen fatihi Koca Sinan Paşa gibi birçok amir, bilimde Hasan Tahsin Hoca ve edebiyatta Mehmet Akif gibi değerli isimler yetişmiştir. Elbette bu bütünleşmenin en çarpıcı örneklerinden biri de Şemseddin Sami'dir. Bu örnekler, Arnavut topluluğun diğer Osmanlı unsurları ile önemli bir ortak tarihinin olduğunu ve aralarında karşılıklı münasebetlerin uzun bir dönem gayet sağlıklı bir şekilde yaşadığını göstermektedir.

Şemseddin Sami ve Osmanlı'ya hizmet vermiş diğer şahsiyetlerin aidiyet ve millî anlayışları dışlayıcı olmamakla birlikte, Arnavut ve Osmanlı olmaları, bütünleştirici bir aidiyet ile evrensel bir kimliğin örnekleri olmuştur. Şemseddin Sami'nin hayatında iki millî aidiyetin de kalıcı olduğu söylenebilir. Bunlardan biri Osmanlı Devleti'ne ait (vatan-ı umumi), diğeri de Arnavutluk (vatan-ı hususi)'dir.²³⁴ Böylece Arnavutların, kendi mevcudiyetlerini Osmanlı'da koruduklarını, kendilerine ilişkin kimi hususları dile getirmek istediklerinde bunları yaptıklarını ve elbette devletin kozmopolit yapısına önemli bir katkıda bulduklarını görüyoruz. Bunu Osmanlı Devleti'nin ve Arnavutların

²³³ Shyqri Nimani, **Arnaut-Artistët Shqiptarë në Perandorinë Osmane**, Libri Shkollor, Prishtinë, 2003.

²³⁴ George W. Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 15, No.4, 1983 s. 7.

olumlu ilişkilerde buldukları ilk dönemlerden itibaren görmek mümkündür. Bu kuvvetli bağların, Türk hâkimiyetinin son dönemine kadar sürdüğünü de söylemek gerekir.

Şemsettin Sami'ye göre; Osmanlı'da Arnavut olmak cesur, yiğit ve sözünde duran mert insan demektir. Bu sıfatlar, aynı zamanda Arnavutların, İslam ve Türk dünyasının değer verdiği vasıfları taşıdığı anlamına da geliyordu.²³⁵ Osmanlı Devleti, Arnavutların kendilerinde bulunduğu inandıkları ve Türklere kendilerini tanıttıkları özelliklerini göstermeleri için hayli uygun bir ortam sunuyordu. Osmanlı'da Yeniçeri olarak görev yapan ve şairliğiyle meşhur Dukaginzade Yahya Bey, XVI. yüzyılda şu beyitleri yazıyordu: “*Arnavud aslı olubtur aslım, Kılıcıyla dirilür heb neslim, Nola taife-i şir-efken, Kilsa şahin gibi taşlıkta vatan, Arnavud aslı olanda bu hüner, ana benzer ki ola taştta güher.*”²³⁶ Birkaç beyitten oluşan bu şiir Osmanlı'da topluluk kimliğinin ve aidiyet hissiyatının bireylerde nasıl bir medh kaynağı olduğunu göstermektedir. Sonraki dönemlerde Osmanlı edebiyatına bağlı olarak gelişen Arnavut edebiyatında da aynı anlamı karşılayan başka örnekler de görmek mümkündür.

Bu yöndeki diğer çalışmalarda da, edebiyat tarihçileri tarafından Divan geleneğinin bir parçası olarak nitelendirilmekle birlikte, içerdiği konularla yerel bir Arnavut ön-millî bilincinin tezahüründen de kaçınılmamıştır. Aşağıdaki mısralar Divan edebiyatı geleneğine ait olduğu gibi, geldiği yerin vatan bilincinin bir parçası olduğunu ortaya koyan ve doğduğu yerin doğal güzelliklerini aktaran İbrahim Nezimi, Arnavut edebiyatının en başta gelen isimlerinden biridir.²³⁷ Bir şiirinde Nezimi, diline olan sevgi ve muhabbetini şöyle aktarmaktadır:

“Ey Divan, Arnavutça kim konuştu Ayan etti Nezim.

Beyan, Arnavutça kim konuştu İnsan etti Nezim.

Bu dil harabe olmuştu Keder'de, hicabıyla çok.

Şahittir bu kitap Handan etti Nezim.

²³⁵ Sami Frashëri, **Shqipëria Ç'ka Qenë Ç'është E Ç'do Të Bëhetë**, [Arnavutluk Ne idi, Nedir, Ne olacak], Vepra II, Rilindja, Prishtinë, 1978. s. 34.

²³⁶ Robert Elsie, **Historia e Letërsisë Shqiptare**, [Arnavut Edebiyat Tarihi], Dukagjini, Pejë, 2001, s. 69.

²³⁷ Nezimi'nin Latin harfleriyle yayınlanmış olan Arnavutça divanı bu söylediklerimizi ispat etmektedir. Bkz. Abdullah Hamiti, **Nezim Frakulla dhe Divani i tij Shqip**, Logos-A, Prishtinë, 2009.

Ancak, dilemezsen dost, bu âşık bu dili konuşur.

Açık olmayan yolu bak meydan etti Nezim ”²³⁸.

Osmanlı alfabesi ile Arnavutça yazılan dinî içerikli metinlerin yanı sıra XVII. yüzyıldan itibaren divan edebiyatı temalarını içine alan bir Arnavutça divan edebiyatı da gelişmiştir.²³⁹ Arnavutça ve doğu dillerinde yazılan bu divanlar Osmanlı mirası olarak algılanmalıdır. Divan sahiplerinin yeni fetih olunmuş bir diyardan olmalarına rağmen, divanların içerdiği konularla kapsadığı özellikler ile Osmanlı coğrafyasının diğer taraflardaki temalara sahip olması ve benzerlikler göstermesi dikkat çekicidir. 1896 senesinde Arnavutluk’a Maliye Müfettişi olarak atanan Ali Emiri Efendi’nin, İşkodra ve diğer şehirlerde karşılaştığı divanlar için, “*O kadar sahibi -divan şairleri, o kadar metin sözler, o kadar içtimaî müşaareler gördüm ki, Arnavutların Osmanlı Edebiyatı hususunda memalik-i saire-i Osmaniye’den hiçbir fark olmayacak derecede terakki ettiklerine mütehayyir kaldım.*” dediği bilinmektedir.²⁴⁰ Edebiyatta gösterdikleri kabiliyet, Osmanlı Devleti’nin yönetiminde bulunmaları, askerî kesimde edindikleri başarılar ve tüm diğer toplumsal süreçlere katılmaları ile Arnavutlar, Osmanlı Devleti’nin doğal ve bütünleşmiş bir parçası olmuşlardır.

2.3. Arnavut Milliyetçiliğinin Oluşumu ve Buna Etki Eden Olaylar

Arnavut milliyetçiliği ilk olarak İtalya'daki Arnavut kolonisi mensupları arasında doğmuştur. Osmanlı rejimine karşı başkaldıran İskender Bey liderliğinde Arnavutlar bir isyan gerçekleştirdiler. Bu isyanın Osmanlı tarafından bastırılmasıyla Arnavut isyancılar

²³⁸ Dhimitër Shuteriqi, **Antologji e Letërsisë Shqipe**, Tiranë, 1965, s. 45. Metnin Arnavutçası: “*Divan, kush pat folurë shqip?, Ajan e bëri Nezimi. Bejan kush pat folurë shqip? Insan e bëri Nezimi, Kjo gjuhë qe bërë harap, në qeder, me shumë hixhap, shahit mjaft ky qitap, handan e bëri Nezimi, Vetëmë mos duash, o mik: këtë gjuhë flet ky ashik; shih udhënë që sqe açik, mejdan e bëri Nezimi*” şeklindedir.

²³⁹ Osmanlı alfabesi ile yazılan Arnavut divan edebiyatının derlemesi için bkz. **Poezia e Bejtexhinje**, [Beytecilerin Edebiyatı], Haz. Hajdar Salihu, Rilindja, Prishtinë, 1987; Mahmud Hysa, **Alamiada Shqiptare**, [Arnavut Alhamiyadosu] Logos-A, Shkup, 2000.

²⁴⁰ Hakan T. Karateke, **İşkodra Şairleri ve Ali Emiri’nin Diğer Eserleri**, Enderun Kitapevi, İstanbul, s. 72.

İtalya'nın Kalabriya bölgesine göç ettiler. İtalya'ya göç etmiş olan Arnavutlar milli adetlerini ve geleneklerini koruyarak kendi kolonilerini oluşturdular.

Osmanlı kurumlarında görevlendirilmiş olan Arnavutlar, devletin değişik konumlarına yerleşmişlerdir. Devletin dört bir yanına yerleştirildikleri halde hiç bir zaman memleketle bağlarını koparmayan Arnavut aydınları edebiyat üzerinde yoğunlaşarak Arnavut Milliyetçiliğine öncülük ettiler.²⁴¹ Bu aydınlar milliyetçilik hareketinin siyasi programını tasarladılar.²⁴² Arnavut ulusal bilincinin doğuşunda en büyük paya sahip Arnavut aydınlarından Jeronim de Rada İtalya'da, Arnavut edebiyatı, tarihi ve basını konusunda birçok ilke imza atarak önemli eserler vermiştir. Unutmamak gerekir ki Jeronim de Rada İtalya'daki Arnavut kolonisine ait bir şahsiyettir.

1836'da ilk eseri olan, "*Kënet e Milosaos*"u (Milosao'nun Şarkıları), Arber lehçesinde yazan, tarihi konularla uğraşmaya devam eden, İtalya'da ve Balkanlar'da esmekte olan milliyetçilik rüzgarlarından etkilenmiş olan De Rada, "*Serafina Topia*" başlıklı eserinde Arnavutların savaştı ve özgürlükçü geleneklerini öne çıkardı²⁴³. Arberlar, bu tür eserlerle Avrupa'da yaşayan bir milletin tarihi varlığını ispatlamaya çalışmışlardı. 1833-34 yıllarından itibaren Arnavut folkloru, dili ve edebiyatı ile ilgili çalışmalar yapan Rada, Napoli'de ilk Arnavut gazetesini yayınlamış, daha sonra tarih, edebiyat, sanat, dil ve politika alanında pek çok eser vermiştir. "*İskender Bey*" adlı şiirinde, Arnavutların Türklere karşı yaptığı mücadeleyi anlatan Rada, bu şekilde Arnavutların millî bilincini uyandırmaya çalışmıştır²⁴⁴.

İtalya dışında, Avrupa, Afrika ve Amerika'ya göç eden Arnavutlar siyasi ve iktisadi dernekler kurmuş, bu dernekler basın-yayın aracılığıyla Arnavut ulusçuluğunun kültürel ve siyasi anlamda gelişmesinde önemli rol oynamışlar, otonomi ve bağımsızlık konularını işlemişlerdir. Romanya, Bulgaristan, Mısır ve Amerika gibi ülkelerde

²⁴¹ Gazmend Shpuza, "Aspekte Nga Gjendja Ekonomike dhe Kulturore e Shqipërisë në Fillim të Shekullit XX" (XX.yüzyılda Arnavutluğun Kültürel Ve Ekonomik Durumu), **Shënime Historike**, Tiran 1977 nr.1, s. 103-104.

²⁴² Gazmend Shpuza, **a.g.e.**, s. 104.

²⁴³ **Historia e Popullit Shqiptar**, Vëllimi IV, Botimet Toena, Tiran 2002, s. 79.

²⁴⁴ **Historia e Popullit Shqiptar**, **a.y.**

Arnavut kolonilerine ait aydınların çalışmaları Arnavutlar arasında millî bilincin doğmasına ve gelişmesine yol açmıştır.

Romanya'da yaşayan ve 1821 yılında Tudor Vladimiresk isyanına katılan Naum Vekilharci, Arnavutluk'un geleceği ve Osmanlı Devleti'nden ayrılması ile ilgili faaliyetlerde bulundu. Naum, tuttuğu notlarda, "*kendini her zaman Arnavut olarak tanıtmış*" ve Osmanlı hâkimiyetinden çıkmak ve ilerlemek için kendi halkına sonsuz itimat ettiğinden söz etmiştir²⁴⁵. Naum Vekilharci, Romanya'da Arnavut alfabesini hazırlamış, Arnavut kültür derneği kurmuş, dil ve kültür konusunda çalışmalar ile Arnavut ulusçuluğunun doğuşunda önemli bir etki yaratmıştır. Vekilharci, yayınladığı eserler ve hazırladığı alfabe ile Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesini engelleyen Arnavutluk'ta uygulanan eğitim sistemine ve halk üzerindeki din etkisine işaret etmiştir. Arnavutları ümmet anlayışından farklı bir anlayışla ulusçu bir çizgiye yönlendirmiştir. Bozbor'a göre, "*Batı'daki ulusçu uyanış ve hareketlerden büyük ölçüde etkilenen Vekilharci, Arnavut ulusçuluğunun gelişmesinin önündeki en önemli engel olarak Osmanlı eğitim sistemindeki din tekelini görmüş, okullarda okutulan Yunanca, Latince ve Arapça'dan başka Arnavutça eğitim veren okulların açılması gereği üzerinde durmuştur. Ulusal kurtuluş hareketlerinin başarıya ulaşmasındaki birinci aşamayı kitlelerin eğitim yolu ile bilinçlendirilmesi, ikinci aşamayı silahlı mücadele olarak*"²⁴⁶ belirleyen Vekilharci, Arnavut ulusal hareketinin stratejisini de ortaya koymuş oluyordu. Kristo Fraşeri'ye göre, bu gelişmeler sonucunda Arnavut alfabesi ve Arnavutça eğitim konusunda ulusal bir bilinç uyanmaya başladı. Fraşeri buna "*Arnavut Rönesansı*" demektedir.²⁴⁷

Arnavut edebiyatı/folkloru üzerinde çalışmalar yapan Arnavut asıllı Romanya Prensesi Helena Gjika'nın, Romanya'da kurulan Arnavut 'Başkimi' derneğinde büyük katkısı vardır. Başkimi derneği, Arnavut alfabesi ile basılan gazeteler ve yayınlanmakta olan dergiler Arnavut ulusal hareketine öncülük etmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ **Historia e Popullit Shqiptar**, s. 127.

²⁴⁶ Nuray Bozbor'a, **a.g.e**, s. 160.

²⁴⁷ Kristo Fraşeri, **Lidhja e Prizrenit**, Botimet Toena, Tiran, 1997, s. 90.

²⁴⁸ **Historia e Popullit Shqiptar IV**, s. 122.

Mısır'a yerleşen Arnavut aydını Thimi Mitko, 1857 yılından itibaren Arnavut folkloru ile ilgilenmeye başlamış ve Arnavut halk şiirleri antolojisini hazırlamıştır. Eserini ancak Mısır'da basabilmiştir. Arnavutluğun bağımsızlığı görüşünü savunan Thimi Mitko, Arnavut ulusunun varlığının yok edilmeye çalışıldığını ve silahlı bir direnişe ihtiyaç olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca gelecekte kurulacak olan bağımsız Arnavutluk'un komşu devletleri ile iyi ilişkiler kurmasının şart olduğunu belirtmiştir.²⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin dışında faaliyet gösteren Arnavut yurtsever ve aydınlarının bu kültürel faaliyetlerinin yanı sıra, 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti dahilinde faaliyet gösteren Arnavut aydınları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat'ın eğitim alanında başlattığı yenileşme hareketleri ışığında İstanbul'da çok sayıda bilimsel, kültürel ve sosyal dernekler kuruldu ve yayın faaliyetlerinde bulunmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nde Namık Kemal, Ziya Paşa, İbrahim Şinasi gibi *Yeni Osmanlılar* adı ile tanınan ilk Osmanlı liberallerinin faaliyette bulunduğu bu derneklerin yanısıra, Arnavut dernekleri de kurulmaya başlamıştır. İstanbul'da yaşayan entelektüel Arnavutlar, Osmanlı liberallerinin eşitlik, özgürlük ve sosyal adaletten bahseden yayınlarından büyük ölçüde etkilenen Şemsettin Sami'nin önderliğinde toplanarak, *Yeni Osmanlılar*'ın çalışmalarına paralel olarak Arnavut kültürü, tarihi, edebiyatı, dili, alfabesi ve folkloru üzerinde çalışmalarda bulunmaya başlamışlardır. İngiltere'de eğitim yapmış olan genç bir Arnavut aydını, Kostandin Kristoforidhi 1864 yılında İstanbul'da bir Arnavut kültür derneği kurma girişiminde bulunmuş ve Arnavutluk'ta Arnavutça eğitim veren okulların açılması amacıyla Arnavutça bir alfabe hazırlayıp bastırmıştır.

Geleneksel Osmanlı devlet yapısından faydalanarak Arnavut beylerinin zenginleşmesi ve eğitimin etkisi ile farklı bir sınıfsal yapının ortaya çıkmasının, Arnavut ulusçuluğunun doğuşunda ve gelişiminde önemli bir etkisi vardır. Bu sınıf, Arnavut aydın-burjuva sınıfının temelini oluşturmuştur. Yurt içinde ve dışındaki Arnavut tüccarların ulusçuluk bilincinin geliştirilmesinde büyük katkıları vardır. İtalya ile olan ticari ilişkiler İşkodra, Berat ve Elbasan şehirlerinde yeni bir burjuva sınıfını doğurmuştur. Zengin bir aileden gelen Zef Jubani, Batı ülkelerinde eğitim alarak,

²⁴⁹ *Historia e Popullit Shqiptar IV*, s. 124.

Avrupa'daki ulusçuluk hareketlerinden etkilenmiştir. Zef Jubani, “*Gjendja aktuale e popullit të Shqipërisë së Veriut*” ve “*Kundrime mbi gjendjen morale dhe mbi kulturën intelektuale të popullit Shqiptar*” adlı çalışmalarının Osmanlı Devleti'ni kapsayan bölümünde Arnavutluk'un ekonomik ve sosyal durumunu açıklamaktadır. Osmanlı Devleti'nin kanunlarını, taraflı kararlar alınan mahkemelerini ve suistimal olgusunu eleştiren Zef Jubani, yeni düzenlemeler arzu etmiştir²⁵⁰. Arnavut ulusunun bilincini uyandırmak için, Zef Jubani, diğer Arnavut aydınları gibi Gjergj Kastrioti Skënderbeu ikonu kullanarak Arnavutların parlak dönemlerini hatırlatmaktadır.²⁵¹

Arnavut feodal beylerin birçoğu aldıkları çağdaş eğitim sayesinde ulusçu akımın etkisi altına girdiler. Özellikle Yunan, İtalyan ve Avusturya okullarında eğitim alan bu kişiler, daha önce yurt dışında ortaya çıkan Arnavut aydın sınıfının Osmanlı topraklarındaki temsilcisi oldular.

Arnavutların ulusal bilinçlenmesinde, iç ve dış siyasi etkiler olduğu gibi, özellikle kültürel alanda Arnavut aydınlarının ortaya koyduğu çalışmaların da büyük bir rolü vardır.²⁵² Arnavut ulusçuluğunun doğuşunda ve gelişmesinde en önemli katkılar kültürel alanda yapılan çalışmalar ile sağlanmıştır. Yurt dışındaki aydınların, Arnavut dili, edebiyatı ve tarihi alanlarında yaptıkları çalışmalar, Osmanlı topraklarında yaşayan ve genellikle İstanbul'da bulunan Arnavut aydınlarını etkilemiştir. Osmanlı Devleti vatandaşı olan Arnavutlar, özellikle Berlin Kongresi'nin Arnavutların yoğun yaşadığı toprakları tahakküm altına almasıyla cemiyetler kurarak tepkilerini belirtmişlerdir. Bunlar günümüz Arnavutluk topraklarında kurulduğu gibi İstanbul'da da yoğun faaliyetler gösterilmiştir. Prizren Birliği, Peja Birliği ve Arnavut kültürünü ön plâna çıkaran Şemsettin Sami'nin de katıldığı Arnavut kültür cemiyetleri fu faaliyetlerin birleştiği merkezler olmuştur.

²⁵⁰ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 122.

²⁵¹ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 123.

²⁵² **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 124-127.

2.3.1. Prizren Birliği

1878 Berlin Kongresini imzalayan büyük devletler Ayastefanos Antlaşması'na göre Balkanlarda Rusya lehinde çizilen sınırları yeniden belirleyerek bölgede statükocu bir politika izlemişlerdir. Antlaşma'ya göre Büyük Bulgaristan kurulacaktır.²⁵³ Tuna'dan Ege'ye ve Karadeniz'den Drin nehrine kadar uzanan Bulgaristan Devleti'nin sınırları, Arnavut toprakları olan Kumanova, Presheva, Üsküp, Kalkandelen, Debre, Reka, Voskopoya, Pogradec, Ohri ve Korça gibi yöreleri de içine alıyordu. Bağımsızlığını kazanan Sırbistan, Kosova'nın kuzey kesimlerinden Niş, Vranja, Kurşunlu, Leskovaç ve Prokuplje gibi yerleri ilhak ediyordu. Karadağ ise Arnavutlarla meskûn olan Plava, Guciya, Vermosh, Tuzi, Kelmend, Tripsh, Gruda, Hoti, Bar ve Ulqin gibi yerleri almaktaydı.²⁵⁴

Alınan kararlara karşı ortaya çıkan Arnavut tepkisinin, Arnavut aydınların girişimi ile Berlin Kongresi'nin üç gün öncesinde, 10 Haziran 1878'de toplanan Prizren Kongresi'nde ortak bir direniş hareketine dönüştürülmesi istenmiştir.²⁵⁵ Kongre'de alınan kararlar ile Arnavut nüfusun yoğun olduğu yerlerin Kuzey'de Karadağ güneyde ise Yunanistan sınırlarına dâhil edilmesi önerilen topraklardaki etnik Arnavut nüfusu, Prizren Birliği'ni desteklemeye itmiştir.

Birlik çatısı altında oluşturulan Arnavut silahlı direniş örgütleri tarafından söz konusu toprakların savunulması için bir direniş hareketi oluşturulmuştur. Birlik içerisinde iki farklı grubun varlığı öne çıkmıştır. İlk grup paşalar, beyler ve muhafazakâr din adamlarından oluşmaktaydı ve bu grubun tutumu, büyük ölçüde Bâbîâli tarafından belirlenmekteydi.²⁵⁶ Amaçları öncelikle birliği, müslüman bir örgüte dönüştürmek ve Osmanlı Devleti'nin bölünmesini önlemektir. Onlara göre Prizren Birliği'nde Bosna dâhil

²⁵³ Lidhja e Prizrenit në Dokumete Angleze, **Arkivi Kosova**, Prishtine 1978, s. 48-51.

²⁵⁴ Kristo Frashëri, **a.g.e.**, s. 58.

²⁵⁵ Instituti I Historisë, **Lidhja Shqiptare e Prizrenit Ne Dokumentet Osmane 1878-1881**, Tiran 1978, s. 3; **Historia e Popullit Shqiptar, Rilindja Kombëtare Vitet 30 të Shek.XIX-1912**, Botimet Toena, Tiran 2002, s. 153; Arben Puto, "Historia Diplomatike e Çeshtjes Shqiptare 1878-1926", *Albin Zaznari*, Tiran 2003, s. 20; "Konferenca Kombëtare e Studimeve Për Lidhjen Shqiptare Të Prizrenit 1878-1881", **Instituti I Historisë**, Tiran 1979, s. 72.

²⁵⁶ **Historia e Popullit Shqiptar, Vellmi II**, Botime Toena, Tiran 2002, s. 154-156.

bütün Müslüman Osmanlılarının birliğinin vurgulanması ve girişimleri savunulmuştur.²⁵⁷ Abdül Fraşeri liderliğindeki diğer grup ise, dinleri ne olursa olsun bütün Arnavutların birlik olduğunu vurgulamış ve Arnavutların yaşadığı topraklar için özerk bir yönetim elde etme girişimi üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁵⁸ Amaçları, Arnavut topraklarının korunması, koşullar elverişli olduğunda Arnavutluk'un özerkliğinin elde edilmesi olmuştur.²⁵⁹

Komite, Mayıs ayında, Prizren'de, bütün Arnavut kesimlerinin temsil edileceği bir toplantı yapmayı kararlaştırmıştır. Temsilcilerin çoğunluğunu Müslüman dini liderler, ileri gelenler ve kabile beyleri oluşturmuştur. Toplantıda merkezi bir komitenin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Komşu devletler tarafından tehdit edilen Arnavut topraklarının direniş merkezleri bu sınır bölgelerinde; Kuzey'de Prizren ve İşkodra, Güney'de ise Preveze ve Yanya'da oluşturulmuştur.²⁶⁰ Merkezi komitenin vergi toplama ve bir ordu oluşturma yetkisi olacaktır.

Prizren Birliği'nin talepleri şunlardı:

1. Arnavutların oturduğu bütün bölgelerin bir vilayet olarak birleştirilmesi.
2. Arnavut memurların atanması.
3. Arnavut okullarının açılması.
4. Vilayetten toplanan vergilerin burada yapılacak harcamalarda kullanılması.
5. Arnavutlar tarafından oluşturulan, ülke idaresini kontrol edecek bir meclisin seçilmesi.
6. Okul ve resmi dairelerdeki resmi dilin Arnavutça olması.²⁶¹

II. Abdülhamid Prizren Birliği'nin kurulmasını başlangıçta desteklemiş hatta Birlik'e katılan dindar ve geleneksel yerel liderler aracılığıyla bu hareketi bir Müslüman

²⁵⁷ Aleks Buda, "Konferenca Kombëtare E Studimeve Për Lidhjen Shqiptare Të Prizrenit 1878-1881 (Milli Konferansı Çalışmaları Prizren Birliğine Üzerine)", *Insituti i Historisë*, s. 33-37.

²⁵⁸ *Historia e Popullit Shqiptar IV*, s. 150

²⁵⁹ *Historia e Popullit Shqiptar IV*, s. 150

²⁶⁰ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul 2007, Yapı Kredi Yayınları, s. 53.

²⁶¹ Lidhja E Prizrenit në Dokumente Osmane, *Arkivi Kosova*, Prishtine 1978, s. 26-29.

hareketine dönüştürmek gayreti içinde olmuştur²⁶². Böylece Abdülhamid bir taşla iki kuş vurup, hem Prizren Birliği'nin bir Arnavut hareketine dönüştürülmesini, hem de Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engellemeyi amaçlamıştır²⁶³. Birlikteki özerklik yanlısı kesimin bu hareketi “Arnavutluk'un özerkliği” biçiminde formüle edilen bir siyasi programa dönüştürme çabaları, öte yandan sınır meselelerinin silahlı direnişle savunulmasına karar veren Arnavut aydınların büyük Devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri gerginleştirmesi, II. Abdülhamid'i birlik konusunda harekete geçmek zorunda bırakmıştır. Özellikle 1881'in Martında Yunan meselesinin halledilmesinden sonra Prizren Birliği'ne artık ihtiyaç kalmayınca II. Abdülhamid ona karşı açıkça tavır almıştır. Arnavutluk bölgesine gönderilen Derviş Paşa komutasındaki yirmi bin kişilik askeri kuvvet aracılığıyla Birliğin faaliyetlerine son verilmiş ve önderleri bölgeden uzaklaştırılarak ya da başka biçimlerde cezalandırılmışlardır.

II. Abdülhamid yeni bir ‘Arnavut Sorunu’nun doğmaması için Arnavutlara karşı ılımlı bir politika izlemiştir.²⁶⁴ Bir yandan özerklik yanlısı hareketin arkasındaki Arnavut Bektaşiliğinin etkisine karşı bir önlem olarak Arnavutlar arasında sünni İslamın nüfuzu artırılmaya çalışılırken, öte yandan yerel liderler çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirilerek Sultan'a bağlılıkları pekiştirilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid devlete bağlılık hususunda Arnavutları ikna etmek için her türlü yolu bulmaya çalışmıştır.

Prizren Birliği, Arnavut ulusçu hareketi içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Birlik, ilk zamanlarda dinsel faklılıklara rağmen özerk bir Arnavutluk'un kurulması amacıyla yönelerek, laik ve yerel çıkarlar üstü ulusçu bir nitelik kazanmıştır²⁶⁵. Birliğin girişimleri, Arnavutluk'un toprak bütünlüğünün korunmasına katkıda bulunmuş, Arnavut ulusunun varlığı konusunu büyük devletlerin gündemine sokmuş ve Arnavut hareketi

²⁶² Mehmet Hocaoğlu, **Abdülhamid Han'ın Muhtıraları Belgeler**, Oymka Yayınevi, İstanbul 1975, s. 140-143.

²⁶³ Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul 2007, Yapı Kredi Yayınları, s. 53.

²⁶⁴ Nathalie Clayer, **Arnavut Milliyetçiliğinin kökenleri Avrupada çoğunluğu Müslüman bir ulusun doğuşu**, İstanbul 2013, s. 200.

²⁶⁵ **Historia e Popullit Shqiptar IV**, s. 158.

içerisinde ilk kez, ulusal ve uluslararası koşulları değerlendirebilen bir liderler kesiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁶⁶

2.3.2. Makedonya Sorunu, Reformlar ve Peja Birliği

Makedonya'da milliyetçi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve Makedonya reform süreci, Arnavutların toprak bütünlükleri ve varlıkları konusundaki endişelerini derinleştirmiş ve aydınların girişimleriyle "Prizren Birliği" canlandırılmaya çalışılmıştır. 1896-1899 Peja Birliği'nde toplanan çoğunlukla yerel beyler ve muhafazakâr kesim İşkodra, Kosova, Manastır, Yanya ve Selanik vilayetlerinin tek bir vilayet olarak birleştirilmesini ve kültürel nitelikli, sınırlı reformlar uygulanmasını istemiştir. Peja Birliği hareketi, dört Arnavut vilayetinin, tek bir Arnavut vilayeti şeklinde birleştirilmesini amaçlayan, Prizren Birliği'ni canlandırmaya yönelik bir harekettir²⁶⁷. Peja Birliği içerisinde tıpkı Prizren Birliği'nde olduğu gibi farklı yaklaşımlar mevcut olmuştur. Birliğin üyelerinden Hacı Zeka özerklik yanlısı olduğu halde, Yakovalı Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunmaya yönelik bir tutum izlemiştir. Tarafların birleştiği tek nokta ise Bulgarlara, Sırlara ve Karadağlılara karşı Arnavut topraklarını korumak olmuştur.²⁶⁸ Peja Birliği'nin kararları arasında doğrudan özerklik talebinin yer almamasıyla birlikte, dört vilayetin tek bir Arnavut vilayeti şeklinde birleştirilmesi ve asayiş koruyacak ve şeriat ile gelenek hukukunun uygulayıcısı Müslüman komitelerin kurulması taleplerine yer verilmiştir. Dolayısıyla, Arnavutların tek bir vilayet ve yönetim birimi şeklinde birleşmesi talebi açısından süreklilik sağlandığı görülmektedir²⁶⁹.

Bu birlikte de iki eğilim ön plana çıkmaktadır. Bu eğilimlerden ilki, Arnavut Sorunu'nu yerel çıkarların ve ayrıcalıkların korunması meselesi olarak görme eğilimidir.

²⁶⁶ Kristo Frashëri, **a.g.e**, s. 85.

²⁶⁷ Peja Birliği hakkında bilgi için bkz. Hasan Kaleshi, "Dokumenta nga Arkivi i Vjenë Lidhjen e Pejës" **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, S. 4-5, 1971, s. 149-211; Shukri Rahmimi, "Lidhja e Pejës dhe aktiviteti i saj gjatë vitit 1899", **Jehona**, 1974, S. 3, s. 54-73.

²⁶⁸ **Gazeta Shqipëria**, No:29, Bukuresht 1897, s. 22.

²⁶⁹ **Gazeta Shqipëria**, s.22.

Bu eğilim, Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinden itibaren yarı bağımsız konumda bulunan kuzeyli Katolik Arnavutlar ile Osmanlı Devleti'ne ileri derece sadakat duyan Sünni Müslüman Kosovalılar arasında yaygın olmuştur. Bu kesimlerin başkaldırışı, özellikle Osmanlı Devleti'nde reform girişimlerine ve modernleşmeye karşı direniş şeklinde ortaya çıkmış ve bu nedenle muhafazakâr bir muhalefet oluşmuştur. İkinci eğilim ise, Arnavut Sorunu'na ulusal bir perspektiften bakan ve özerklik yanlısı aydınlar tarafından temsil edilen eğilimdir.²⁷⁰ Arnavut Bektaşiler bu grup içerisinde yer almaktadır. Bu kesim, Balkanlar'daki gelişmeler ve Osmanlı devletinin bunları önlemekteki yetersizliği karşısında, Arnavutların geleceği açısından endişeye kapılarak, tek etkili çözüm olarak Arnavutluk'un özerkliğinin elde edilmesini benimsemiştir.

2.3.3. Arnavut Cemiyetleri

XIX. yüzyılın başlarında Yunan, Sırp ve propagandaların Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeye başlaması ve bu unsurların hareketlerinin desteklenerek “*milli varlıklarını*” tanınması, Arnavut aydınlarını harekete geçirmiştir.

Birçok milliyetçilik akımlarında olduğu gibi Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu dil ve kültürel araştırmaların gelişmesiyle başlamıştır. 1864'de İstanbul'da toplanan Arnavut aydınlar, bir ulus bilincinin oluşturulması ön şartı olarak dil ve kültürün geliştirilmesi amacını benimseyen Arnavut Kültür Derneği kurmuşlardır. Bu derneğe katılan Vasa Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa, Giritli Mustafa Paşa, Toptanizade Süleyman Paşa, İsmail Kemal Bey, Osmanlı Devleti'nde çeşitli bürokratik görevlerde bulunmaktaydılar. Arnavutların varlıklarını korumayı ve Arnavutlar arasında ulus bilincini geliştirmeyi amaçlayan bu girişim, özellikle Berlin Kongresi sonrasında yoğunlaşarak devam etmiştir. Cemiyetin amacı Tosk ve Geg diyalektlerinin birleştirilmesi, standart edebi bir dil yaratılması, alfabenin yazılmasıydı. İstanbul cemiyeti tarafından ve özellikle Şemsettin Sami'nin katkısıyla yazılan Arnavut alfabesi, 1908 Manastır Kongresi'ne kadar kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde yer alan Arnavutlar arasında ortak bir

²⁷⁰ **Mendimi Politik e Shoqeror i Rilindjes Shqiptare**, Tiran 1971, s. 107-108.

kültür ve dil yaratılması girişimi bazı zorluklar ile karşılaşmıştır. Bu güçlüklerin esas nedeni, Arnavutların üç mezhep ve iki yerel lehçe arasında bölünmüş olmalarıydı. Millet sistemi nedeniyle Müslüman Arnavutlar Osmanlı; Yunanlılar ve Katolikler ise İtalyan ve Avusturya-Macaristan okullarında eğitim görmeye devam etmiştir.

Berlin Toplantısı'nda Arnavut ulusunun tanınmaması ve Arnavut taleplerinin reddedilmesi, Arnavut ulusunun uyanışına sebep olmuştur. Bu dönemde, Arnavut aydınların amacı birleşik ve standart bir dil yaratma, dinsel bölünmüşlüğü etkilerini azaltma girişimlerini gerçekleştirmektir. İkinci amacı ise okuma kitapları, dili standart bir hale getirmek için gramer kitapları ve sözlükler üretmektir. Arnavut aydınları ulusçu taleplerinin desteklenmesi için tarihe dönerek, Arnavut halkının kökenlerine ilişkin çalışmalar yapmıştır. Ulusal kahramanları mitleştirilerek Arnavutlara geçmişlerinden kaynaklanan ulusal gurur aşılarmaya çalışılmıştır. Bu şekilde ulusal bir kimlik yaratma doğrultusunda bilinçli çabalara girişilmiştir.

Romanya,²⁷¹ Yunanistan, Mısır, Bulgaristan, Belçika ve Boston'da²⁷² kurulan Arnavut cemiyetlerinin, dil ve kültürün geliştirilmesi hususunda önemli katkıları olmuştur.²⁷³ Arnavut dilinin geliştirilmesi amacıyla Sofya'da *Hasret* isimli bir cemiyet kurulmuş, Arnavutça kitaplar yayınlanmıştır.²⁷⁴

²⁷¹ BOA, **HR.SYS.**, 129/13. Bükreş'te biri Drita "Lumiere" diğeri Dituria "Instruction" adında iki Arnavut cemiyeti, Drita Cemiyetinin başkanlığını Nacio diğerin başkanlığını Pandeli'nin yürüttüğü bu iki cemiyetin diğeri üyeleri ve amaçları hakkında bilgi vermektedir.

²⁷² BOA, **Y.MTV.**, 304/30.

²⁷³ Peter, Bart, **Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912**, Çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998, s. 247-248.

²⁷⁴ Arnavut Cemiyetleri için bkz. İsmet Dërmaku, "Veprimtaria Kulturo-Arsimore dhe Patriotike e Kolonise Shqiptare në Kostancë (Rumani) në Fund të Shek, XIX dhe në Fillimit të Shek XX/ Shkolla Shqiptar Shqipe "Drita" (1905-1908) dhe Rëndësia e saj", **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, S. 16-17, (1980-1981) Prishtina 1983, s. 75-96; İsmet Dërmaku, "Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Kolonitë Shqiptare të Mërgimit në Rumani dhe në Bulgari", **Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës**, Prishtinë, 1983; İsmet Dërmaku, "Njëqindvjetori i Themelimit të Shoqërisë Kulturore Shqiptare ", Drita, Bukuresht 1884, **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, s. 18-19 (1982-1983) Prishtina, 1984, s. 274-295.

Arnavut milliyetçiliğinin tüm Arnavutları ortak bir hedefe yönlendirmesi onların benzer özelliklerinin ön plana çıkarılmasına bağlıydı. Bunun için de gerek duyulan kültürel çalışmalar bu Arnavut cemiyetleri tarafından yapılmıştır. Özellikle Arnavut milliyetçiliğinin sembolü olarak göreceğimiz Şemsettin Sami'nin vurguladığı şekilde “tutkal” olarak görülen Arnavut dilinin, gelişimi üzerinde bu cemiyetler tarafından önemle durulmuştur. Daha sonraki süreçte oluşacak Arnavutluk devletinin de din temelinde ayrılmış Arnavutları dil üzerinden birleştirdiği görülecektir. Bu noktada bu cemiyetlerin oluşturduğu milli temel açığa çıkar.

3. ŞEMSETTİN SAMİ'NİN MİLLİYETÇİLİK ANLAYIŞI

1877-1878 Rus Harbi sonunda Trakya ve Makedonya üzerinde uyanan ihtiraslar, Arnavutluk topraklarının paylaşılmak istenmesi, Arnavutların telaş ve heyecanı, Arnavut yurtsever güçlerinin çoğalmasına ve ulusal hak temin etme faaliyetlerine girmelerine yol açmıştır. Arnavut aydınları, Arnavutların ulusal birliğinin, bu koşullarda hayati önem taşıdığını ve anayurdun kurtuluşu için ön plana çıktığını anlıyorlardı. Bu yolda kendi halklarının geçmişini ulusal bilincin ve onun yükseltilmesinin yararına etkin olarak kullanmayı bilmişlerdir.

Arnavut topraklarının bölünme tehlikesinden kaygılı olan Arnavut yurtsever ve aydınları 1877 yılının Aralık ayında İstanbul'da Abdül Fraşeri'nin başkanlığındaki "Arnavut Milliyeti Hakları Savunma Komitesi" ya da "İstanbul Komitesi" adıyla bilinen bir ulusal komite kurdular. Bu komiteye, çeşitli dinlerden Arnavut aydınları Paško Vasa, Yani Vreto, Ümer Prizreni, Ziya Priştina, Şemsettin Sami, Ahmet Koronica, Mihal Harito, İlyaz Qoku, Mehmet Ali Vrioni, Sermedi Seit Toptani, Mustafa Nuri Vlora ve diğerleri katıldılar. Bu cemiyetin üyeleri aynı zamanda yazılarında Arnavut milliyetçiliğini yansıtan yazarlardı. Bu aydınların çoğu kültür milliyetçiliğini kullanmışlardır. Bu noktada en çok ön plana çıkan ise tarihsel atıflar olmuştur.²⁷⁵

İstanbul'daki bütün Arnavut aydınları çalıştıkları alanlarda Arnavut tarihsel geleneğine başvurmuşlardır. Abdül Fraşeri konuşma ve notlarında, Vaso Paşa siyasal yazılarında ve her hangi bir edebi yapıtında, Naim Fraşeri ise yurtsever şiirlerinde bunu yapacaktır. Gerek çeşitli siyasal antlaşmalarda, gerek bazı Arnavut uyanışçıların o zamanda yayımladıkları edebi yapıtlarda, gerçeğe uymayan abartmalar ve övgüler de olmuştur. Fakat İstanbul'daki Arnavut aydınları bunu belirli amaçlarla yapmışlardır. Onlar, hem Arnavut halkını körü körüne bir yurtseverliğe sevk etmek istememişler hem de Osmanlı Devleti ile bağlarını sağlam tutmaya çalışmışlardır. Bu dönemde tarihsel imajlarla yazı yazan ve bunu tartışmalarında da yansıtan Şemsettin Sami olacaktır. "Tercüman-ı Şark" gazetesinin yazı işleri müdürü Şemsettin Sami, Arnavutların bu dönemde tanınması ve Osmanlı Balkanlarındaki önemine dair birçok yazı yazmıştır.

²⁷⁵ Şaban Çolaku, **İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı** Üzerine, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK, Ankara 1994, s. 1738.

Şemsettin Sami ve diğer Arnavut aydınları, bu gazetede Arnavut halkına olan iftiraları çürüten yazılarını yoğunlaştırmışlardır. Arnavutların ulusal bilincini daha yüksek düzeye çıkarmak amacıyla büyük ideolojik çalışmaları yürütmüşlerdir.²⁷⁶

Arnavut aydınları, ait oldukları toplumun ürünüydüler. Kaybolmuş zamanı kazanmaları gerekiyordu. Görünüşte ufak olan ama diğer hakların çoktandır çözmüş oldukları görevleri üstlenmeliydiler. Mesela Avrupa'nın en eski dillerinden biri olmasına rağmen, Arnavutçanın geçen yüzyılın son çeyreğine kadar tek alfabesi yoktu. Bu doğrultuda 1879'da *Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye* kurulduğunda, yirmi sekiz kurucu üye içinde Şemsettin Sami de yer almıştır. Ayrıca müslümanlarda şekillenen bu Arnavutçuluğun dış hatları zorunlu olarak, Osmanlıcılık, Türkçülük ve Müslüman reformculuğu gibi başka akımlara da bağlıydı. Bu konuda, yazıları önemli bir etki yaratan Şemsettin Sami, milliyetler, diller ve garb ile şark medeniyetleri arasındaki güç dengeleri üzerinden yorumladığı siyasi bağlamın harekete geçirdiği hem Arnavutçuların hem de Türkçülerin önde gelen simalarından birisi olmuştur.

Arnavutların kültürel gelişmesi ve yurtsever eğitiminde *Arnavutça Harfleri Basma Derneği* de önemli bir rol oynamıştır.²⁷⁷ 1879 Ekim'inde İstanbul'da kurulan bu derneğin başında Şemsettin Sami bulunuyordu. Merkez Konseyi ise Abdül Fraşeri, Pasko Vasa, Yani Vreto, Koto Hoci Ziya Priştina, Hasan Tahsin gibi ünlü Arnavut aydınlarından oluşuyordu. Derneğin ana hedefi, Arnavut dili ve kültürünü geliştirmek, Arnavut okulları için ders kitapları hazırlamaktır. Görevleri ise, ulusal bilincin gelişmesi ve Arnavutların ulusal kurtuluş savaşında birleşmesiydi. Ayrıca bu Prizren Arnavut Birliği'nin siyasal programının parçasıydı.²⁷⁸ Bu derneğin en önemli faaliyeti ilk Arnavut alfabesinin yapılması olacaktır. Başta Şemsettin Sami gibi İstanbul'daki Arnavut aydınları, Arnavutçanın fonetik ihtiyaçlarını iyice tamamlayan Arnavutça alfabesini hazırladılar. Uyanışçı aydınları Arnavutça ile uğraşmaya iten güçlü bir siyasal neden de vardır. Arnavut halkının her zamankinden çok birleşme ve birliğe ihtiyaç

²⁷⁶ Şaban Çolaku, a.g.e., s. 1739.

²⁷⁷ *Historia e Shqiperise*, c.II, Tiran 1984, s. 74.

²⁷⁸ Hysni Müzünri, *Shoqeria e te SHtypurit Shronja Shqip*, Tiran 1979, s. 34

duyduğu sırada, lisan, ulusun birinci dereceden unsuru olarak, Arnavutların bütünleşmesini sağlayacaktı.

Bu uyanış çabaları içinde Şemsettin Sami, yazdığı yazılarla Arnavut kimliğini tüm Osmanlı coğrafyasına sergiliyordu. Arnavutlar, Berlin Kongresi sonrasında tepkilerini dile getirmek için her türlü faaliyete girişmişlerdi. Bu gibi durumlar Osmanlı kamuoyunda Arnavutların da bağımsız olmak istedikleri düşüncesini doğurmuştur. Bu doğrultuda Şemsettin Sami bu faaliyetleri kamuoyuna izah etme çabasına girişmiştir. Ayrıca izahat yaparken Arnavutların düşüncelerini de sergilemiştir. Mesela kendisinin de içinde bulunduğu cemiyeti ve vekil gönderme durumunu açıklarken Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı bir konumda olmadıklarını, vekil gönderme sebeplerinin bazı tedbirler isteme amaçlı olduğunu vurgulamıştır. *“İttifakın ibtida-yı teşkilinde, zuhuru melhuz olan muhataralara karşı durabilmek için devletin gaviâl-ı kesiresi münasebetiyle memleketçe bazı tedabir ittihaz ve hasbi olarak mıkdar-ı kâfi gönüllü asker teşkil ve ahaliyi teslih etmek maksadına mebni idi. Vaktâ ki kongre meseleye karar verip o kararın tağyiri muhal olduğunu ve şimdilik silahla defolunacak bir tehlike kalmadığını anladılar. Hazır cemiyet ve ittifak hasıl olmuş iken istikbalde zuhuru mümkün olan muhataralara karşı tedbirli bulunmak ve sair Rumeli ahali-i müslimesinin uğradıkları masaibden evlâd u iyallerini kurtarmakla beraber Devlet-i Osmaniyye'nin Rumeli'de bekasının mebnâaleyhi olan Arnavutluk kıtasını etrafındaki düşmanlara mukavemet edebilecek bir hale getirmek ihtiyacını duydular.”*²⁷⁹ diyerek amacı belirtmektedir. Bununla birlikte o, cemiyetin her türlü duruma hazırlıklı olduğunu, ancak Osmanlı Devleti'ne karşı bir tavır sergilemeyeceklerini yazmıştır. Ayrıca Arnavutların devlete çok hizmet ettiklerini ve yirmi kadar sadrazam ve daha birçok büyük şahsiyet çıkardıklarını ekliyordu. *“Bizim emelimiz ortada bir Arnavutluk veya Arabistan ve Kürdistan bulunduğunu ve yahud Arnavut ve Arap ve Kürt ve Türk diye cemaatler sayıldığı halde terakkiyat ve selâmet-i Osmaniyyeyi hasıl etmek olmayıp, belki yek-pare Osmanlı mülkünde yek-vücut olan Osmanlı halkının terakkiyat-ı umumiyyesini husule getirmektir ki, Padişahımızın ihsan-kerdesi olan ve hükmünü himayede yine zat-ı*

²⁷⁹ Şemsettin Sami, “Muharrir Efendi”, **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Zil-hicce 1295. 1-2

şahaneleri cümleden ileride bulunan kanun-ı esasimizin de muktazası budur."²⁸⁰

Burada Şemsettin Sami Osmanlılığı bir bütün olarak görmektedir.

Şemsettin Sami, dönemlere ve koşullara göre olduğu gibi, okuyucu kitlelerine göre de değişen farklı söylemler de kullanmıştır. Doğu krizi sırasındaki, Arnavut sorununa ilişkin tavırlarında da aynı şey gözlemlenebilir. Osmanlı basınında Bab-ı alî'nin Arnavutları ayaklanmaya itmediğini, Arnavutların hem topraklarını hem de Osmanlı egemenliğini savunmak istediklerini açıklamıştı. Daha sonra özerklik değil, Arnavut topraklarının tamamını kapsayacak tek bir vilayet kurulması fikrini savundu. Çünkü; ona göre tehlike askeri nitelikte olabileceği gibi, eğitim faaliyetlerinden de kaynaklanabilirdi. Bu nedenle, Arnavutluk'u tek bir vilayet içinde birleştirmek, kitlelere Arnavutça öğretmek, yeni bir silahlı kuvvet kurmak ve Arnavutluk'ta Slavizme ve Helenizme karşı çelik bir duvar çekmek için eğitimi yaygınlaştırmak gerekliydi.²⁸¹

Şemsettin Sami'nin bu değişiklikleri bazı yazılarından ayırt edilebilir. Mesela Rusya'nın Arnavutluk topraklarını dağıtmak istediğini söyleyen Şemsettin Sami şöyle belirtir; "*Arnavutların bugünkü telaşları, Rusya'nın bu niyyetinden ileri gelip kurdun yaşadığını hissedenden koyunların telaşına benziyor. Arnavutları, vatanlarının bir heyet-i müctemiaya cem'yle tedabir-i dâfia-i serîanın ittihazını Devlet-i metbularından istirham etmeye icbar eden şey, Rusya'nın teşviki değil, belki Rusya'nın bu biçare kavim hakkındaki su-i niyyetidir.*"²⁸² Şemsettin Sami bundan sonra, Arnavutların Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı düşünmediklerini belirtmektedir. Ancak şimdiye dek iş başında bulunmuş olanların, Osmanlı Devleti'nin genel çıkarlarını iyi düşünmedikleri gibi, Arnavutların özel çıkarını da düşünmediklerinin altını çizmektedir. Böylece onların gerek vilayetlerin ayrılmasında, gerekse her vilayette lisan-ı mahalli suretiyle bir lisan kabul etmek hususunda, bilmeyerek ve farkında olmayarak Slav ve Yunan entrikalarına hizmet ettiklerini söylemektedir.²⁸³

²⁸⁰ Şemsettin Sami, "Arnavutların Müsted' ayatı", **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul 14 Muharrem 1296, 1-2.

²⁸¹ Şemsettin Sami, "Rumeli'de İslavlarla ve Rumların Entrigaları", **Tercüman-ı Şark**, 20 Cemaziyelahir 1290, s.1-3.

²⁸² **A. y.**

²⁸³ Şemsettin Sami, "Arnavutluğun Amalı" **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul 9 Muharrem 1296, s.2-3.

Diğer yandan, Şubat 1881’de kardeşi Abdül Fraşeri ile Osmanlı makamları arasında çok ciddi bir çekişme yaşanmıştır. Bu dönemde yazdığı bir mektupta o, çok daha radikal bir görünüm sergilemiştir. Bir Arnavut aydını olan Girolama De Rada’ya hitaben kaleme aldığı mektupta, Liga’nın özerklikten yararlanacak bir vilayet bünyesinde Arnavutluk’un birliğini talep ettiğini, geçici bir hükümet oluşturduğunu, Prizren, Gjakove, Tetovo, v.b. yerlerdeki Osmanlı valilerini reddettiğini ve Arnavutluk’ta büyük bir isyan patlak vereceğini yazıyordu. Hatta o bağımsızlığın dahi mümkün olabileceğini düşünüyordu. Ama bu konuda Sami, Girolamo De Rada’nın “ ‘Katolik Arnavutluk’, ‘Ortodoks Arnavutluk’ ve ‘Müslüman Arnavutluk’ ” şeklindeki üç devletli tekliflerini reddediyordu. Üstelik Hristiyan veya Müslüman bir hükümdarı tahta çıkarmayı gerekli görmüyordu. Çünkü o Arnavutluk’ta zaten mevcut olan eskilerin tarzında bir demokrasi kurmak gerektiğini düşünüyordu.²⁸⁴ Bu tarz fikirleri ancak 1896-1897’den sonra *Arnavutluk Ne İdi, Ne Oldu, Ne Olacak* başlıklı eserinde yeniden ele aldığını göreceğiz.

Şemsettin Sami’nin yazılarında önemle durduğu başka bir nokta, Arnavutların Rumlar ve Slavlar tarafından asimile edildikleri iddiası olacaktır. Bir Arnavut ulusunun varlığı fikrini ve haklarını savunmak, Doğu krizi bağlamına aitti, yani Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki bölümünün parçalanması ve tamamen ya da kısmen Arnavutların yaşadığı toprakların Yunan ve Slav devletlerine ilhak edilmesi tehdidinden kaynaklanıyordu. Bu açıdan, Şemsettin Sami’nin 1878-1880 yıllarının basınında ifade bulmaya başlayan Arnavutçuluğu, Slavizme ve özellikle de Helenizme karşı bir muhalefet aracıydı. Ona göre, Slavlar ve Helenler Rumeli’yi paylaşmak istiyor ve bu topraklarda kendileriyle birlikte en az iki milyon Arnavudun ve bir o kadar da Türkün yaşadığını görmezden geliyorlardı. Rumların, *Rumeli* terimini, “Rumların ülkesi” olarak anlamlandırmalarına karşı çıkıyordu.

Şemsettin Sami, Arnavutların tehlikede olduğunu, tedbirli davranmak gerektiğini, bir çıbanın merhemle tedavi edilebileceğini, hamama gitmek, vücudu temiz tutmak gibi tedbirlerle tedavi edilemeyeceğini anlattıktan sonra sözlerine şöyle devam ediyor: “*İşte*

²⁸⁴ Buda ve Domi, *Studimet Historike*, Tiran 1972, s. 273-275.

Arnavutluk devletin böyle bir çibana uğramış uzvudur. O çiban da İslavlık ve Yunanlılık müddeayâtıyla Arnavutların cehil ve fakırdır. Arnavutlar Rumeli kıt'asında yalnızdırlar. Kendilerini tehdid eden tehlikelerden kurtarmak için arkalarını Devlet-i metbualarına verip kuvvetli bir halde bulunmağa muhtaçtırlar. Müslümanlık hukuku, Tuna ve Şarki Rumeli Müslümanlarını kurtarmadığı gibi, Arnavutları da kurtarmaz. Huda-nekerde diğer bir vak'a zuhurunda Avrupa devleti Dobruça ve Rodop Müslümanlarını da feda ettikleri gibi, Arnavutluk Müslümanlarını da, kendilerince tanınmış olan diğer bir kavim ve cinsiyyetin menfaatlerine feda edebilirler”²⁸⁵

Arnavutların milli uyanış faaliyetlerinde yer alan Şemsettin Sami, yazılarında da bu uyanışı haklı çıkarmaya çalışarak destek vermiştir. Onun Arnavut milliyetçiliğine dair geliştirdiği söylemler de belirli konular çevresinde gelişecektir.

Milliyetçilik kuramı ve çalışmaları içerisinde milliyetçilik olgusu ile ilgili olarak yapılan incelemelerde milliyetçiliğin farklılık taşıdığı tespit edilmiştir. Bunların arasında ağırlık gösteren tipler Fransız ve Alman milliyetçiliğine gönderme yapan tiplerdir. Bu da, Fransız ve Alman milliyetçi hareketlerinin geliştirdikleri ve aldıkları biçimlerden kaynaklanmaktadır. Fransız milliyetçiliğinde siyasî bağlılık ve genel irade gibi kavramlar öne çıkarken, Alman milliyetçiliğinde ortak kültürel ve tarihsel birikimi, dilin önemini ve etnik gruba duydukları hissiyatın siyasî bağlılığını *Gemeinschaft* üzerinde kurmak gibi çabalar daha ağırlıklıdır.²⁸⁶ Böylelikle, millet konusunu daha evrensel gören birey ve topluluk, vatandaş ve devlet gibi unsurları, Fransız millet tiplerinde yer alırken diğer taraftan kültürel ve tarihsel vurgular olarak kabul edilen dil, din ve etnik grup kavramları daha çok Alman millet tiplerinde yer almaktadır.

Şemsettin Sami'nin Arnavut milliyetçiliği üzerine yazdığı konuların temeli kültür milliyetçiliğinin temaları üzerine olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda milliyetçilik cereyanlarıyla uğraştığı bir dönemde Arnavutların, Avrupa desteğini almış Slav ve Rumlar nezdinde asimile edildiğini belirten Şemsettin Sami, Arnavutlara ait

²⁸⁵ Şemsettin Sami, “Arnavutluk”, *Tercüman-ı Hakikat*, İstanbul 20 Muharrem 1296, s.4-6.

²⁸⁶ Gellner, a.g.e., s. 191.

kültürel öğeleri sergileyerek dikkate alınmalarını sağlamaya çalışmıştır. Yazılarında dil, tarih, soy, din ve Arnavutların statüsü ile geleceğinden bahsederek Arnavut milliyetçiliğine dair söylemlerini de bu çevrede şekillendirmiştir. Tüm bu temelar Şemsettin Sami için Balkanlarda unutulmaya çalıştırılan bir millet olan Arnavutların, ortaya çıkmasını sağlayacağından, üzerinde dikkatle durulmuştur. Bir noktada Arnavutların sahip olduğu zenginlikler çağrıştırılarak milli uyanış sağlanmaya çalışılmıştır.

Dil Şemsettin Sami'nin üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Arnavutların bu doğrultuda ilk alfabesini de hazırlayan Şemsettin Sami, dilin bir milletin ana öğelerinden biri olduğunu yazılarında vurgulamıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Arnavutların ortak bir milli kimlikte birleşmesi gerekmektedir. Dolayısıyla din ayırımına dayanmadan oluşturulacak bir milli kimlikte dil Arnavutlar için bir temel oluşturacaktır. Onun Arnavut dili üzerinde yaptığı çalışmalar da bu amaç doğrultusunda ilerleyecektir.

Milliyetçilik söyleminde, kökenin yüceltilmesi en az dil kadar önemlidir. Arnavutça'nın dünyada konuşulan en eski dillerden biri olduğu vurgusu Arnavutların da dünyanın en eski kavimlerden biri olduğu iddiasını beraberinde getirmektedir. Arnavutça'nın eski bir dil olması, benzerinin bulunmaması ve günümüzde bile geçmişte konuşulduğu gibi hala konuşulması önemli özelliklerindedir. Nitekim dil ve köken aynı unsur olarak gösterilmektedir. Şemsettin Sami de çalışmalarını bu düşünce üzerinde kurmuştur. *Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak* adlı eserinde Arnavutların kökenine ilişkin içerik önemli bir yer tutmaktadır. Türk milliyetçiliğinde ise köken konusu fazla önemsenmemekle birlikte Şemsettin Sami'nin Türkçe dili üzerinde yapmış olduğu çalışmaları daha sonra gelişecek ve Türk milliyetçilik söylemine köken itibarıyla de temel hazırlayacaktır.

Şemsettin Sami'nin üzerinde durduğu diğer bir konu Arnavutların geleceği ile ilgili olmuştur. *Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak* adlı eserinin son bölümünde bu konu üzerinde durarak gelecekte kurulacak Arnavutluk'ta yönetim tarzı, Arnavut kimliği inşası, kurumları üzerinde durarak bir yol haritası da çizmiştir.

3.1. Şemsettin Sami'ye Göre Milliyetçilik Çağında Arnavutların Durumu

Osmanlı Devleti'nin sona ermesinde milliyetçilik hareketlerinin etkisi açıktır. İlk başta gayrimüslim toplulukların milliyetçilik düşüncesini sahiplenmeleri sonra da Arnavut, Arap ve Türk milliyetçiliğinin filizlenmesi devletin çözülüşü ile sonuçlandı. Topluluklar tarafından milliyetçilik süreci basit bir çözülüş dönemi olmaktan çok modernleşme ve ilerlemenin olmazsa olmaz şartı olarak benimsenmiştir. Böylelikle meşruiyet kaynağı da insanların beğenisi üzerine toplanmıştır. Unutmamak gerekir ki, Osmanlı'da toplumsal mühendislik uzun bir dönem dini unsur üzerinde inşa edilmişti. Bu durumda, Arnavut ve Türk topluluklarında dinden farklı bir kimlik oluşturma çabası uzun bir dönüşümü gerektirdi. Bu dönüşüm de en fazla siyasal ortamda yaşandı. Bu siyasal ortam da Osmanlı Devleti'ne karşı büyük güçlerin baskısı üzerinde gerçekleşti. Bunların sonuçları olarak birincisi sürekli reform ve ikincisi sürekli toprak kaybında görülmektedir.

Gayrimüslim toplulukların milliyetçilik hareketine girişmeleri Osmanlı Devleti'nin daralması anlamına geliyordu. Dolayısıyla hem devlet erbabı hem elit kesimi oluşturan entelektüel ve aydınlar tarafından bu durum endişe ile karşılanıyordu. Fakat Arnavut ve Arapların milliyetçilik düşüncesine taraf göstermeleri Osmanlıyı son derece rahatsız etmiştir. Böylelikle, Osmanlı merkezinde reaksiyon olarak Türk milliyetçiliği doğmuş ve giderek kendini etkin göstermiştir. Diğer milliyetçilik hareketlerinde olduğu gibi başta kültürel ve bilimsel çalışmaların sonrasında daha geniş bir çerçeveye ulaşıp geniş kitleler tarafından benimsenmiştir.

Bu süreçte, Osmanlı aydınlarının rolü büyük olmuştur. Bunların arasında Şemsettin Sami'nin bilime katkısı dışında milliyetçilik düşüncesine atmış olduğu temel son derece önemlidir. Özellikle de Şemsettin Sami'nin çalışma ve eserlerinin Türk milliyetçiliğine katkısı en az Arnavut milliyetçiliğine katkısı kadar olmuştur. Türk milliyetçiliğine ilişkili sayılan çalışmaları bilimsel niteliği ile kanıtlanabilir durumda iken Arnavut milliyetçilik düşüncesine dair yapıtları, yoğun bir milliyetçilik söylemi

taşımaktadır. Ancak iki milliyetçiliğin üzerinde etki sağlayan çalışmaların konuları oldukça benzer nitelik taşımaktadır. Böylelikle, dil ve köken üzerinde yoğunlaşan bu çalışma ve eserler her iki milliyetçiliğin sonradan gelişiminin kanalize edilmesini sağlayan birinci etken olmaktadır. Ayrıca, bu çalışma ve eserlerin hazırlandığı dönemde milliyetçilik fikrine katkı sağlayacağı, yazarın bilincinde olması ayrı bir önemi arz eder.

Arnavut milliyetçilik düşüncesinde eksik bulunan unsurların doldurulması ve sözkonusu konuların rafine edilmesi ilerideki milliyetçilik düşüncesini taşıyacak nesillerin önünü açmıştır. Dil ve köken, din ve aidiyet konusunda açtığı ufuklar gerçekten temel olarak hala günümüzde bile durmaktadır. Özellikle, dönemin tartışmaları üzerinde yaptığı çalışmaları gündemin takibinde bulunmuş ve gerek kuram açısından gerekse pragmatik zihniyet açısından farklı kesimleri temsil eden isimlerle tartışmalardan kaçınmamıştır. Böylelikle, sadece kurucu vasfının yanısıra savunucu özelliği ile de Şemsettin Sami'nin vatanperver olduğu kanıtlanmaktadır.²⁸⁷

Arnavut milliyetçilik düşüncesine olan katkısı şüphesiz entelektüel çalışmaların yanısıra özel bir çaba mahiyetini taşımaktadır. Şemsettin Sami'nin ağabeyi Abdül Fraşeri ve kardeşi Naim Fraşeri de Arnavut milliyetçiliğine temel oluşturdular. Ancak söylememiz gerekir ki, Şemseddin Sami'nin görüşleri kapalı olmadığı ve daha insani ve evrensel nitelik taşıdığı için birçok alanda yoğunlaşmış durumdadır. Özellikle, Türkçe üzerinde hazırlanan çalışmaları Türk milliyetçiliğinin de şekillenmesinde etkili olmuştur. Dil çalışmaları, Türklerin Osmanlı perspektifinin sönmeye başladığı dönemde başladı ve yeni perspektif çerçevesinde doğuya yönelen ilgileri daha fazla artırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Rumeli yerine Altın Dağı ve Sarı Denize kadar uzanan bir muhayyel milli coğrafyaya yönelmek eğilimi vardı. İdeolojik açıdan da İslam fikri yelpazesi yerine Turan fikri yer almaktaydı. Bu durumda, Şemsettin Sami'ye Türk milliyetçiliğine temel oluşturma, yön verme ve tetikleme rolü de tanınabilir. Ayrıca o, erken milliyetçilik fikrini oluşturma ve temel geliştirme özelliğini de taşımaktadır. Dil çalışmaları üzerinde yoğunlaşması ile Türkçe'nin bir millet dili olabilme potansiyelini kanıtlamıştır. Osmanlı Devleti'nin mevcudiyeti hala güçlü bir durumda bulunurken

²⁸⁷ Ahbullah Hamiti, **Kush e Prish Paqen në Ballkan**, Dukagjini, Prishtine 2000, s.18

Türkçeye Osmanlı döneminden itibaren eklenen dönüşüm ve değişimleri eleştirmiştir. Ayrıca bu dil meselesine alternatifler sunan bir isim olarak Türk milliyetçilik düşüncesinin başta gelen simalarından sayılabilmektedir. Şemsettin Sami'nin incelediği ve açıkladığı bu konular dil üzerinde milliyetçilik tutkalı oluşturdu. Dili milletlerin en özel ve en önemli unsuru haline getirip Türkçe'nin önemini vurgulayarak Türk Milliyetçiliğine bu noktada önemli katkılar sundu.

Unutmamak gerekir ki, Şemsettin Sami'nin çalışma ve eserleri, Osmanlı Devleti içinde bulunan tüm toplulukların yoğun ve karmaşık bir dönüşüm sürecinin sonucudur. Bu dönüşüm, devletin siyasi ve toplumsal istikrarsızlığı ile baş gösterdi. Aydın kesimin buna karşın tutumlarını oluşturan çalışmalarının, gelecek nesillere toplumsal mühendislik için malzeme oluşturacak nitelikte olduğunu görüyoruz. Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflayan gücü Arnavutların milliyetçiliğe başvurmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ne karşı tutum izlenimini bırakan Türk milliyetçilik düşüncesini de uluslararası düzenden ortaya çıkan kaçınılmaz sonuç olarak algılamak gerekmektedir. Milliyetçilik, Arnavut ve Türklerin hem istenmeyen hem de kaçınılmaz başvuru yolu özelliğini taşımaktadır.

Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin yönetimine alındıktan sonra, devletin müesseselerini benimseyerek bütünleştirdiler. Bu bütünleşme, Şemsettin Sami'nin yazılarında da ön plâna çıkmıştır. “*Arnavutluk, Türkiye döneminde en verimli zamanını yaşamıştır. Türkler ve Arnavutlar, birlikte savaşıp dünyanın altın ve gümüşüyle dönmüşlerdir. Türkiye'nin en zeki ve yetenekli devlet adamları Arnavutlar arasından çıkmıştır. Yaklaşık yirmi beş sadrazam Arnavut kökenlidir*”²⁸⁸ demekle Arnavutların devlet içindeki önemini açıklamıştır. Arnavutluk bölgesinde Osmanlı Devleti'nin tanıdığı ayrıcalıklarla sahip olunan özelliklere de değinen Şemsettin Sami, Arnavutluk'ta yabancı bir yönetimin hiç olmadığını, Arnavutların adetlerini ve geleneklerini koruyabildiklerini ve seferlerde orduda yer aldıklarını belirtmiştir. Arnavutluk bölgesinde XIX. yüzyılda yaşanan bozulmayı Tanzimat Dönemi'nin geleneksel yapıyı

²⁸⁸ Sami Frashëri, a.g.e., s. 35.

bozup Türk yöneticilerin Arnavutluk'a gönderilmesine bağlayan Şemsettin Sami, Arnavutların ayrıcalıklı haklarını kaybetmeleriyle isyana kalkıştıklarını belirtir.²⁸⁹

Şemsettin Sami, Arnavutların Osmanlı Devleti ile olan bütünleşmesinde diğer Arnavut aydınları gibi dinin önemini vurgulamaktaydı. Avlonyalı Ekrem Bey'in ifadesine göre Arnavutların çoğunluğunun, Müslüman oldukları için, "kimsin" sorusuna cevabı "Türk elhamdülillah" oluyordu.²⁹⁰ Aynı şekilde Arnavut olan Osmanlı idarecisi Pashko Vasa da şiirinde bu satırları aktardı "*Arnavutlar, kardeşlerinizi öldürüyorsunuz. Yüz parçaya bölünmüşsünüz: Bazıları, ben Hristiyanım, diğerleri ben Müslümanım, diyor. Kimisi Türküm, Kimisi Latinim*".²⁹¹ Bu, dini aidiyetin toplulukta milli kimlikten daha baskın olduğunu göstermektedir. Bunların üstünden gitme arzusu tüm Arnavut aydınları tarafından benimsendi. Şemsettin Sami milletlerin yaşadıkları coğrafyada ortaklık gösterdiklerini düşünmektedir. Bunu da, "*Yeryüzünde yaşayan insanlar milletlere ayrılmaktadır. Yeryüzündeki milletler çoktur. "Belli bir yerde bulunan ve aynı dili konuşan, aynı geleneklere ve hayat tarzına sahip olan bütün insanlara millet denir.*"²⁹² sözleriyle ifade eder.

Bir toplumun birarada yaşadığı coğrafya millet olma potansiyeline güç aktarmaktadır. Aslında ortak coğrafyaya mühim bir konuyu teşkil etmekteydi. Balkan halkları yaşadıkları coğrafyayı sürekli Osmanlı aleyhine genişlemekteydiler. Şemsettin Sami bu konuyu "Tercüman-i Şark" gazetesinde sürekli vurgulamıştır. Rus ve Osmanlı savaşından sonra Ayastefanos Antlaşmasıyla, Rumeli'deki Arnavut topraklarının, Büyük Bulgar, Sırp ve Karadağ Devletlerinin kurulması ve Yunan Devleti'nin ise eski Bizans İmparatorluğunun sınırlarında genişletilmesi uğruna parçalanıp feda edildiğini yazmıştır.

Sürekli daralan toprak bütünlüğüne karşı milli kimliği oluşturmak çabası Rumeli'de Arnavut kimliğinin güçlenmesi ve Osmanlı'nın bekası için elzemdi. Osmanlı coğrafyasından toprak kopartıp küçük devletler halinden devamlı daha büyük devlet haline gelerek büyüyen komşu ülkelerin geçmişteki kraliyetlerini ihya etmek çabasına

²⁸⁹ Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 35-36.

²⁹⁰ Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmalı Arnavutluk'undan Anılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 26.

²⁹¹ Stavro Skendi, **Zgjimi i Nacionalizmit Shqiptar**, s. 169-170.

²⁹² Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 12.

giriştikleri görünmektedir. Tercüman-ı Hakikat’da meseleyi ele alan Şemsettin Sami, Arnavutların Balkanlardaki konumu, geleceği ve Osmanlı Devleti ile olan bağı hakkında pek çok konuyu dile getirmiştir. “*Mesele-i hazıra Rumeli hakkında İslavlarla Rumların Nazır-ı Tama’nı celp ederek her biri milel u akvam mühtelifenin vatan müşteriki olan bu biçare memleketi kendi tarafına çekmeye çabılıyor.*”²⁹³ sözleriyle Slav ve Rumları hedef alan Şemseddin Sami, “*İslavların hamileri, Bulgaristan, Sırbistan Karadağ lehine vechile büyütmek için koca Rumeli kıtasını bu üç idareye taksim bahş ve her nerede bir Bulgar görürlerse orasının dahi Bulgaristan olduğunu idhâ etmekte oldukları halde bir taraftan Yunanı “büyük” krallık etmek ve yahud bir taraftan Bizans Rum İmparatorluğunu uyandırmak hulyasıyla mütelezziz olan Rum vatandaşlarımız yalnız Rumeli ile kanaat etmeyüp Anadolunun dahi ekseriyet üzere Rum memleketi ve tabirlerince “alan istiklalini kazanmamış Yunanistan” olduğunu iddiadan çekinmiyorlar.*”²⁹⁴ diyerek de Avrupalıların kışkırtmasıyla genişleme siyaseti izleyen Balkan milletlerini eleştirmektedir.

Büyük güçlerin etkisine değinen Şemsettin Sami, Berlin konferansındaki diplomatlara eleştiride bulunmaktadır. Berlin Kongresi, Rumeli bölgesine bağlı bulunan milletin geçmiş ve hatıralarına, tarihsel delillerine dayanmadığını, aksine bu diplomatların Yunan ve İslav (Büyük Slav Devleti) siyasetini savduklarını ifade eder: “*Diplomatları ise meşagal mühimmeyi kesirlerinden dolayı cinsiyet haritalarına, tarihlere, coğrafyalara ve hepsinden ve sağlam mevsuk olan bu kıt’anın hâli hazırına bir nazar atma vakit bulamadıklarından her biri İslavoman (Slav taraftarı) yahud Garkoman (Rum taraftarı) bulunduğuna göre müslümanlığa karşı hrstiyanlığı müdafaa ederek, Rumelide bunlardan başka ve bunlardan iyi kavimler bulunduğunu hatıra getirmezler: hele ekseriyet üzere müslüman olan kavimleri kaale alınmağı bile şayan görmüyorlar*”.²⁹⁵ Ona göre, halbuki Balkan kıtasının çoğunluğunu müslümanlar oluşturur. Bu doğrultuda Şemsettin Sami, meselenin özünde dinin olduğunu ancak

²⁹³ Şemsettin Sami, “Rumeli’de İslavlarla ve Rumların Entrigaları”, **Tercüman-ı Şark**, İstanbul 20 Cemaziyelahir 1290, s.1.

²⁹⁴ **A.y.**

²⁹⁵ **A.y.**

bunun ortak bir ittifakı da engellediğini söyler. Balkanlarda iki milyondan fazla Arnavut bulunmakla beraber bunların çoğunluğu müslüman, az bir kısmı ise katolik ve ortodokstur. Katolik ve ortodoks Arnavutlar dahi Slav ve Rumlar ile birlikte yaşayamayacaklardır. Çünkü Bulgarlar ile Rumlar aynı mezhepten olmalarına rağmen bu geçimsizliği sergilemektedirler.²⁹⁶

Şemsettin Sami, İslavlar ve Rumların asimilasyon siyasetine karşı Arnavutların Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kalmasına taraftır. Çünkü Müslüman Arnavutların farklı dine mensubiyetinin sıkıntı yaratması kaçınılmazdır. Balkanlarda dağınık bir biçimde yaşayan bu iki milyondan fazla Arnavut asimilasyona uğramaktadır. Slav ve Rumların gerek mektep açarak dil üzerinden ve gerek papazlar göndererek lisan ve cinsiyet asimilasyonu yaptıklarını belirten Şemsettin Sami, böylece müslüman Arnavutların güç kaybettiğini belirtir. *“Arnavutluk bir vilayet olabilecek kadar arazi ve ehaliyi havi olduğu halde birkaç parçayı taksimle, her parçasının ehali ekseriyet üzere İslav veyahud Rum olan bir vilayete ilhaki, ve bu vilayetlerin her birinde ikinci derecede resmi lisan İslavlıca yahud Rumcanın ittihazi bunların entrikalarıyla garip bir tesadüfte bulunuyor. İşte İslavlarla Rumlar Arnavutluğun bu vecihle münkasım ve müteferrik bir halde bulunmasından isitifade ederek her birleri yanında bulunan Arnavutların cinsiyetinin değiştirmeye belki namların bile kaldırmağa gayret etmektedirler. Şöyle ki Bulgarlar Sırpılar Arnavutluğun Şark Şimali cihetinin ve Yunaniler cunubi Arnavutluğu her bir kasabasında her bir karyesinde – ötekiler İslavca bir ikiler Rumca mektepler açarak ve İslav ve yahud Rum hocalar papazlar tabibler gönderek Hristiyan Arnavutların lisan ve cinsiyetinin değiştirirler; ve bunları Arnavut kalan Müslüman vatandaşlarına fikren galebe edecek bir hale getirirler.”*²⁹⁷

Arnavutların bu duruma düşmelerinin en büyük sebebi Şemsettin Sami'ye göre idari taksimattaki yanlışlıktır. Çünkü Arnavutların dağınık yaşaması sonucu asimile edilmeleri de kolaylaşmaktadır. İşkodra misalinden yola çıkan Şemseddin Sami bu durumu Tercüman-ı Hakikat'teki yazısında vurgular: *“Arnavutluk'ta İslav ve Rum*

²⁹⁶Şemsettin Sami, “Rumeli'de İslavlarla ve Rumların Entrigaları”, **Tercüman-ı Şark**, İstanbul 20 Cemaziyelahir 1290, s. 2.

²⁹⁷ **A.y.**

entrigalarının alan nüfuz etmediği bir yer yalnız İşkodra vilayetidir ki bu vilayet dahi tekmil mülhakatı Arnavutluk olup diğer kavimlerle birleştirilmiş olması sayesinde kurtulmuş olduğunda Arnavutluk cihetince taksim-i vilayatin yolsuzluğundan görülen mazaratın derecesi anlaşılıyor.”²⁹⁸

Arnavutlar üzerindeki bu asimilasyon siyasetinin önlenmesi için alınacak tedbirleri de sıralayan Şemsettin Sami, bunun birincisinin Arnavutluk’un bir vilayet haline getirilmesi ve Arnavutların kendi lisanlarında yazmaya müsade edilmesi olacağını söyler. Şemseddin Sami, Arnavutların kendi kimliğini koruması ve diğer komşu halklar tarafından asimilasyona uğramaması için milletin esas unsurları arasında dilin yazılmasını savunarak kendi milletin özelliğini korumaktadır. Arnavutlar için komşu ülkelerin hükümetleri tarafından yoğun asimilasyon süreci içinde bulunma çabası durmamıştır. Bu devletler dini kurumlar, okullar ve hastaneler vasıtasıyla halk üzerinde etki sağlamak peşindeydi. Böylelikle, her kısmi benzerlik hükümetler tarafından kullanılıyor, kendi milletin mensubu olduğu iddiasıyla sahiplenmek isteniliyordu. Arnavutlar farklı din mensubiyetini kullanarak yaşadıkları coğrafya üzerinde sahip çıkma hissiyatını artırmışlardır. Bu konuları vurgulayan Şemsettin Sami, Osmanlı Devleti ve Arnavutların ortak hareket etmeleri gerektiğini söylemiştir. “*Bu babta ittihaz olunacak tedabirin birincisi ise Arnavutluk’un bir vilayete cem’ ile İslav ve Rum memleketlerinden tefriki ve Hristiyan Arnavutları Rumca yahud İslavca okuyub yazmağa muhatab bırakmamak için kendi lisanlarını yazmağa müsade buyurulması kaziyelerinden ibarettir*”.²⁹⁹ Dolayısıyla Şemsettin Sami’ye göre bir milletin kendi kimliğini koruyabilmesi için kendi dilinin yazılması şarttır. Böylelikle, İstanbul’da Arnavut Alfabeti çalışmaları amacıyla toplanan Arnavut aydınları arasında Şemsettin Sami ismi de yer almaktadır.³⁰⁰

Şemsettin Sami yazılarında Arnavutların Osmanlı Devleti açısından oluşturduğu önemden de bahsetmiştir. Asimile olmaktan kurtarılması gereken bir Arnavut toplumu olduğunu belirten Şemsettin Sami, Arnavutlara bu faydayı sağlayacak Osmanlı

²⁹⁸ A.y.

²⁹⁹ Şemsettin Sami, “Arnavutluk”, *Tercüman-ı Hakikat*, İstanbul 14 ocak 1879/20 Muharrem 1296.

³⁰⁰ BOA, *Yıldız Evrakı*, 1187/1.

yönetiminin bundan kârlı çıkacağını söyler. “*Rumeli’de Devlet-i Osmaniyye’nin Avrupa’da bekası için metin bir kâla yerini tutan büyük mühim bir kıt’a vardır*” şeklinde Tercüman-ı Hakikat’deki yazısına başlayan Şemsettin Sami, bunların cesaret ve cengaverlikleriyle Rum ve Slavları korkutan ve “*Devlet-i Osmaniyye’ye kuvve-i merbuturlar*” diyerek bağlılıklarını belirttiği Arnavutlar olduğunu söyler. Genelinin müslüman olduğunu belirttiği Arnavutların, Slav ve Ortodoks nüfusun içinde sahip oldukları nüfuz ve coğrafi konumla, Slav ve Ortodoks iddialarına ne kadar manilerse, Osmanlı Devleti’ne de o kadar yararlı olacaklarını söyler. “*Evet, Arnavudlar, Yunanîlerin şimalî, Bulgarların garbî tevsine manî olup vatanlarını daima Devlet-i Osmaniyye’nin taht-ı tabiiyetinde bulundurmağa ve Rumeli’nin sair müslümanlarıyla birleşerek vatanlarıyla paytaht beyninde açık bir yol bulundurmağa muktedirler. Arnavudlar Slav ve Rumların efkâr-ı azimesine büyük bir engeldir.*”³⁰¹

3.2. Şemsettin Samiye Göre Din ve Millet Kavramı

Şemsettin Sami düşüncelerini belirtirken, yazılarında pek çok kez kullandığı “Osmanlı, Osmanlıca, Türk, Millet, Milli, Ümmet, Kavmiyyet ve Cinsiyyet” kelimelerine ne gibi anlam verdiği, düşüncelerinin anlaşılması için önemlidir. Şemsettin Sami öncelikle Tanzimat devri aydınıdır. Dolayısıyla genel ilke olan “Osmanlılık” Türk kültürünün tüm temalarını içinde barındırır. “Türk” kelimesi ise “millet” ve kavmiyyet” kelimeleri tam olarak anlamına kavuşmadığından dolayı “ümme” yerine de kullanılmıştır.³⁰² Bu terminoloji Şemsettin Sami tarafından irdelenmiş ve Arnavut milliyetçiliği ile kesişen noktaları, Arnavutçuluğun betimlenmesinde ifade edilmiştir.

Dönemin diğer aydınlarıyla kıyaslandığından bahsedilen terminoloji hakkında Şemsettin Sami’nin ayrıldığı noktalar olduğu görülür. Ona göre; Osmanlı, “*Tabiiyyetiyle*

³⁰¹ Şemsettin Sami, “Rumeli’de İslavlarla ve Rumların Entrigaları”, **Tercüman-ı Şark**, İstanbul 20 Cemaziyelahir 1290, s.2.

³⁰² Levend, **a.g.e.**, s. 112.

müftehir bulunduğumuz devletin adı”dır.³⁰³ Türk dili “*lisan-ı Osmanî*” değil Türkçedir. Türk ise büyük bir ümmetin adıdır. Ancak o, din ile milliyetin karıştırılmaması gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre, millet ve milliyet dinsel kavramlardı. Bu yönden, kavim, kavmiyet ve cins, cinsiyet ile zıt terimlerdi. Bu nedenle bu terimi nation kavramını tercüme etmek için kullanamazlardı.³⁰⁴ Nitekim millet kelimesi yanlış olarak ümmet kelimesi yerine, ümmet kelimesi de millet yerine kullanılıyordu.³⁰⁵ Yine “milli” tanımını yaparken İslâm Tarihi’nin milli tarih olduğunu belirtiyor ve bunun din birliğini temsil eden bir terim olduğunu vurguluyordu. Konusunu Arap tarihinden almış olan *Seydi Yahya* piyesine de milli sıfatını veriyordu.

Şemsettin Sami’nin din ile milliyeti karıştırmamak gerektiği konusundaki bu düşünceye, terminoloji tartışmasında aldığı tavırda da rastlanmaktadır. Şemsettin Sami gibi bir şahsiyetin, 1876 ile 1896 arasında kardeşi Naim Fraşeri’nin de desteğiyle Arnavutçuluğun gelişmesi işinde yer almış olması, Müslüman Arnavutçuluğun şekillenmesine de yol açmıştır. Onun ulus tanımı öncelikle dil ortaklığına dayansa ve “Arnavut” ile “Müslüman” terimlerinin eşanlamlılığını reddetse bile, Şemsettin Sami’nin koşullara göre, Osmanlı makamlarına yakın bir imaj çizme adına Arnavutların çoğunluğunun Müslüman niteliğini öne çıkarabilmiştir. İster zorunluluklardan ister kendi kimliğinden ötürü, onun Hristiyan Arnavutlardan farklı bir söylem benimsediğine kuşku yoktu.

Ayrıca İslamlaşmanın Arnavutlar üzerindeki etkisine değinerek bunun Arnavutların ulusal kimliğine olan etkisini de tartışmıştır. Kamusü’l-A’lâm’da bu konuda şöyle yazıyordu. “*Arnavutlar bu şekilde Osmanlı doğal çevresine Allah’ın lütfu gibi girdikten sonra, tüm beyleri ve ağaları ihtida ettiler, onları birbirleri peşi sıra diğerleri izledi, öyle ki kısa bir sürede nüfusunun üçte ikisi Müslüman oldu ve geri kalan üçte biri de yarısı Katolik ve yarısı Ortodoks olmak üzere ikiye bölündü. Romalılara, Bizans devletine, hatta onlarla aynı cinsiyetten olan Büyük İskender’e tam anlamıyla*

³⁰³ Şemsettin Sami, *Lisan ve Edebiyatımız*, Sabah, Nu:3132, 20 Rebiülevve 1316/ 8 Ağustos, s.2

³⁰⁴ D. Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertemi İstanbul 1979, s. 25-26.

³⁰⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 1400.

boyun eğmeyen Arnavutlar, Allahı'nın birliğinin beyhanasının verdiği güçle Osmanlılarla birlik ve tek yürek oldular."³⁰⁶

Saminin, farklı dinlerden oluşan toplulukları bir araya getiren bir Arnavut ulusu fikrini savunduğu bilince, millet terimini kullanmaktan niye böyle uzak durduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü; Arnavut aydınları, Arnavutların ulusal birliğinin, hayati önem taşıdığını ve bunun anayurdun kurtuluşu için ön plana çıktığını anlıyorlardı. Ama birleşme yolunda bir engel çıkıyordu. Bu da Arnavutların üç ayrı dini inanca ayrılmış olmasıydı. Bu konu Arnavutların dine göre ayrılmasını desteklemeye devam eden devletler tarafından belirli siyasal çıkarları adına kullanılmış ve her biri ayrı bir ulus olarak tanımlanmıştır. Bab-ı Ali Arnavut nüfusunun çoğunun İslamlaştırılmasından beri dini, ulusla özdeşleştirerek Arnavutların dine göre ayrılmasını, kendi siyasetinin ilkesi yapmıştı. Böyle bir ayrılma, Arnavutların yaşadıkları toprakların bölünmesine fiilen yol açıyordu.

Şemsettin Sami dine bakış açısını Arnavutlar nezdinde tanımladığı da görülür. Ona göre Arnavut topraklarında millet dinden önce gelir. Bu konuda karşılaştırmada yaparak; *"Bir Yunanı örnek olarak alırsak ön plâna dini koyar, milletini siler. Mesela, Katolik olursa kendisine Frenk, müslüman olursa Türk denir. Arnavutlar hangi dine mensup olursa olsun (Hristiyan veya müslüman) milletini ön plâna koyar"*³⁰⁷ şeklinde yazar ve din ile milletin farklı şeyler olduğunu vurgular. Bu konuda ileriye de giderek dinin insanlara sadece ayrılığı getirdiğini ve Arnavutluk tarihinde bunun hiç görülmediğini söyler. Bu söylem Arnavutluk'un geleceğinde ulusal kimliklerini inşa ederken dinin etkisinin Şemsettin Sami tarafından sunumudur.³⁰⁸

Milli aidiyeti dinsel aidiyetten daha önemli gördüğü için "milliyetler prensibi"ne bağlılık ve yazılı dil haline getirilen yerel diller aracılığıyla eğitimin yaygınlaştırılmasına da büyük önem vermiştir. Örneğin, 1890'da Müslüman Arnavutlar yerine sadece Müslümanlar ifadesinin kullanılmasını isteyen Mizah dergisiyle girdiği polemikte Sabah gazetesinde Müslüman ve Arnavut kelimelerinin eş anlamlı olmadığını, çünkü

³⁰⁶ Şemseddin Sami, "Arnavud", *Kâmûs-ı Türkî*, Mihran Matbaası c.I, İstanbul 1889, s. 146.

³⁰⁷ Sami Frashëri, *a.g.e.*, s.62.

³⁰⁸ Sami Frashëri, *a.g.e.*, s. 63.

Arnavutların hepsinin Müslüman ve Müslümanların hepsinin de Arnavut olmadığını söyleyerek yanıt veriyor ve şunu ekliyor. “Özellikle Doğu’da dinin çok büyük bir tesiri olmakla birlikte, siyasal mitinglerde, kongrelerde, vb. soy dinden daha önemlidir. Arnavut terimine gelince, bu sadece modern coğrafya terminolojisinin bir parçası olmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu açısından büyük bir öneme sahiptir.”³⁰⁹

Şemsettin Sami’ye göre millet insanın sahip olabileceği en değerli şeydir. O, “İnsan nasıl annesini sevdiyse, milletini de sevmesi lazımdır”³¹⁰ der. Ona göre milletini sevmeyenler haindir ve insan değildir. Bu düşüncede olan Şemsettin Sami millet olmaya verdiği değeri sergilemekle birlikte Arnavut olmak bilincine de ne kadar sahip çıktığını vurgular. Şemsettin Sami bu konuda Arnavutları farklı bir yere de koyar. “Arnavutlar diğer milletlerden daha çok milletlerini severler. Gerçek bir Arnavut millet için canını verir” sözleriyle de bunu belirtir.³¹¹

Şemsettin Sami’nin *ulus*’u ifade etmek için kullandığı kavramlar Arnavutça’da *komb* (Tosk lehçesi) veya *kom* (Geg lehçesi) kelimeleri olmuştur. Zaten bunu şekillendiren, daha doğrusu yaygınlaştıran da odur. Kavimden hareketle oluşturulan bu kelimedede, belki Yunanca düğüm anlamına gelen ve Güney Arnavutluk ağızlarında kullanılan kombos kelimesinin yakınlığından da yararlanılmıştı. Onun böyle bir ifadeyi yaygınlaştırmasının sebebi şüphesiz Osmanlılık ile din sayesinde bütünleşmiş Arnavutları tanımlayacak bir kavramı yaygınlaştırmaktı.

Bununla birlikte *milli* kavramını bugünkü anlamıyla kullandığı da olmuştur. Örneğin, “Kamus- ı Milli”, ya da “Lisan-ı Millimiz olan Türkçe” derken, kullandığı milli sıfatlardır. Şemsettin Sami’nin kullandığı diğer kavramlar olan *kavim* ve *cinsiyet* ise *ırkî* manada kullanılan terimlerdir. Kavim, insan topluluğu, küçük veya büyük bir ümmetin koludur, Kürt Kavmi, Çerkez Kavmi gibi.³¹² Cinsiyet ise bir kavim ve

³⁰⁹ Kushner, a.g.e., s. 25-26.

³¹⁰ Sami Frashëri, a.g.e., s.32

³¹¹ Sami Frashëri, a.g.e., s. 62.

³¹² Şemseddin Sami, “Kavim”, *Kâmûs-ı Türkî*, Mihran Matbaası, c.I, İstanbul 1889, s. 1113.

kabileden olma halidir. Arap cinsiyeti gibi.³¹³ O, bu şekilde tanımladığı kavramları dil bahsinde açıklarken, “*Kavmiyet ve cinsiyetin birinci alâmeti, esası, bütün efradın beyninde mütesaviyen müşterek malı, söylediği lisandır. Bir lisan söyleyen halk bir kavim ve bir cinsiyet teşkil eder*”³¹⁴ der ve kavmiyet ile cinsiyet kavramlarının aynı kökene ve cinse sahip insanları tanımladığını ve buna da millet dendiğini söyler.

3.3 Şemsettin Sami’ye Göre Arnavut Milliyetçiliğin Tarihi Kökleri

Milliyetçilik hareketinin söylemini oluşturan diğer bir mitleştirme örneği topluluğun köken ve soyunu eskiye dayandıran düşüncedir. Kökenin mitleştirilmesi bir topluluğun millete dönüşmesinin en ilginç süreçlerinden biridir. Köken bağlantısıyla din aidiyeti üstüne çıkma kabiliyeti daha ağırlıklı olduğu için mitleştirmeye sürekli başvurulmuştur.³¹⁵ Milliyetçi düşünce çizmek istediği topluluğun özelliklerini öncelikle köken özellikleriyle çizer. Etnik milliyetçiliklerin düşüncesinde yer alan köken “biz” ve “onlar” ayırımını yapmak açısından elverişli bir kullanımdır. Etnik köken miti, topluluğu diğer toplumlardan ayırdığından dolayı hayati önem taşımaktadır. Köken mitleştirilmesi etnik milliyetçiliğin bir özelliğidir. Etnik milliyetçilik söylemi, içindeki köken özelliği ile kendi topluluğunu yabancılardan ayırmak ve kendini belirlemek istediği “akrabalık” ve “kan” unsurları ile avantaj sağlamak ister.³¹⁶

Arnavut milliyetçi düşüncesinde etnik köken mitinin kullanılışı Arnavut topluluğunu milletleşmeye götüren nedenlerden birini teşkil etmektedir. Millî kimliğin oluşması için Arnavutları diğer topluluklardan ayırmak onları diğerlerinden farklı kılmak için bu mite başvurulduğu düşünülebilir. Dil çalışmalarında olduğu gibi bu mitleştirme örneğinde de batılı araştırmacıların tesiri açıktır. Arnavut milliyetçi söylemi topluluğun kökenini “Pelasse” dönemine bağlamıştır. Şemsettin Sami bunu şöyle ifade

³¹³ Şemseddin Sami, “Cinsiyet”, *Kâmûs-ı Türkî*, Mihran Matbaası c.I, İstanbul 1889, s. 483.

³¹⁴ Şemseddin Sami, *Lisan ve Edebiyatımız*, Sabah, Nu:3132, 20 Rebiülevvel 1316/ 8 Ağustos 1878, s. 3.

³¹⁵ Esat Reso, *Pikêpamjet filozofike, politike dhe shoqërore të Sami Frashërit*, (Şemseddin Sami’nin toplumsal, siyasi ve felsefi görüşleri), 8 Nentori, Tiran, 1980, s. 142.

³¹⁶ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 83.

eder: “Geçmişte atalarımıza Pelasge deniliyordu... Bu kadar eski ve tarihte önemli ve güçlü bir millet tüm Doğu Avrupa’da yayılmış durumdaydı. Tuna, Macar ve Hırvat yörelerinin ötesi, Yunan ve Küçük Asya’nın batısı Pelasge’lerin yeriydi.³¹⁷ Aynı şekilde Türkçeye ilişkin çalışmalarında Türkçe daha çok eskiye bağlanmaktadır ve tarihte geçen halk ve milletlerin devamıdır. Böylelikle geniş bir coğrafyada konuşulmasının sebebi hem eski hem de cengaver bir halk olduğunun kanıtıdır.³¹⁸

Kökenleri tarihin kayıt edemediği zamana götürmek, topluluğun mevcudiyetini meşru kılmak ve ilerideki milliyetçiliğin amaçladığı millet oluşumunu savunmak bakımından büyük bir öneme sahipti. Pelasge tezi Arnavut milliyetçi düşüncesine hâkim olmuştur. Pashko Vasa’nın eserinde de, bu mitin geliştirildiğini görüyoruz. Buna göre dünyanın yaratılışından beri bugünkü coğrafyamıza Asya’dan yerleşen ilk kavimlerden atalarımız Pelasge’lar olmuştur.³¹⁹ Bu söylemi önemli kılan şey, Arnavutların bölgeye yerleşen en eski kavim olmaları dolayısıyla hâlihazırdaki anlaşmazlıklara bir tür cevap da oluşturmasıdır. Arnavutlar, komşu milliyetçi söylemlerden kökensiz bir topluluk olarak nitelendiriliyordu. Balkanlarda, yerli değil Osmanlı ile birlikte yerleşen yeni gelmiş unsurların var olduğu özenle vurgulanmaktaydı. Bunun karşılığını yaparak Arnavut milliyetçi düşünürlerin eserlerinde geçmişlik konusuna yer verilmiştir. Vasa eserinde bu tarihi bağı şöyle açıklar: “Kuşkusuz biz Avrupa’nın en eski insanları veya milletiyiz, Yunanlılardan daha eski, tarihte bilinen milletlerin en eskisiyiz.”³²⁰ Aynı şekilde de “Biz ne Türk ne de Asya’nın çöllerinden gelmiş bir milletiz. Avrupa’nın en eski milletiyiz. Avrupa’nın topraklarına her milletten önce hakkımız vardır”.³²¹ Bu yaklaşımı Şemsettin Sami de eserinde aktarıyordu. Şemsettin Sami, Arnavutların Avrupa’nın en eski kavimlerinden olduğunu ve Avrupa’ya medeniyeti getirdiklerini söyler. “Arnavutlar Avrupa’ya geldiklerinde yerli halk çok kaba ve cahildir. Ayrıca ev

³¹⁷ Sami Frashëri, *Shqipëria Ç’ka Qenë Ç’është E Ç’do Të Bëhetë*, s. 22.

³¹⁸ Yüksel Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 55.

³¹⁹ Vasa, *a.g.e.*, s. 43.

³²⁰ Vasa, *a.g.e.*, s. 47.

³²¹ Sami Frashëri, *a.g.e.*, s. 75.

*inşaatı ve çiftçilik başta olmak üzere pek çok yeniliği getirmişlerdir. Mağaralarda yaşayan yerli halk bu sayede medeni bir hayata adım atmıştır”.*³²²

Söylem içinde kökeni metheden ve diğer kökenlerden üstün tutan vurguyu Naim Fraşeri'nin yazılarında da görebilmekteyiz. Bu söylemde Arnavutlar kökenlerin en tepesinde yer almaktadır. Burada bir etno merkezciğe şahit olmaktadır. Şemsettin Sami'nin kardeşi de olan Naim Fraşeri bunu şöyle açıklar: *“Hindistan'dan Avrupa'nın sonuna kadar milletler Aryan ırkına mensuptur. Bunlar eski Hintlilerdir çünkü bugünkü Hintliler karışmışlardır. Onlardan sonra Pelasge ve bugünkü Arnavutlar gelir, sonradan Persler, Helen, Latin ve varisleri olan tüm Avrupalılar... [İkinci, üçüncü ve dördüncü gruba kadar ırk ve milletler ayrımını yapar...] Aryanların kökeni, yüzü ve dili diğerlerinin birincisidir. Bugün yaşayan Aryanlılardan birincisi Pelasgelerin varisi Arnavutlar olmaktadır. Böylece Arnavutların yüzü, başı ve aklı tüm ırk ve milletlerin başıdır.”*³²³

Arnavutların kökenini Plasgelere bağlayan diğer bir Arnavut aydını olan Şemsettin Sami detaylı bir sınır da verir. Bu aynı zamanda toprak bakımından büyük bir Arnavutluk'un da betimlenmesi anlamındadır. Şüphesiz bu kadar yüksek kabiliyetleri olan bir milletin sınırları dar olamazdı. Şemsettin Sami'ye göre Arnavutların ataları olan Plasgeler tüm Doğu Avrupa'yı kaplarlar. Pelasge toprakları Batı Yunanistan'dan Asya topraklarına kadar uzanır. Bu sınırların verdiği avantajla Pelasgeler Adriyatik Denizi'ni geçerek İtalya'ya da yerleşmişlerdir. Plasgeler, daha sonra “İlir” ve “Thrak” kavimlerine ayrılmışlardır. “İlirler” günümüz Arnavutluk, Bosna, Karadağ ve Hırvatistan topraklarına yayılırken, “Thraklar” ise Makedonya bölgesine yerleşmişlerdir.³²⁴

“Arnavut” kelimesinin nereden geldiği ve hangi anlamı taşıdığı da Şemsettin Sami tarafından etraflıca verilmiştir. Kâmus'ul-A'lâmda “Arnavut” maddesinde kelimenin anlamını veren Şemseddin Sami, kelimenin öncelikle “çiftçi” anlamına geldiğini yazar. Arnavutlar yaşadıkları yeri başlangıçta Arbanya ve Arberia olarak adlandırmışlardır. Bu topraklarda yaşayanlara da “Arban” denilmiştir. “Ar” Arnavutçada “tarla” anlamına

³²² Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 23.

³²³ Naim Frashëri, **a.g.e.**, s. 268.

³²⁴ Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 32.

gelip, “ban” ise “yapmak”, “yapıcı” anlamlarına gelir. Yani Arban tarlayı işleten demektir. Şemsettin Sami’nin iddiasına göre Yunanlılar “b” harfini telaffuz etmedikleri için Arbanya’ya “Arvany”, halkına ise “Arnavit” demişlerdir. Osmanlı Devleti de bu toprakları fethettiğinde bölgeyi Yunanlılar gibi adlandırmıştır. Onlar daha da farklılaştırarak Arnavut ve Arnavutluk demişlerdir. Arnavutlar ise kendilerine “Şkiptar”, ülkelerine ise “kartalın oğulları” anlamına gelen “Şkiperiya” demişlerdir.³²⁵ Şemsettin Sami’nin bu tezi Halil İncalık’ın terminolojisine de girmiş ve o da “Arnavit” kelimesini kullanmıştır.

XIX. yüzyılda Arnavutluk kıtasından anlaşılmanın ne olduğu üzerinde duran Şemsettin Sami, bunun için Balkanların batısını içine alan büyük bir bölgeden oluştuğunu belirtmiştir. Tercüman-ı Hakikat’deki yazısında Arnavutluk’un sınırlarını verirken; burasının Karadağ’ın güneyinden ve doğusundan Sırbistan’ın Yenipazar hududuna oradan Yunan sınırına kadar uzandığını ifade eder. Güneyinde Osmanlı Devleti’nin Avrupa topraklarının doğu sahillerinden oluşmakla birlikte Leskoviç, İvarina, Kumanova, Köprülü, Pirlepe, Manastır ve Kesriye kazalarını içine alarak Pondus dağlarıyla Tırhala’dan ayrıldığını belirtir.³²⁶ Çizdiği sınırlar günümüz Arnavut topraklarına yakın sınırlardır. Ancak bahsettiği Arnavutların dağınık yapısı onun sınır belirlemede de yer almış ve genişlemiştir. Şüphesiz bu Slav ve Rum iddialarına karşı bir antitezi toprak bakımından oluşturmaktaydı.

Milliyetçilik düşüncesinin Arnavut topluluğuna atfettiği köken ve soy miti, topluluk arasında itibar edinmek, diğer milliyetçi söylemlere karşı tez ve Türkler ile benzerlik taşımadıklarına dair düşünceleri geliştirmek üzerinedir. Onların “*Etnik köken çağrısı tanımlanan grubu tehdit eden “öteki”leri protesto etmekten ibarettir.*”³²⁷ Bu etnik köken ve ortak soy mitinin dinî kimlikleri de geriye itecek şekilde gelişmesi kaçınılmazdı. Ayrıca bu, Arnavut topluluğunun yaşadığı coğrafyada yerli unsur olmayan Slav ve Türklere karşı önemli bir yaklaşımını da ortaya koymuştur. Bu şekilde milliyetçi düşünce kendini haklı çıkartmak ve giriştiği süreci meşru kılmak açısından kriterleri

³²⁵ Şemseddin Sami, **Kamusu’l-Alâm**, Mihran Matbaası, c.I, İstanbul 1306, s. 143-148.

³²⁶ Şemseddin Sami, “Arnavutluğun Amali”, **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul 9 Muharrem 1296, s. 2-4.

³²⁷ Eric J.Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 209.

oluşturmak gibi bir basamak daha ilerlemiştir. Milliyetçi düşünürlerin topluluğa bu şekilde bir mit sunmaları milliyetçi düşünceyi hâkim yapmakta ve öne sürdüğü ilkeleri önemli kılmaktadır. Ayrıca kökenin sıklıkla vurgulanması topluluğun sürekliliğini sağlayarak tarihten kopma durumlarının yanıtısını uzaklaştırmak yönünde kullanıldığı görülmektedir. Böylelikle, milletin tarih boyunca varlık gösterdiği, mevcut olduğu düşüncesine ulaşılmaktadır.

Aynı zamanda, köken ve ortak soy ile milletin temiz ve saflığı öne çıkmakta, hatta ırksal ayrımcılığa kadar giden bir söylemin geliştiğine biz de tanık olmaktadır. Arnavut millî kimlik inşasında etnik kökenin vurgulanması dünyaya Arnavutların eski bir millet, hatta Avrupa'nın en eski millet olduğunu, diğer milletlerden Yunan, Slav, Türk ve diğerlerinden farklı, bir dili, özel gelenekleri ve tarihte ihtişamlı dönemleri olduğunu göstermekteydi.³²⁸ Etnik kökenin tahayyülü din öncesi topluluğun özlemine de çağrışıyordu. Bu şekilde bu dönemin yüceltilmesi dinler üstü bir anlayışı geliştirmekteydi. Bu dönem itibariyle sonradan gelen düzen değişiklikleri bu köken saflığını da kurtarıyordu. Milliyetçi düşüncede Roma ve Osmanlı hâkimiyeti Arnavutlar üzerinde tesirini bırakmıştır. Bu tesirin en önemlisi de din olmaktaydı. Bir taraftan Hıristiyanlaşma ve ardından İslamlaşma bu hâkimiyetlerinin ürünüydüler. Düzen değişiklikleri de bunlardan ibarettir. Anlaşılacağı üzere Pelasge dönemi dinî unsurların tekabül etmediği bir dönemi çağrıştırmaktadır. Buna göre yine de her ne kadar etkisi olursa olsun Arnavutlar köken itibariyle değişmemiştir. Vasa Arnavutların bu dönemlerdeki mevcudiyetinin özelliğini şöyle vurgular: “Gerçekten de bütün değişikliklere rağmen Arnavutlar, dilini, geleneklerini ve atalarının anlayışlarını değiştirmemişlerdir. Her zaman Arnavut olarak bilindiler ve öyle kaldılar, daima mert ve yiğit insanlar.”³²⁹

Arnavut milliyetçi düşünce içerisinde Arnavutların köken karşılaştırmasının sadece ilişkide bulunduğu komşu toplulukları değil Avrupa'yı da kapsadığını görüyoruz. Milliyetçi düşünürler, Arnavutları Avrupa'nın en eski halklarından, Pelasge ve

³²⁸ Clayer, **a.g.e.**, s. 291.

³²⁹ Vasa, **a.g.e.**, s. 64.

İliryalıların varisleri olarak saymaktaydılar.³³⁰ Etnik köken değerlendirilebilen toplumsal olgular arasında yer almamaktadır. Böylece bu olgu son derece öznel nitelik taşımaktadır. “*Etnik ayniyet duygusu için önemli olan hayalî bir soy, farazî bir ecdattır*”³³¹ sözleri Arnavut topluluğu için de geçerli olmuştur. Bu yaklaşım çerçevesinde etnik kökenin de değerlendirilmesi toplulukların öznelliğine dokunan bir girişimdir. Köken konusunda tartışmaların Arnavutlar arasında daha erken olmasının sebebi milliyetçilik düşüncesine Türklerden önce kavuşmalarına bağlanabilir. Şemsettin Sami, bu konuda Türkçe çalışmalar kadar büyük bir eser bırakmamasına rağmen yazdığı eserler sonradan yapılan çalışmaların gerisinde kalmamıştır. Hatta açtığı yolun üzerinde gidilmiş ve bunun dışında sadece nicelik konusunda ilerleme kaydedilmemiştir. Nitelik konusunda da malum olanı tekrar savunmak yönünde yeni çalışma ve tartışmalar yapılmıştır.

3.4. Şemsettin Sami’ye Göre Millet-Dil İlişkisi

Yabancı araştırmacıların yaptıkları çalışmalara konu olan Osmanlı’da konuşulan diller değişik yönlerden incelenmiştir. XIX. yüzyılda Avrupa’da ve çevresinde bulunan halk dilleri çalışmalarıyla uğraşan leksikograflar, gramerciler, filologlar ve yazarlar, bir tür altın çağ oluşturmuştur ve bu gayretlerin kısa sürede yeni süreçler başlattığı görülmüştür.³³² Böyle bir etkileşim, Osmanlı toplumunu da kapsayarak yerli aydın kesimde de dil araştırma merakını uyandırmıştır. Bu yabancı kaynaklı çalışmalar içinde en fazla değinilen konular dilin geçmişi, diğer dillerle benzerliği ve dil ailelerine oturtulması gibi konulardan oluşmaktadır. Osmanlı aydınları, dil çalışmaları içinde geçmişteki dilsel varlığı tarihsel olarak kanıtlayıcı, geliştirici ve standartlaştırıcı konulara ağırlık vermiştir. Bu çalışmaların milliyetçi bir ortam içinde geliştiğini, bu dilin millî bir dil doğmasını kazandığını ve millî gereksinimlere cevap verebilecek niteliklere doğru evirildiğini görmek hiç de zor değildir. Osmanlı toplumu içindeki toplulukları

³³⁰ Enis Sulstarova, *Arratisje nga Lindja*, [Doğudan Kaçış], Botimet Dudaj, Tiranë, 2006, s. 35.

³³¹ Smith, *a.g.e.*, s. 43.

³³² Anderson, *a.g.e.*, s. 87.

birleştiren unsur olduğu düşünülen dil, milliyetçi düşüncenin ayrılmaz bir ögesi halini almıştır. Keza, toplumların homojenleşmesi ve standartlaşması açısından millî dil son derece önemli bir yerde durmaktadır.³³³

XVIII. yüzyılda farklı diller arasında Arnavut dili, köken ve tarihi bakımından batılı araştırmacılar için çekici bir konu haline gelmiştir.³³⁴ Bu doğrultuda çıkan çalışmalar yabancı ve yerli etkileşim ve iletişimi doğurarak Arnavutluk konusuna ilişkin yeni nefesler getirmiştir. Bu çalışmalar Arnavutçanın yazılı dil niteliğinin genişletilmesi açısından değerli görünmektedir.³³⁵ Arnavutçanın yazılışı dinî eksenli olduğu için üç kutsal dilin alfabelerinin harfleriyle yazılmaktaydı. Hristiyanlar arasında Latince ve Yunanca, müslümanlar arasında ise Arap harfleri yoğun ve geniş bir kullanım kazanmıştı. Arnavutçanın yazılışında kutsal dillerin alfabe kullanımı gelenek niteliğini kazanmıştır ve ileride gelececek alfabe sorununun çözümünde çeşitli ihtilafların doğmasına yol açacaktır.³³⁶

Arnavutça, konuşulduğu coğrafyada tek ve yakınlarda konuşulan diğer dillerle herhangi bir benzerlik taşımayan bir dildir. Bu özelliği ile Arnavutça, Arnavut millî kimliğin kurulmasında gerekli olan bir unsur olmaktadır. Bu yüzden, Arnavut milliyetçi öncülerinin Arnavut kültürel kimliğini dilde aramaları doğaldır.³³⁷ Şemseddin Sami de bu boşluğu doldurmuştur. Arnavut millî kimlik inşası içinde dil bütünlükte veya bir kriterler kümesinde yer alarak bu kimliğin oluşmasında son derece etkili bir rol üstlenmiştir. Bu millî kimlik içinde dilin öneminin oturtulması Arnavut milliyetçiliğini özel kılmıştır. Arnavutça aydın kesimi içinde bir iletişim dili olarak, bir topluluk tarafından konuşulması ve tek bir bölgede konuşuluyor olması özellikleriyle ilerideki bu dil, topluluğun millete dönüşmesini sağladı. Arnavutçanın bu özelliklerinin korunmasını Şemseddin Sami, sarp arazisinin yerleşime müsait olmamasıyla yeni yerleşimlere izin vermemesine ve Arnavutların dış dünyaya kapalı bir yaşam sürmesine bağlar.³³⁸

³³³ Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 117.

³³⁴ Clayer, **a.g.e.**, s. 144.

³³⁵ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 125.

³³⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 270-303.

³³⁷ Eric J.Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 72.

³³⁸ Sami Frasher, **Shqiperia Ç'ka Qene, Ç'eshte e Çdo Te Behet**, Prishtina 1978, s. 37.

Arnavutçanın millî dile dönüşmesi, onun bir aydın kesiminin iletişim dili olmasının yanında bir coğrafi bölgenin ve bir topluluğun konuşulan dili olarak, yeni bir millî dilin nasıl oluşacağını örneğidir.³³⁹

Dil unsuru, sadece konuşulan bir araçtan ibaret olmayan konuşulduğu coğrafyada Arnavutların toprak bütünlüğünü de sağlayan bir faktör olarak algılanmaktadır. Konuştukları ortak dil Arnavutları birleştirmekte ve farklı din aidiyeti ile gelen tehlike karşısında alınabilecek bir önlem niteliği taşımaktaydı. Arnavutça mevcut özellikleriyle ancak birçok çalışmanın gerçekleşmesinden sonra edebiyat konumuna gelebildi. Bahse konu çalışmalar farklı ağız ve lehçeler üzerinde gelişerek ayrımlar üstünden gitme çabasına yoğunlaştı.³⁴⁰ Bu çalışmalar sonucunda Arnavutça yazılı olarak yayıldı ve çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda basılarak yayın dünyasının parçası haline geldi. Aynı şekilde, geçmişte Arnavutça eğitim veren okulların bulunmaması yüzünden birçok okulun kurulmasına neden oldu.

Arnavutça dilinin milliyetçi düşünürler arasında kullanımı bir sürecin başlatıcısı niteliğindedir. Bu süreç bir toplumsal hareketliliği doğurup milliyetçiliğe götüren yol haritası olarak ortaya çıkmıştır. Bu düşünürlerin arasında bir iletişim dilinin olması aynı zamanda bu dili yayınlarında kullanmaları ve topluluğa sunmaları millî düş olarak izah edilmektedir. Arnavut aydın kesimi, Arnavutçayı alfabenin hazırlanmasında, elifba ve gramer kitaplarında, dergi ve gazete yayınlarında ve Arnavutça okulların açılmasıyla birçok yönden insanlarına iletmiştir.³⁴¹ Arnavut aydın kesimin uğraşları aynı yapının değişik ifadeleridir. Bunun en güzel örneği Arnavut milliyetçi düşünürlerin yaptıkları çalışmalarda yer alan konu ve içerik benzerliğidir. Söz konusu benzerliğin sebebi de kaynak yerinin aynı olmasıdır. Batılı düşünce tesirinin yanı sıra yabancı araştırmacıların çalışmalarından ortaya çıkan yaklaşımlar birinci derecede etkili olmuştur.

Arnavutça ve Türkçe'nin eksikliği kendine özgün bir alfabesinin olmamasındandır. Hem yabancılar tarafından hem de aydınlar kesiminin yazı ve yayınları çeşitli alfabelerle kaleme alınmaktaydı. Bu durumda, dil homojenleşmesinin

³³⁹ Eric J.Hobsbawm, **a.g.e.**, s. 80.

³⁴⁰ Shaban Çollaku, **a.g.e.**, s. 1739.

³⁴¹ Zija Xholi, **Sami Frashëri**, Vepra IV, Rilindja, Prishtinë, 1978, s. 78.

aydın kesiminin en acil görevlerinden biri olduğunu görüyoruz. Eski düzende hâkim olan kutsal dillerin etkisi Arnavut topluluğu arasında da hala çok büyüktü. Hıristiyanlık, İslamiyet ve diğer inançlar, kutsal diller sayesinde devamlılıklarını koruyabiliyorlardı. Ayrıca kıtalararası geniş iletişim kutsal dillerin anlaşılıyor olması gerçeği sayesinde sürdürülebiliyordu.³⁴² Aynı şekilde, yazılı Arnavutça içinde üç kutsal dil yazıları geliştiği için bunların üstesinden gelecek bir uzlaşmanın gereksinimi açıkça duyulmaktaydı. Eric J. Hobsbawm'ın belirttiği üzere millî dillerin ana sorunları standart ve homojenleştirilmiş dilin temeli olarak hangi lehçenin seçileceğidir. Arnavutça da aynı sorunla karşılaşılıyordu. Millî dil standartlaştırma süreci millî gramer, imla, standartlaştırma ve homojenleştirme, sözcük gereksinimleri ve eklemeler gibi birçok sorunları içermektedir.³⁴³

Aydın kesiminin bu soruna yönelik çözüm arayışları bir kongrenin düzenlenmesiyle sonuç buldu. 1908 yılında düzenlenen Manastır Kongresi kültürel sorundan çok, dönemin önemli siyasî sorunlarından biriydi.³⁴⁴ Kongre, toplantıların sonucunda ortak Latin alfabeye onay vermiştir. Böylece, bu kesimin kullanacağı alfabe homojenleştirme çabasını geçmekte ve karşısında hitap etmesi gereken topluluğu hazır bulmaktaydı. Arnavut aydın kesiminin karşısında topluluğun çoğunluğunu teşkil eden yukarıda belirttiğimiz dinî yazıların eğitimini görmüş ve az sayıda batı ülkelerinde eğitim alan bir orta sınıf kesimin mevcudiyetini de belirtmeliyiz. Bu şekilde, diğer alfabelerle yazmaktan ziyade Arnavut topluluğu kesimlerince anlaşılabilir bir dille yazmanın daha önemli bulunduğu görülmektedir. Aydın kesim dil aracılığıyla kitleleri milliyetçilik hareketine katılmaya çağırıyordu. Anderson'a göre: “ *Milliyetçiliğin yeni orta sınıf kökenli entelijensiyasının kitleleri tarihe davet etmesi gerekiyordu ve davetiyenin de onların anlayabileceği bir dilde yazılmış olması gerekliydi.*”³⁴⁵ Dil aracılığıyla iletişim bir toplumsal hareketliliği doğurarak milliyetçi düşüncenin kitle

³⁴² Anderson, **a.g.e.**, s. 51.

³⁴³ Hobsbawm, **a.g.e.** s. 73. Arnavut aydın kesiminin giriştiği dil çalışmaları sadece alfabe konusunda bir uzlaşma sağlayabilmiştir. Arnavutçanın söz konusu standartlaştırma ve homojenleştirme girişimi ancak 1972 yılında düzenlenen Arnavut Dil Kongresi ile sonuç bulabilmiştir.

³⁴⁴ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 391.

³⁴⁵ Anderson, **a.g.e.**, s. 96.

tarafından yankı bulması siyasî boyutu izah etmektedir. Sürecin ilerleyişinde bu siyasî boyut netlik kazanarak, dilin araçsallığını göstermektedir. Şunu da açıklamamız gerekir ki, herhangi bir dildeki sorunlar milliyetçiliğin özünde bulunan iletişim ve kültürel sorunlarda yatmamaktadır. “Dil sorunları” olarak aktarılan sorunlar doğrudan iktidar, statü, politika ve ideoloji çözümlenmeleri ile bağlanabilir durumdadır.³⁴⁶ Türk ve Arnavut milliyetçilik hareketlerinde bu süreç benzerliği yüzünden aynı şekilde yaşandığını söyleyebiliriz. Türk ve Arnavut aydınlar, dilin aracılığıyla gerçekleştirilecek hedeflerin kitlelere ulaşma yolunda önemli bir durak olduğunun bilincindeydiler.³⁴⁷

Şemsettin Sami'nin kendi düşüncesiyle “ifade-i meram” şeklinde tanımladığı dil, ona göre insanları “sürü” olmaktan çıkarıp şuurlu bir topluluk veya millet haline getirmede önemli bir güce sahipti. Şemsettin Sami'ye göre “kavmiyet” ve “cinsiyet”in yani millet olmanın birinci esası bütün bireylerin konuştuğu ortak dile bağlıydı. Dil ile millet arasında ona göre şöyle bir fark vardı. “*Bir kavim ve ümmetin hiçbir vakit kâffe-i efradı yeryüzünden mah ve nâ-bedid olamaz: ancak lisanını kaybedip, diğer ümmetin lisanıyla tekellüme başlayınca, efradı ve hele bunların ahfadı lisanını söyledikleri ümmetin efradı içine karışıp, mevcûdiyet-i cinsiyetlerini kaybeder*”.³⁴⁸ Böylelikle dilin milletin ana temeli olduğunu vurgulayan Şemsettin Sami, bir milletin dilini kaybetmesiyle sonunun da geleceğini belirtmiştir. Neticede Arnavutlar arasındaki bilimsel dil çalışmaları, (genelde kültürel çalışmalar içinde siyasî nitelik taşıyan çalışmalar) Şemsettin Sami tarafından geliştirilmiştir.

Çalışmaların işleyiş tarzı açısından içerdiği konular, yazıldıkları ve yayınlandıkları dönem özelliklerinden dolayı Arnavut milliyetçi düşüncesini doğrudan etkilemeyi başarmıştır. Şemsettin Sami yapıtlarıyla Arnavut millî kimliğini belirli noktalara oturtarak dilin, kökenini ve siyasî boyutunu çizmiştir. Osmanlı aydını olarak Arnavutça alfabe sorununa ilişkin çözüm üreten ilk isimlerden olmuştur. Arnavutçaya otuz altı harften oluşan Latin bir alfabeyi getirmiştir. Bu alfabe geniş bir kullanım kazanacak ve

³⁴⁶ Hobsbawm, a.g.e., s. 135.

³⁴⁷ **Historia e Popullit Shqiptar II**, s. 247.

³⁴⁸ Şemseddin Sami, **Elsine-ı Sâmiye ve Arabî**, Sabah, Nu:3174, 2 Cemaziyevvel 1316/ 18 Ekim 1898, s. 3.

dönemin Arnavut milliyetçi yayın yazısı haline gelecektir. Bu şekilde Şemsettin Sami, Arnavut millî beraberliğinin ve kimliğinin temel sembolü olan Arnavutçaya güçlü bir şekil kazandırmıştır.³⁴⁹ Ayrıca dilin tarihsel geçmişini kanıtlayan çalışmalarını, “*Pelasge*” mitine bağlamıştır. Bu bağlantıyı dönemin tüm yazılı kaynaklarında görmek mümkündür. Şemsettin Sami bu konu hakkında şöyle yazmaktadır: “*Arnavutlar dünya topraklarında konuşulan en güzel ve en eski dilini konuşurlar... Arnavutça bugünümüzde çoğu ölen diller ile eşzamanlıdır. Latince, eski Yunanca, Sanskrit, Zerdüş, Kelt ve Cermence ölü diller olarak anılırken bizim dilimiz bunlardan eski olmasına rağmen günümüzde var ve hala Pelasge döneminde konuşulduğu gibi konuşulmaktadır.*”³⁵⁰

Dönemin böyle bir yaklaşımı, dil olgusunun geçmişteki yeri ve mevcudiyetinin tespiti o dilin millî kimlik ve bekasına uygun bir dil olduğu düşüncesini haklı çıkartmaktaydı. Bu şekilde dil üzerinde bir mit oluşturulduğu ve doğrudan millî kimlik üzerinde etki yarattığı görülmektedir. Özellikle rekabet eden milliyetçi hareketler arasında her dilin “millî dil” özelliğini taşımadığı söylemi hâkim olduğu sürece dilin geçmişteki mevcudiyeti “millî dil” olma doğrultusunda ön şart olarak geliştiriliyordu. Bu doğrultuda Arnavutçanın da millî dil mevkiine uzak olarak bunu yetişemeyecek diyenlere, Arnavut millî kimlik inşa sürecini yürütenlerden biri olan Şemseddin Sami şöyle yaklaşıyor: .

“*Bir milletin dikkat edeceği temel hususlardan biri kendi dilini yazmaları gerektiğidir. Böyle bir amaçla milletini seven her insanın yapacağı gibi birkaçı toplandı ve Arnavutçanın harflerini oluşturdu, bu harflerle Homer’in dili, Euripides’in ve Plato’nun bilgileri Arnavutça öğrenildi. Bu durumu hazmedemeyenler ve Arnavutçanın bir yazılı dil olamayacağını söyleyenler böylece bunun karşısına çıkarak engel olmaya çalıştılar.*”³⁵¹

³⁴⁹ Frances Trix, “The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1999, s. 257.

³⁵⁰ Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 35.

³⁵¹ Sami Frashëri, **a.g.e.**, s. 63.

Diğer taraftan dili standartlaştırma ve homojenleştirme çabası sadece eğitim kurumlarına yayılacak bir süreç değildir. Topluluğun tüm kesimlerini dahil eden bir süreci kapsamaktadır. Benedict Anderson'un tasviriyle dilin potansiyel tüketicileri olarak görülen her kesime hitap etmesi düşünülmüştür.³⁵² Millet in oluşum süreci bu nedenle tek boyuta indirgenemez bir nitelik taşımaktadır. Kriterler kümesi olarak sıralanan eksenlerin içinde dilin ehemmiyeti Türk ve Arnavut millî kimlik inşasında da varlığını göstermiştir.

Şemsettin Sami'nin dünyasında, dilin önemi işlevsel olmakla beraber onun ideolojik veyahut siyasi ehemmiyeti de vurgulanır. Böylelikle dilin işlevselliği yanısıra ilerlemeci tarafı da gözardı edilmemektedir. Zaten çalışmaları da bu doğrultudadır. Üzerinde durduğu konular arasında dilin sorunlarının ötesinde toplumsal inşaa içerikli konular da gözlemlenebilir. Özellikle de Arnavutçanın uygun kullanımı Arnavutları ortak ve birleştirici unsur olarak karşımıza çıkarmaktadır. Arnavutçanın yazı geleneği olmayan fakat toplumda konuşulan ve siyasi temeller içinde filizlenebilen bir dil olarak Türkçe ile aynı durumda ilerlemesi ve medeniyete uygun yapısı ile milli dil durumuna gelmeleri gerekmektedir. Bu durumda, milliyetçilik iki karşıt düşünceden doğan dillerin benzer yollarını çizmiştir. Zira, dil görünürde milliyetçi söylemi doldurmaktan ziyade toplumun işleyişine ve ıslahatına başvuru noktası haline geldi. Dil çalışmaları bu minvalde ilerlemenin ve beraber olmanın yegane unsuruydu. Şemseddin Sami eserleriyle bunu açıkça gündeme getirmiştir.

Bu doğrultudan bakıldığında Şemsettin Sami'nin milliyetçilik anlayışı doğrudan kültürel vurgularla doludur. Nitekim, dil en önemli unsurdur. Zira, dil sadece bir iletişim aracı olmaktan ziyade milliyetçiliğin doğuşu ile önem kazanmaktadır. Şemseddin Sami diğer aydınlardan farklı olarak dili millet oluşum sürecinde son derece önemli bir unsur olarak görür ve bunu doğrudan yazılarında ortaya koyar.³⁵³ Aynı zamanda *ümme t*, *millet*, *milliyet* ve *kavmiyet* kavramlarının Şemsettin Sami'den bugünkü milliyetçilik kuramları ile çelişki taşımadığını belirtmek gerekir. Bu kavramlara yönelik

³⁵² Anderson, **a.g.e.**, s. 93.

³⁵³ Yüksel Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 51.

anlayış biçiminin yaşadığı zaman ile ilişkili olduğu bilinmelidir. Ancak dünyanın yaşadığı dönüşüm sürecine kayıtsız kalmadığı anlayış ve çalışmalarıyla tespit edilmiştir. Zira, öncelikle Arnavut alfabesi üzerinde çalışmaları ve sonradan yapmış olduğu Türk dil ve edebiyatına ait çalışmaları her iki toplumda gelişecek milliyetçilik fikrine önderlik etmektedir. Dünyada olup biten süreçleri yakından takip eden Şemsettin Sami, özellikle Avrupa'daki entelektüel birikim ve çalışmaların yanısıra siyasal gelişmelerin takibinde bulunarak dil çalışmalarının bir misyona dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Çalışma ve eserlerinde, dil konusu sınırlı kalmayıp milliyetçilik söylemine ve milliyetçilik hareketine katkıda bulunarak milliyetçiliğin köken ve coğrafi anlamda lüzum duyduğu temeli de açıklamıştır. Onun görüşlerinde övgü unsuru ön plâna çıkar. Böylece çalışmalarında bilimsel yönün yanısıra milliyetçiliğin tutkallı olarak nitelendirilen övünç, methiye olgusu da yer almaktadır. Ayrıca Arnavut dili Arnavut milli kimliğinin inşasında önemli bir yer tutmaktadır. Dil, Arnavutların komşularından farklı bir etnik topluluk olarak algılanması ve diğer taraftan Arnavutlar arasında dinsel ayrılığını göz ardı edecek şekilde birleştirici niteliği nedeniyle hayati ölçüde önemlidir.

Şemsettin Sami'ye göre, bir milletin doğal parçası olarak dil, insanda milletine ve vatanına olan sevgisini arttırır. Bu amaçla herkes dilini korumalı, geliştirmeli ve sevmelidir. Bunu yapan da milletine saygı ve sevgi gösterendir. Şemsettin Sami dili ve milleti aynı yerde tutmaktadır. O, dilde gördüğü önemi Arnavut topluluğunun bekası olarak nitelendirdiğini de açıkça göstermektedir: *“Bir milletin milliliği nasıl korunur? Öncelikle diliyle, bir milletin birinci ve en büyük unsuru dildir.”*³⁵⁴ Dönemin Arnavut milliyetçi düşüncesi içinde dil olgusuna büyük yer verildiği görülmektedir. Bu, sadece Şemsettin Sami'yi simgeleyen bir özellik değil, tüm Arnavut milliyetçi düşünürlerin içinde bulunduğu ortak bir noktadır. Dil olgusu Arnavut milliyetçi düşüncesinde anıtsal bir mevkiye sahiptir. Hatta Şemsettin Sami'nin eserlerinde dil olgusu milliliğin diğer en büyük temel esaslarının arasında yer almıştır. *“Tanrı, Hak, Millet, Dil, Arnavutluk, Arnavutçuluk! Bunlar her Arnavut'un amacı ve kutsal görevi ve Besa-Ahde*

³⁵⁴ Sami Frashëri, a.g.e., s. 54.

Vefası'dır."³⁵⁵ Burada dili aynı şekilde din kavramlarıyla eşit, millî aidiyeti de aynı yere koymaktadır. Bu muamelede dilin birleştirici özelliği vurgulanır ve aynı söylemde dinin ayırıcı özelliğine vurgu yoktur. Tek tanrılı dinlerin anlayışlarında olan özellikler, Tanrı ve Hak gibi kavramlar ile eşit tutulmaktadır. Bir şekilde dil unsuru Arnavut millî kimliğinde "biz"i şekillendiren ve özel kılan aynı şekilde "onlardan" ayıran temel vasfı içermektedir.

Şemsettin Sami'nin Türk Milliyetçiliğine yaptığı katkılar dil meselesinde ortaya çıkar. XIX. Yüzyılda Osmanlı milletlerinin kimlik anlayışına girmesiyle "Türk Milleti" kavramı da sorgulanmıştır. Şemsettin Sami'nin Türk dili üzerindeki çalışmalarının etkisi, Türk kimliğinin muhafaza edilmesiyle kalmayıp Türk milletinin tanımlanmasına da katkılar sağlamıştır. Arnavut dilinde tarihsel atıflara sıkça yer verdiğini bildiğimiz Sami, Türk dilini tanımlarken de aynı metodu kullanacaktır. Aynı zamanda bu köklü dil ona göre bazı aşamalardan da geçmiştir. Bu iki betimleme onun yazısında şöyle aktarılır: *"Türkler esasen cesur ve cengaver bir kavim olup eskiden bu sıfatla şöhret bulmuş oldukları gibi lisanları dahi ahlâk ve tabiatlarına muvafık olarak hal-i ibtidaisinde huşunetten pek de ârî değil idi. Maahâzâ elsine-i Turaniyye'nin en mükemmeli addolunup eski Türkçe demek olan Uygur lisanı kable'l-İslâm dahi yazılır okunur ve ifadeye elverişli lisan idi. Türkler Din-i İslâmı kabul ve ale'l-husus memâlik-i İslâmiyye'ye duhul ile ibtida bir takım emaretler ba'dehu büyük büyük devletler teşkil ederek dindaşları olan Arablar ve İranilerle karışmağa başladıktan sonra eski Uygur hat ve edebiyatını zaten mezheb-i kadimleriyle beraber terk ve feramuş etmiş olduklarından iştirak-ı mezhep saikasıyla ve buldukları mahallerin te'siriyle Arabî ve Farisî edebiyatına tabi ve onlara hadim olup kendi lisanlarını ihmal etmiş ve ba'zıları büsbütün unutup ba'zıları da Arabî ve Farisî kelimat ve ta'biratiyle karışık söylemeye başlamışlardır.*"³⁵⁶ Bu ifadelerle Türkçe'nin kadim bir dil olmakla beraber ihmal edilerek başkalaştığını ve sadelikten çıktığını vurgulamıştır. Ona göre Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra geçmişle bağlantılarını koparmışlardır. Türk dili konuşulmayan ve

³⁵⁵ Ndrîçim Kulla, **Antologji e Mendimit Shqiptar**, [Arnavut Düşüncesinin Antolojisi], Tiranë, 2003, s. 82.

³⁵⁶ Şemseddin Sami, **Lisan-ı Edebimiz**, Sabah, No:3146, 4 Rebiülahir 1316/ 22 Ağustos 1898, s. 3.

yazılmayan bir dil haline gelmiştir. Bu ihmal yüzünden Türkler kendi dillerini kaybetmeleriyle millet varlıklarını da yok etme yoluna sokmuşlardır.

Şemsettin Sami'nin Türk dilinin Türk milletini ayakta tutamamasının nedenlerinden birini onu farklı lehçelere ayrılmasına da bağlar. “ *Devlet-i Osmaniyye'nin zîr-i tâbiyyetinde bulunan kâffe-i akvam efradına dahi Osmanlı denilip, Türk ismi ise Adriatik Denizi sevhilinden Çin hududuna ve Sibiryâ'nın iç taraflarına kadar münteşir olan bir ümmet-i azîmenin unvanıdır*”³⁵⁷ diyerek Arap ve Fars etkisinin Osmanlı coğrafyasında Türk isminin önüne geçtiğini belirtir. Bu doğrultuda Türkçeye “lisan-ı Osmanî” denmesini yadırgayarak “lisan-ı Türkî” denmesi gerektiğini söyler. Şemseddin Sami'ye göre Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi şeklinde ayrılan Türkçe de bunlar ayrı lisanları değil ayrı lehçeleri betimler. “ *Osmanlı ile Türk isimleri beynindeki nisbet, tıpkı Avusturyalı ile Alman isimleri beynindeki nisbet gibidir.*”³⁵⁸ diyerek Osmanlılık ünvanının Osmanlı Devleti ile beraber geldiğini halbuki lisan ve cinsiyyet olarak Türk isminin bu devletin kuruluşundan eski olduğunu belirtir.

Türkçedeki bu sorunun tüm lehçelerin birleşmesine bağlı olduğunu düşünen Sami, ana Türkçenin ise İstanbul Türkçesi olacağını söyler. Telaffuzu düzgün, özgün ve net olarak tanımladığı bu Türkçeyi işaret etmesiyle daha sonra cumhuriyet dönemi Türkologlarına da yol açacaktır. Türk dilinin Arapça ve Farsça kelimelerden arınıp sadeleşmesi gerektiğini düşünen Şemseddin Sami, döneminden sonra gelişecek Türkçülük akımına önemli fikirler ve sınırlar sunmuştur.

³⁵⁷ Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türkî”, **Hafta**, 10 Zilhicce 1298, s. 177-181.

³⁵⁸ **A. y.**

SONUÇ

Bu çalışma Türk ve Arnavut toplumunda önemli bir şahsiyet olan Şemseddin Sami'nin milliyetçilik anlayışının sunulması ve incelenmesi çabasını içermektedir. Söz konusu şahsiyet Arnavut toplumunun milli ikonu olmuş en büyük isimlerinden birisidir. Şemseddin Sami'nin milli vasfı onun doğrudan milliyetçilik düşüncesi ile alakalıdır. Zira yaşadığı dönem milliyetçilik düşüncesinin filizlendiği ve milliyetçilik sürecinin hız aldığı döneme tekabül eder. Halbuki, Şemseddin Sami daha çok bir medeniyetin eseridir. Çalışmaları hem Türk milliyetçiliğine hem de Arnavut milliyetçiliğine katkı sunabilecek durumda. Dolayısıyla bu çalışmaları medeniyet mirası çerçevesinde incelemenin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Arnavutların, Osmanlı öncesi ve sonrası beraberinde gelişen süreçler, genel durumlarını etkilediği malumdur. Dolayısıyla fetih sonrası başlayan idare yerleşimi doğrudan hâkimiyet ve bütünleştirme süreci, Balkanlar'ın genelinde olduğu gibi Arnavutların arasında da yeni bir değerler dizisini oluşturmuştur. İslamiyetin kabul edilmesi Osmanlı medeniyetinin bu coğrafyada kolay yayılmasını sağlamıştır. Böylelikle toplumsal yapı kendi özellikleri ile Osmanlı ile bütünleşmiştir.

Osmanlı Devleti kendisini Balkanlar'da veya daha doğrusu Avrupa'da bulundurduğu vakit İslam ve Osmanlı medeniyetinin taşıyıcısı durumundaydı. Fakat önümüzdeki dönemde Avrupa'da gelişen süreçler neticesinde sürekli Batı medeniyetiyle değerler alışverişinde bulunmuştur. Böylelikle Osmanlı dünyası İslami değerleri taşıdığı gibi Türk, Farsî ve eski Yunan ve Roma İmparatorluğunun müdavimi olarak yeni gelişmekte olan düşünce biçimine de ayak uydurdu. Dolayısıyla devletin milletlere bölünmesi kaçınılmazdı. Şemseddin Sami'nin eserlerinde de bilgi sınırları sadece İslami medeniyetini kapsayan bilgiler değil Türk, Farsî, Antik Yunan ve Roma düşüncesini kapsadığı gibi Avrupa'daki düşünce ve düşünürleri de kapsamaktadır.

Modernizm, milliyetçiliğin toplulukların mobilizasyonuna ve toplum bilgisine dahil oluşunu sağlamıştır. Milliyetçilik, toplulukların etnik özelliklerini ve kimlik

bilgisini dil veya coğrafya çerçevesinde şekillendirmesine yardımcı oldu. Böylelikle İmparatorluklar gelişen sürecin karşısında kendilerini koruma çabasına atıldılar. Fakat uyum sağlamakta geç davrandıkları malumdur. Arnavutlar da dahil olmak üzere diğer topluluklar da devlet düzenlerini artık İmparatorluk ve hanedan sadakatine dayalı görmüyorlardı. Aynı zamanda Batı'nın her yönden etkisi bunu hızlandırmıştır.

Sonradan bu coğrafyada gelişecek olan milliyetçilik düşüncesi Arnavutları diğer topluluklardan daha geç bir dönemde etkiledi. Bu özellik Türk milliyetçiliğinde de mevcuttur. İlk başta dil ve gramer sahasında başlayan çalışmalar dilden milliyetçilik yaratmak ve milliyetçilikten millet oluşturmak çabası Osmanlı hâkimiyetinin son dönemini şekillendirdi. Balkanlar'daki topluluklar Arnavutlar da dahil asrın ideolojisi olan milliyetçilik içinde kendini buldular. Diğer taraftan devlet yönetimi ve entelektüel kesim, ayırıcı bir tutum sergilememekle birlikte ülke ve milletini savunucu ve düşünce geliştirici eser ve çalışmalar yürütmüşlerdir. Bunu en çok kanıtlayan isimlerden birisi de Şemseddin Sami'dir. Osmanlı sonrası dönemde hem Arnavut hem Türk toplumunda çalışmalarından yararlanılmıştır.

Komünist sistem, 60'lı yıllarda mitleştirme faaliyetine yönelmiştir. Bütün Osmanlı Devletindeki ünlü Arnavut figürleri mitleştirilmiştir. Bu figürlerden birisi de Şemseddin Sami'dir. Onlara göre Şemseddin Sami en baştan beri Arnavutları Osmanlı Devleti'nden ayırma düşüncesinde olmuştur. Bundan dolayı Şemseddin Sami'ye birçok övgü içeren yayınlar yapılmıştır. Şemseddin Sami dokunulmaz bir figür olmuştur. Bunun sebebi Şemseddin Sami'nin "Arnavutluk Neydi Nedir Ne Olacak?" adlı eseri ve çalıştığı gazetelerdeki yazılarından çıkarılan sonuçtur. Çalışmamızda hem onun bahsedilen "Arnavutluk Neydi Nedir Ne Olacak?" adlı çalışması ve hem de diğer tüm çalışmalarını incelendiğinde Şemseddin Sami'nin Arnavut milliyetçiliği üzerinde iki ana hedefinin olduğu görüldü. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin temsilcisidir, ikincisi, Arnavutlar Osmanlı Devleti altında kendi kimliklerini koruma imkanı bulmuşlardır. Buradan da iki tarafın da birbirlerine ihtiyacı olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Şemseddin Sami ile ilgili milliyetçilik ve aidiyet konusunda yanlış ve önyargılardan kaçınmamız için onun milliyetçilik olgusunu milliyetçilik kuramlarını anlayarak incelememiz gerekir. Şemseddin Sami'nin çalışmaları münasebet-i aidiyet ile değil farz-ı hal ile bağlanır. Milli hissiyat veyahut milliyetçilik ilişkisi vatanidir. Türkiye ki çalışmalar onu Türk kimliği ile tanıtmak eğiliminde olsa da Arnavutluk'taki çalışmalar onu Arnavut kimliği ile sınırlandırmak istemektedir. Şemseddin Sami'nin ise Osmanlı olduğu şüphesizdir. Bunun anlaşılmasında milliyetçilik öncesi Osmanlı hâkimiyeti ve milliyetçilik kuramları önemlidir. Kendisinin Arnavut asıllı olması milliyetçilik düşüncesini daha fazla benimsemesi değil daha iyi tanınması ve sorunlarını anlamasını kolaylaştırdı. 93 Harbi'nin doğurduğu sonuçlar Osmanlı Devleti'nin içinde milliyetçiliğin hızlanmasına sebep oldu. Özellikle Rumeli'de gelişen süreçler ayrımcı tutum değil milliyetçilik ideolojisi ile vatani korumak çabasında bulunmuştur. Şemseddin Sami bunu sıklıkla yayınladığı gazete yazılarında dile getirmektedir.

Şemseddin Sami bir milleti oluşturanın kavmiyet ve cinsiyet bağları olduğunu vurgularken “millet” kavramından anlaşılanın da dini bir aidiyeti değil bu birlikteliği oluşturan kavim ve cins birlikteliği olduğunu belirtmiştir. O, bir milleti anlatımına yansıtarken de dil, köken ve aidiyet, azınlık olduğu devletle ve coğrafyası ile ilişkisi bağlamında Arnavutları tanımlamıştır. Arnavut milliyetçiliği içinde milli özelliklerin yüceltilmesinde ön plana çıkan bu vurgular sayesinde Arnavut milliyetçiliği hız kazanmıştır. Şemseddin Sami, her ne kadar dönem içinde değişen bir söylem ile bağlılık, özerklik bağımsızlık söylemlerinde bulursa da Türk Milliyetçiliğinin dil ile temellendirilmesinde ve tanımlanmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Öte yandan Şemseddin Sami'nin milliyetçilik düşüncesi saldırmacı değil tam tersine bilgilendirme ve savunmacıdır. Dolayısıyla aksiyoncu niteliğini içermezken reaksiyon özelliği ile tanımlanabilir. Özellikle, İslav ve Yunan milliyetçiliği karşısında Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü Arnavut ve Türk kimliği ile durdurmaya çaba sarfetmiştir. Şemseddin Sami'nin milliyetçilik döneminin başında yaşadığı gerçektir. Fakat kendisinin milliyetçi olmadığını kanıtlayan bir çok delil mevcuttur. Kendisini toplum mühendisliği çabası içinde gördüğümüz durumlar daha fazladır. Böylece,

Arnavut kimliği, Türk kimliği, Osmanlı ve İslam medeniyeti çerçevesinde onun yerini anlamamız daha kolay olacaktır.

Konuyla ilgili önceden yapılan çalışmalar yoğun bir şekilde doğrudan Şemseddin Sami'nin eserlerine bağlanmıştır. Düşünce ve anlayış biçimine öncülük veren çalışmalar olmakla birlikte bu eserler konudan sadece bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu durum çalışmamızı da etkilemiştir. Özellikle milliyetçilik konusunda Şemseddin Sami'nin şahsiyetini kapsayacak çalışmalar ancak son dönemde gelişme sağlamıştır. Halbuki eserleri her iki ülke ve toplumda da bilinmektedir. Bariz olmayan tek algılama onu milliyetçilik sınırları içinde tutma eğilimi olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, **HR.SYS.**, 129/13.

BOA, **MF.MKT**, 10/14.

BOA, **Y.E.E.**, 1187/1.

BOA, **Y.MTV.**, 304/30.

BOA, **YPRKTKM**, Dosya 17.

TDV İSAM Arşivi, 13/818.

Kitaplar

“Konferenca Kombëtare e Studimeve Për Lidhjen Shqiptae Të Prizrenit 1878-1881”,
Instituti I Historisë, Tiran, 1979.

Abetare Shqip, Dituria Yayınları, Bukuresht, 1900.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Levent Köker: **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2004.

Ağaoğulları, Mehmet Ali: **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.

Albanologjike, Studimet: **Kanuni i Leke Dukagjinit** (*Lek Dukagjini'nin Kanunları*), Kuvendi Basimevi, Tiran 2012.

Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler**, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

Ayni, Mehmed Ali: **Milliyetçilik**, Peva Yayınları, İstanbul, 1997.

Bağış, Ali İhsan: **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

Bart, Peter: **Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912**, Çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul, 1998.

Bartl, Peter: **Arnavutluk Müslümanları**, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul, 1998.

Basha, Ali Musa: **Islami në Shqipëri gjatë Shekujve**, Bibloteka Islame, Tiran, 2000.

Bozbora, Nuray: **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 1977.

Buda ve Domi: **Studimet Historike**, Tiran, 1972.

Castellan, Georges: **Balkanların Tarihi**, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

Clayer, Nathalie: **Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupada Çoğunluğu Müslüman bir Ulusun Doğuşu**, İstanbul, 2013.

Çalık, Ethem: **Şemseddin Sami ve Meddeniyet-i İslamiyye**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

Dalıoğlu, Hikmet Turhan: **Şemseddin Sami Hayatı ve Eserleri**, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1934.

Defteri i Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485, Akademia e Shkencave e RPS së Shqipërisë, Instituti i Historisë, Haz. Selami Pulaha, Tiranë, 1974.

Elsie, Robert: **Historia e Letërsisë Shqiptare**, [Arnavut Edebiyat Tarihi], Dukagjini, Pejë, 2001.

Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët, Kryesia E Bashkësisë Islame Të Kosovës, Haz. Muhamet Pirraku, Prishtinë, 1995.

Frashëri, Kristo: **Abdyl Frashëri (1839-1892)**, Shtypëshronja 8 Tetori, Tiran, 1984.

Frashëri, Kristo: **Lidhja e Prizrenit**, Botimet Toena, Tiran, 1997.

Gellner, Ernest: **Milliyetçiliğe Bakmak. İletişim Yayınları**, İstanbul, 2009.

Gellner, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk**, Hil Yayınları, İstanbul, 2006.

Hamiti, Abdullah: **Kush e Prish Paqen në Ballkan**, [Balkanlarda Barışı Kimler Bozuyor], Dukagjini Books, Pejë, 2000.

Hamiti, Abdullah: **Nezim Frakulla dhe Divani i tij Shqip**, Logos-A, Prishtinë, 2009.

Heywood, Andrew: **Siyaset**, Adres Yayınları, Ankara, 2007.

Historia e Popullit Shqiptar I, [Arnavut Halkının Tarihi], Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë, 2002.

Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi i Parë, Prishtin, 1979.

Historia e Popullit Shqiptar, **Ëlirët Mesjeta Shqipëria Nën Perandorinë Osmane Gjatë Shek. XVI - Vitet 20 Të Shek. XIX**, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë Vëllimi I, Botimet Toena, Tiran, 2002.

Historia e Popullit Shqiptar, Rilindja Kombëtare Vitet 30 të Shek.XIX-1912, Botimet Toena, Tiran, 2002.

Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi IV, Botimet Toena, Tiran, 2002.

Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi II, Botime Toena, Tiran, 2002.

Historia e Shqipërisë: Vëllimi II, Toena , Tiran, 2012.

Hocaoğlu, Mehmet: **Abdülhamid Han'ın Muhtıraları Belgeler**, Oymka Yayınevi, İstanbul, 1975.

Hysa, Mahmud,: **Alamiada Shqiptare**, [Arnavut Alhamiyadosu] Logos-A, Shkup, 2000.

İnalçık, Halil:“Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği”, **İmparatorluk Mirası**, haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Instituti I Historisë, **Lidhja Shqiptare e Prizrenit Ne Dokumentet Osmane 1878-1881**, Tiran, 1978.

İnalçık, Halil: **Hicri 835 Tarihli, Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, T.T.K Basımevi, 2.Baskı, Ankara, 1987.

Jazexhi, Olsi: **Jakup Shpata Princi i Parë Musliman**, Jehona, 2003.

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, c.VII, T.T.K. Yay., Ankara, 1965.

Karateke, Hakan T., **İşkodra Şairleri ve Ali Emiri'nin Diğer Eserleri**, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1995.

Karpat, Kemal: **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitapevi, İstanbul, 2004.

Kohn, Hans: **The İdea of Nationalism**, Collier Books, 1967.

Kulla, Ndriçim: **Antologji e Mendimit Shqiptar**, [Arnavut Düşüncesinin Antolojisi], Tiranë, 2003.

Kushner, D. :**Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908**, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertemi, İstanbul, 1979.

Külçe, Süleyman: **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, 1944.

Levend, Agâh Sırrı: **Şemsettin Sami**, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türkiye Tarih Kurumu, 4.Baskı, Ankara, 1991.

Lidhja E Prizrenit në Dokumente Osmane: **Arkivi Kosova**, Prishtine, 1978.

Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2008.

Marx, Anthony W.: **Faith in Nation, Exclusionary Origins of Nationalism**, Oxford University Press, 2003.

Mendimi Politik e Shoqeror i Rilindjes Shqiptare, Tiran, 1971.

Müzünri, Hysni: **Shoqeria e te Shtypurit Shronja Shqip**, Tiran, 1979.

Nimani, Shyqri: **Arnavud-Artistët Shqiptarë në Perandorinë Osmane**, [Osmanlı İmparatorluğunda Arnavut Asıllı Sanatçılar], Libri Shkollor, Prishtinë, 2003.

Nişanyan, Sevan: **Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Epistemolojik Sözlüğü**, Everest Yay., İstanbul, 2009.

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 27.baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008.

Özyüksel, Murat: **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınları, İstanbul, 2007.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c.III, İstanbul, 1993.

Polisi, Mehdi: **Personalitetet Shqiptare në Kâmûs Al-a'lâm**, [Kâmûs Al-a'lâm'da Arnavut Şahsiyetleri], Logos-A, Shkup, 2002.

Popovic, Alexandre: **İslamizmi Ballkanik**, [Balkanlarda İslam], Shtëpia Botuese Dituria, Tiranë, 2006.

Pulaha, Selami: **Pronësia Feudale në Tokat shqiptare (shek. XV-XVI)**, Instituti i Historisë, Tiran, 1988.

Puto, Arben: "Historia Diplomatike e Çeshtjes Shqiptare 1878-1926", **Albin Zaznllari**, Tiran, 2003.

Reso, Esat: **Pikëpamjet filozofike, politike dhe shoqërore të Sami Frashërit**, (Şemseddin Sami'nin toplumsal, siyasi ve felsefi görüşleri), 8 Nentori, Tiran, 1980.

Roger, Antonie: **Milliyetçilik Kuramları**, Versus Yayınları, İstanbul, 2008.

Salihu, Hajdar: **Poezia e Bejtexhinjve**, [Beytecilerin Edebiyatı], Haz. Hajdar Salihu, Rilindja, Prishtinë, 1987.

Frashëri, Sami: **Revista Dheshkronja** (Harf Dergisi), Bukuresht, 1888.

Frashëri, Sami: **Shqipëria Ç'ka Qenë Ç'është E Ç'do Të Bëhetë**, [Arnavutluk Ne idi, Nedir, Ne olacak], Vepra II, Rilindja, Prishtinë, 1978.

Sarıнай, Yusuf: **Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları**, Ötüren Neşriyat, İstanbul, 2005.

Shuteriqi, Dhimitër: **Antologjia e Letërsisë Shqipe**, [Arnavut Edebiyat Antolojisi], Tiranë, 1965.

Shuteriqi, Dhimitër: **Antologji e Letërsisë Shqipe**, Tiranë, 1965.

Skendi, Stavro: **Zgjimi i Nacionalizmit Shqiptar**, Tiran, 2000.

Smith, Anthony D.: **Nationalism and Modernism**, Routledge Publications, London, 1998.

Smith, Preserved: **Rönesans ve Reform Çağı**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001.

Sönmez, Banu İşlet: **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Sulstarova, Enis: **Arratisje nga Lindja**, [Doğudan Kaçış], Botimet Dudaj, Tiranë, 2006.

Sami,Şemseddin: **Besa Yahut Ahde Vefa**, İstanbul, 1292/1875.

Sami, Şemseddin: **Besa Yahut Ahde Vefa**, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul, 1292/1875.

Sami, Şemseddin: **Emsal**, Cep Kütüphanesi XII, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami, Şemseddin: **Esatir**, Medeniyyet-i İslamiyye, Cep Kütüphanesi II, Mihran Matbaası ,İstanbul, 1296/1879.

Sami,Şemseddin: **Galatee**, İstanbul, 1290/1873.

Sami, Şemseddin: **Gava**, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul, 1293/1876.

Sami, Şemseddin: **Gök**, Cep Kütüphanesi IV, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami,Şemseddin **İhtiyar Onbaşı**, Matbuat-ı Osmaniyye Matbaası, İstanbul, 1290/1873.

Sami,Şemseddin: **İnsan**, Cep Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami, Şemseddin: **Kadın**, Cep Kütüphanesi III, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami, Şemseddin: **Kamus-ı Fransavi**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1882.; 2.baskı Mihran Basımevi 1315.; 3.baskı Mihran Matbaası, İstanbul, 1901, 2240 sayfa; 4.baskı Mihran Matbaası, İstanbul, 1905.

Sami, Şemseddin: **Kamus-i Türki**, Önsöz: Faruk Timurtaş, Çağrı Yayınlar, İstanbul, 2002.

Sami, Şemseddin: **Kamusu'l A'lam**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306-1316/1889-1898.

Sami,Şemseddin: **Letaif**, Cep Kütüphanesi XXVII-XXVII, Mihran Matbaası, İstanbul, 1300/1883.

Sami, Şemseddin: **Lisan ve Edebiyatımız**, Sabah, Nu:3132, 20 Rebiülevvel, İstanbul, 1316/ 8 Ağustos 1878.

Sami, Şemseddin: **Lisan**, Cep Kütüphanesi XXVII, Mihran Basımevi, İstanbul 1303/1886.

Sami, Şemseddin: **Medeniyet-i İslamiyye**, Cep Kütüphanesi I, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami, Şemseddin: **Medeniyet-i İslâmiyye**, Haz. Remzi Demir, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.

Sami, Şemseddin: **Nev-usul Sarf-ı Türki**, İstanbul, 1308/1890.

Sami, Şemseddin: **Osmanlı Kadınları**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Sami, Şemseddin: **Robinson**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1302/1885.

Sami, Şemseddin: **Sefiller**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1297/1880.

Sami, Şemseddin: **Seydi Yahya**, Matbuat-ı Ceyyide Matbaası, İstanbul, 1292/1875.

Sami, Şemseddin: **Şeytan'ın Yadırgarları**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1295/1878.

Sami, Şemseddin: **Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat**, Elcevaib Matbaası, İstanbul, 1289/1872.

Sami, Şemseddin: **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Haz. Sedit Yüksek, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1964.

Sami, Şemseddin: **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Kemal Bek (yay. Haz) Bordo Siyah, İstanbul, 2003.

Sami, Şemseddin: **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Mehmet Emin Ağar (yay. Haz), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1990.

Sami, Şemseddin: **Taaşşuk-i Talat ve Fitnat**, Yakup Çelik (yay. Haz.) Enderun Kitabevi, İstanbul, 1999.

Sami, Şemseddin: **Tarih-i Mücmel-i Fransa**, Camlı Hanı Matbaası, İstanbul, 1289/1872.

Sami, Şemseddin: **Tasrifat-ı Arabiyye**, İstanbul, 1304/1887.

Sami, Şemseddin: **Tatbikat-ı Arabiyye**, İstanbul, 1308/1890.

Sami, Şemseddin: **Usul-i Tenkit ve Tertip**, Cep Kütüphanesi XXXII, Mihran Matbaası, İstanbul, 1303/1886.

Sami, Şemseddin: **Yeni Usul Elifba-yi Türki**, Medrese Etfal, İstanbul, 1308.

Sami, Şemseddin: **Yer**, Cep Kütüphanesi V, Mihran Matbaası, İstanbul, 1296/1879.

Sami, Şemseddin: **Yine İnsan**, Cep Kütüphanesi XXVI, Mihran Matbaası, İstanbul, 1303/1886.

Sami, Şemseddin: **Yine İnsan**, Coşkun Ofset Basımevi, Ankara, 1999.

Thëngjilli, Petrika: **Shqiptarët Midis Lindjes Dhe Përendimit (1506-1750)**, Botimet Toena, Tiran, 2003.

Topaloğlu, Yüksel: **Şemseddin Sami Süreli Yayınlarında Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Topaloğlu, Yüksel: **Şemsettin Sami**, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2012.

Tural, Şecaattin: **Şemseddin Sami**, Şüle Yayınları, İstanbul, 1999.

Türköne, Mümtazer: **Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, T.T.K., Ankara, 1977.

Vatandaş, Celalettin: **Türk Ulusçuluğunun Doğuşu**, Açılım Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Xholi, Zija: **Sami Frasheri**, Jeta dhe Veprat, Tiran, 1978.

Xhufi, Pëllumb: **Formacione feudale te Shqipërisë se Jugut: Despotati i Beratit ne shek. XIII-XV**, Tiran, 1988.

Zenkovksy, Serge A.: **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kandemir, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1983.

Makaleler

Ahmed, Şemseddin: “Şemseddin Sami”, **Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi**, c.VIII, Dergah Yayınları, İstanbul 1998, s.126-129.

Akün, Ömer Faruk: “Şemseddin Sami”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 11, Milli Eğitimi Basımevi, İstanbul 1970, s.410-422.

Alkan, Mehmet Ö.: “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. 6, S. 12, İstanbul, 2008, s.9-84.

Arıcanlı, İsenbike: “The Evolution of Ottoman Tribal Administration”, **A Talk Delivered On May**, The Centre For Middle Easten Studies Of The University of Chicago, Chicago 1987, s.11-22..

Bilmez, Bülent Can: “Şemseddin Sami mi Yazdı Bu “Sakıncalı” Kitabı?”, **Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar**, S: 1, İstanbul, 2005, s.97-145.

Buda, Aleks: “ Konferenca Kombëtare E Studimeve Për Lidhjen Shqiptare Të Prizrenit 1878-1881 (Milli Konferansı Çalışmaları Prizren Birliğine Üzerine)”, **Insituti i Historisë**, Tiran, 1978, 125-145.

Bilmez, Bülent Can: “Paylaşılmayan Aydın”, **Toplumsal Tarih**, S.126, Haziran, 2004, s.38-45.

- Bilmez, Bülent Can: “Evliya Çelebi’de Arnavut Bektaşiliği”, **Toplumsal Tarih**, Ocak, 2002, s.32-42.
- Bilmez, Bülent Can, “Şemsettin Sami mi, Yoksa Sami Frashëri mi?”, **Toplumsal Tarih**, Haziran, 2003, s.54-57.
- Clayer, Nathalie: ”Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu”, **Toplumsal Tarih**, Şubat, 1994, s.58-62.
- De Wenden, Catherine Wihtol: “Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip Hem Ortak”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s.39-49.
- Dërmaku, Ismet: “Njëqindvjetori i Themelimit të Shoqërisë Kulturore Shqiptare “, Drita, Bukuresht 1884, **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, Prishtina, 1984, s.75-93.
- Dërmaku, Ismet: “Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe Kolonitë Shqiptare të Mërgimit në Rumani dhe në Bulgari”, **Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës**, Prishtinë, 1983, s.274-295.
- Dërmaku, Ismet: “Veprimtaria Kulturo-Arsimore dhe Patriotike e Kolonise Shqiptare në Kostancë (Rumani) në Fund të Shek, XIX dhe në Fillimit të Shek XX/ Shkolla Shqiptar Shqipe “Drita” (1905-1908) dhe Rëndësia e saj”, **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, Prishtina 1983, s.16-17.
- Dieckhoff, Alain: “Siyasal Milliyetçiliğe Karşı Kültürel Milliyetçilik Mi?”, **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek**, Çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.83-102.

Duka, Ferit: “XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerinde Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi**, S. 52, Ankara, 2011, s.1691-1700.

Egro, Dritan: “Arnavutlukta Osmanlı Çalışmaları” **Kongreye Sunulan Bildiriler**, XIII. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s.347-400.

Ercan, Yavuz: “Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Dönemi ve Yıkılışının Nedenleri“, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S. 307, Ocak 1987, s.39-40.

Çolaku, Şaban: **İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine**, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, TTK, Ankara 1994, s. 1737-1739.

Fshazi, Falma: “İstanbul'da ilk Arnavutça Dergi: “Drita ve Dituria” (Osmanlı'da bir Arnavutça Derginin Macerası) **Müteferrika**, S. XXI, İstanbul, 2002, s.19-46.

Gawrych, George W.: “Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 15, No.4, 1983, s.519-536.

Gazeta Shqipëria, No:29, Bukuresht 1897, s.2-5.

İnalcık, Halil: “Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei”, **D.İ.A**, c. XXII, İstanbul,1953, 153-175.

- İnalçık, Halil: “Arnavutluk”, **İslam Ansiklopedisi**, c.22, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1991, s.561-563.
- Kaleshi, Hasan: “Dokumenta nga Arkivi i Vjenë Lidhjen e Pejës” **Vjetar i Arkivit të Kosovës**, S. 4-5, 1971, s.149-211.
- Kaleshi, Hasan: “Şemsettin Sami Frashëri’nin Siyasî Görüşleri”, VII. Türk Tarih Kongresi, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, c.II, Ankara, 1973, 644-654.
- Kaleshi, Hasan: “Türklerin Balkanlara Giriş ve İslamlaştırma: Arnavut Halkının Etnik ve Milli Varlığının Korunmasının Sebepleri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. X-XI, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1981, s.177-194.
- Kondo, Ahmet, “Drita-Dituria”(1884-1885), **Shtëpia Botuese Librit Politik**, Tiran, 1972, s.25-33.
- Kondo, Ahmet: “Kontributi i Revistës Drita-Dituria Për Përhapjen e Ideve Kombëtare dhe të Njohurive Shkencore (Drita ve Dituria Dergileri Milli İdealari ve Bilim Bigileri Yayınlanması Üzerinde Katkısı)”, **Studime Historike**, Tiran, 1970, s.45-57.
- Krasniqi, Nehat: “Osmanlı Dönemi Arnavut Topraklarında İslam Kültür Ve Medeniyetinin Gelişmesinde Arnavut Seçkinlerin Etkisi“, **Arşiv Dünyası Dergisi**, S. 10, İstanbul, 2007, s.83-91.
- Küçük, Cevdet: “Osmanlılarda “Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1007-1024.

Lieven, Dominic,：“Dilemmas of Empire 1850-1914, Power,Territory,Identity”, **Journal of Contemporary History**, Vol. 34, No. 2, 1999, s.166-200.

Örenç, Ali Fuat: “Yedi Ada Cumhuriyeti”, **D.İ.A.**, c.43, İstanbul 2013, s.384-386.

Orhon, Orhan Seyfi: “Bir Hiyanet ve Nankörlük Vesikası” , **Çınaraltı Dergisi**, S. 108, İstanbul 1943, s.108-111.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik”, **XIII Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1999, s.23-39.

Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.VI, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.996-1001.

Ortaylı, İlber: **Tanzimat’tan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878**, T.T.K Yay., Ankara 2000, s.1529-1539.

Osmani, Tomor: “Historia e Gjuhës Shqipe”, **Studimet Akademike**, Tiran, 1980, s.25-30.

Tuncel, Metin: “Vassal”, **D. İ.A**, c. 42, İstanbul, 2012, s.531-534.

Piraku, Muhamet: “Feja , Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët”, **Kryesia Bashkësisë Islame Të Kosovës**, Prishtinë,1995, s.421-425.

Piraku, Muhamet: “Kultura Kombëtare Shqiptare”, [Arnavut Millî Kültürü], **İnstituti Albanologjik**, Prishtinë, 1989, s.321-335.

Rahmimi, Shukri, “Lidhja e Pejës dhe aktiviteti i saj gjatë vitit 1899”, **Jehona**, 1974.

Sabbağ, Abba: “Mirahur”, **D.İ.A.**, c. 30, İstanbul, 2005, s.141-145.

Sadikaj, Dilaver: “Drita, Dituria” (1884-85), **Studime Historike**, Tiran,1974, s.255-267

Seton-Watson, Hugh: “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar” **Bellekten**, S. 111, Ankara, 1964, s.525-542.

Shpuza, Gazmend: “Aspekte Nga Gjendja Ekonomike dhe Kulturore e Shqipërisë në Fillim të Shekullit XX” (XX.yüzyılda Arnavutluğun Kültürel Ve Ekonomik Durumu), **Shënime Historike**, Tiran 1977 .

Şimsirgil, Ahmet: “İç Oğlanı”, **D.İ.A.**, c.21, İstanbul, 2000, s.450.

Thiesse, Anne-Marie: “Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Paradigma”, **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek**, Haz. Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, Çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.151-178.

Treska, Shpresa: “Shqipëria çka qënë, çështë e çdo të bëhet” - **Manifest i Rilindjes sonë kombëtare**, Puna 1979, s.75-89.

Trix, Frances: “The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 31, No. 2, Cambridge University Press, 1999, s.257-272.

Uçman, Abdullah: ”Şemseddin Sami”, **D.İ.A.**, c.38, İstanbul 2010, s.519-522.

Xholi, Zija: “Manifesti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare” **Zëri i Popullit**, Tiran, 15 Mart 1979, s.2-3.

Xholi, Zija: “Me rastin e 80-vjeterorit të botimit: Manifesti i Rilindjes Kombëtare Shqiptare” **Zëri i Popullit, Shqipëria e Re**, Tiran, Mart 1979, s.5-9.

Şemsettin Sami’nin Sürekli Yayınları

Sami, Şemseddin: “Lisan-ı Türki”, **Hafta**, İstanbul, 10 Zil’h-icce 1298, s.177-181.

Şemsettin Sami, “Rumeli’de İslavlarla ve Rumların Entrigaları”, **Tercüman-ı Şark**, 20 Cemaziyelahir 1290, s.1-4.

Sami, Şemsettin: “Arnavutların Müsted’ ayati”, **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul 14 Muharrem 1296, 1-2.

Sami, Şemsettin: “Arnavutluk“, **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul 20 Muharrem 1296, s.4-6.

Sami, Şemsettin: “Muharrir Efendi”, **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul, 29 Zi’l-hicce 1295, s. 1-2

Sami, Şemsettin: “Arnavutluğun Amali” **Tercüman-ı Hakikat**, İstanbul, 9 Muharrem 1296, s.2-3.

Sami, Şemseddin: “Elsine-ı Sâmiye ve Arabî”, **Sabah**, Nu:3174, 2 Cemaziyelevvel 1316/ 18 Ekim 1898, s.3

Sami, Şemseddin:“ Lisan-ı Edebimiz”, **Sabah**, No:3132, 20 Rebiülahir 1316/ 8Ağustos 1898, s.2

Sami, Şemseddin:“Arnavud”, **Kâmûs-ı Türkî**, Mihran Maatbası, c.I, İstanbul 1889, s.144-146.

Sami, Şemseddin:“Cinsiyet”, **Kâmûs-ı Türkî**, Mihran Maatbası, c.I, İstanbul 1889, s.480-483.

Sami,Şemseddin: “Kavim”, **Kâmûs-ı Türkî**, Mihran Maatbası, c.I, 1889, s.110-113

EKLER

RESİMLER

Şemsettin Sami'nin gençlik yılları – I.

Şemsettin Sami'nin gençlik yılları – II.

Naimi dhe Samiu me familjet (Stamboll 1882)

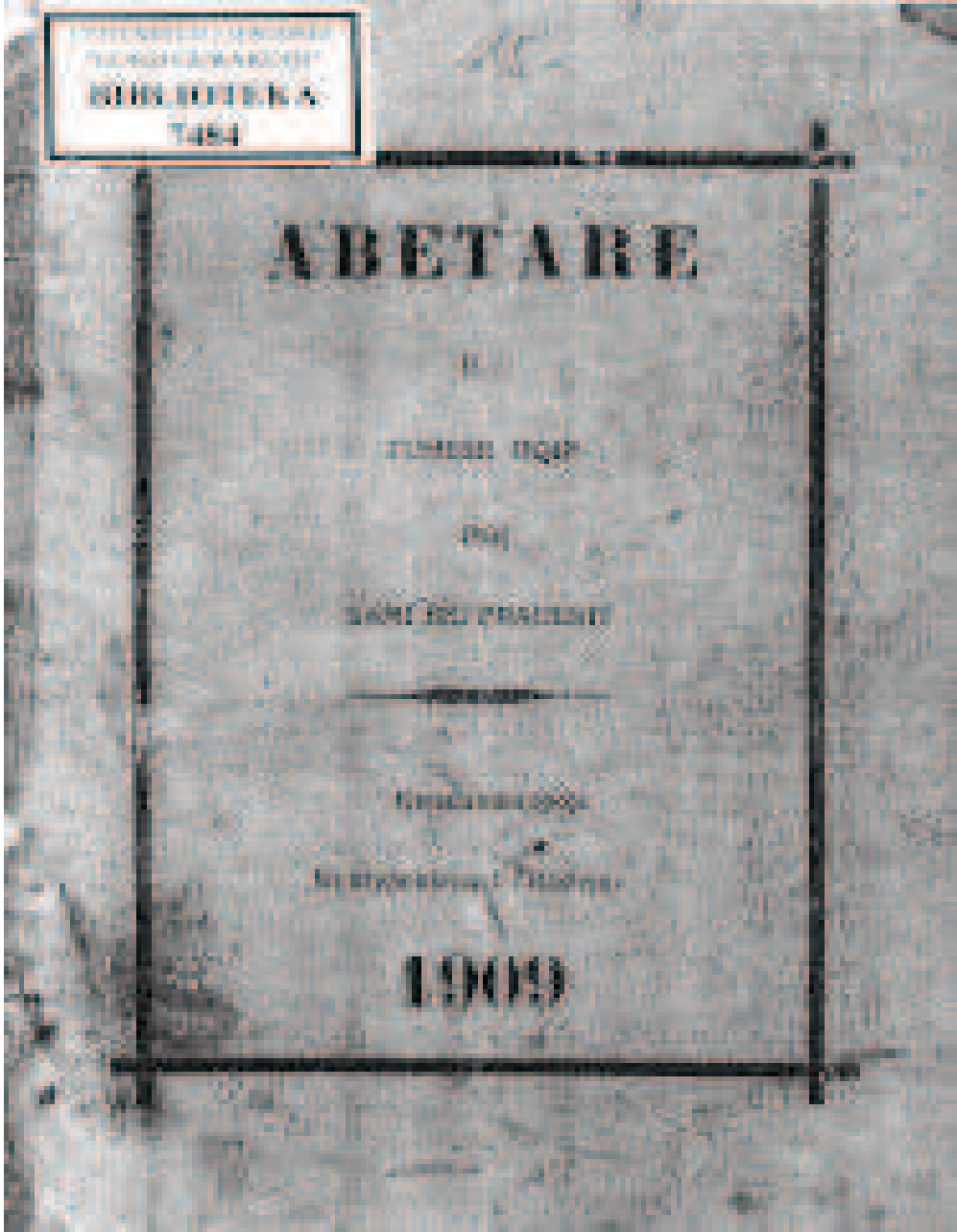
Şemsettin Sami ve kardeşi Naim aileleriyle.

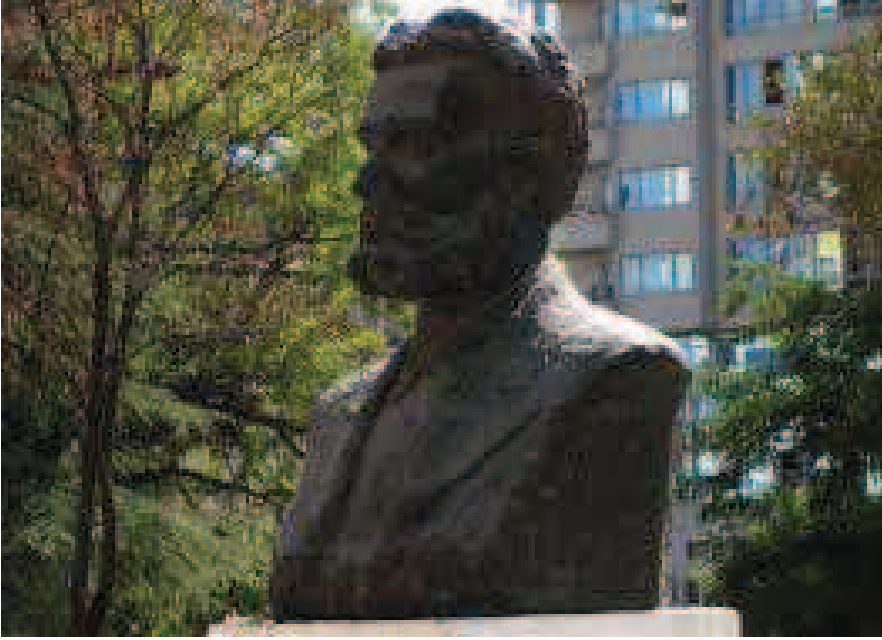
Şemseddin Sami eşiyle.

Şemseddin Sami'nin yaşlılık yıllarından bir fotoğraf.

Şemseddin Sami'nin hazırladığı Arnavutça Alfabenin kapağı.

Arnavutluğun Başkenti Tiran'da bulunan heykeli.

Şemseddin Sami adına Arnavutluk'ta hazırlanmış bir posta pulu.

Tercüman-ı Şark'taki Rumi 14 Haziran 1878 tarihli yazısı.

SAMI FRASHËRI

**SHQIPËRIA Ç'KA QENË,
Ç'ËSHTË
E Ç'DO TË BËHETË?**

**“Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak?” adlı eserinde Arnavutluk’ta
basılan nüshası.**

Kamus-u Fransevi'nin iç kapağı.

Kamus-u Türki'nin kapağı.

